

MOHAY TAMÁS

**EGY NAPLÓÍRÓ PARASZTEMBER
NAGY SÁNDOR ÉLETE ÉS GAZDÁLKODÁSA
A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
IPOLYNYÉKEN**

DISSERTATIONES ETHNOGRAPHICAE 8
Tanulmányok az anyagi kultúra köréből

**Budapest
1994**

DISSERTATIONES ETHNOGRAPHICAE 8.

Sorozatszerkesztő:
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

**AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARÁNAK
TÁRGYI NÉPRAJZI TANSZÉKE**

MOHAY TAMÁS

**EGY NAPLÓÍRÓ PARASZTEMBER
NAGY SÁNDOR ÉLETE ÉS GAZDÁLKODÁSA
A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
IPOLYNYÉKEN**

**Budapest
1994**

Szerkesztette:
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A szerkesztő munkatársa:
HÁLA JÓZSEF

A borítón:
Nagy Sándor Ipolyföldemesen 1983-ban, unokaöccse műhelyében
(Fotó: MOHAY TAMÁS)

Megjelent a
Társadalmi változások és a tradicionális kultúra
átalakulása Magyarországon a 19—20. században
3109. sz. OTKA-téma támogatásával

Témafelelős: SZILÁGYI MIKLÓS

ISSN 0139 4142
ISBN 963 462 966 0

Készült a Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság nyomdájában
Felelős vezető: NASZÁLYI GÁBOR
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Formátum: B/5
Terjedelem: 27,7 A/5 ív
Példányszám: 1000
Felelős kiadó: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA tanszékvezető
ELTE, Tárgyi Néprajzi Tanszék

TARTALOM

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE (IX)

ÁBRÁK JEGYZÉKE (XIII)

ELŐSZÓ (1)

BEVEZETÉS (3)

Előzmények és módszerek (3) Források (25) A falvakról (28)

CSALÁD- ÉS ÉLETTÖRTÉNET (35)

Élet és emlékezet (35) Apai, anyai rokonság (37) Gyermekkor (39) Háború, fogság (41) Házasodás (46) Önállósodás (48) A feleség rokonsága (50) Önálló gazda (53) Menekülés, áttelepedés (60) Gyermekek (63) Móron (70)

FÖLDMŰVELÉS (74)

A gazdálkodás elemzéséről (74) Birtokviszonyok (77) Gazdasági eszközök (80) Vetésforgó (87) Termesztett növények (90) Gabonafélék (91) Kapások (95) Egyéb növények (95) Takarmánynövények (95) Gyümölcs (98) Szőlő (99) Értékesítés (102)

ÁLLATTARTÁS (106)

Szarvasmarhatartás (106) Tehén (111) Ökör (113) Takarmányozás (116) Sertéstartás (117) Juh- és kecsketartás (118) Baromfitartás (121) Mérleg (125)

VÁSÁR, PIAC, FORGALOM (127)

MUNKA- ÉS ÜZEMSZERVEZET (138)

Munkák a saját gazdaságban (139) Másoknak végzett munkák (146)

HÁZTARTÁS (154)

A fogalom (154) Ház, lakás (157) Élelmiszerek (159) Kenyér (159) Hús, zsír (161) Tej, tejtermék (162) Egyéb élelmiszerek (162) Élelmezési kiadások (163) Háztartási eszközök (164) Ruházat, textil (164) Pénzforgalom (166)

ÖSSZEFOGLALÁS (171)

ADATKÖZLŐK (180)

TÁBLÁZATOK (181)

IRODALOM (233)

A PEASANT DIARIST, LIFE AND WORK OF SÁNDOR NAGY IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY IN IPOLYNYÉK (261)

ÁBRÁK (271)

CONTENTS

LIST OF TABLES (IX)

LIST OF ILLUSTRATIONS (XIII)

PREFACE (1)

INTRODUCTION (3)

Background and methods (3) Sources (25) The villages (28)

FAMILY AND LIFE HISTORY (35)

Life and recollections (35) Kinship (37) Childhood (39) Wartime and captivity (41) Marriage (46) Becoming independent (48) Relatives of the wife (50) Self-sufficient farmer (53) Flight, transmigration (60) Children (63) In Mór (70)

FARMING (74)

Analysis of farming (74) Land ownership (77) Farm equipment (80) Crop rotation (87) Plants cultivated (90) Cereals (91) Field crops (95) Other plants (95) Fodder plants (95) Orchard (98) Vineyard (99) Sale of produce (102)

ANIMAL HUSBANDRY (106)

Cattle-breeding (106) Cows (111) Oxen (113) Foddering (116) Pig-breeding (117) Sheep and goat-breeding (118) Poultry-farming (121) Balance of trade (125)

MARKET, FAIRS, TRADE (127)

ORGANISATION OF WORK AND FARMING ACTIVITY (138)

Work for own farm (139) Work for others (146)

HOUSEHOLD (154)

General remarks (154) House and dwelling (157) Food (159) Bread (159)
Meat (161) Milk (162) Other foodstuffs (162) Spending on food (163)
Utensils (164) Clothing (164) Cash flow (166)

CONCLUSION (171)

INFORMANTS (180)

TABLES (181)

REFERENCES (233)

A PEASANT DIARIST, LIFE AND WORK OF SÁNDOR NAGY IN THE
FIRST HALF OF THE 20th CENTURY IN IPOLYNYÉK (261)

ILLUSTRATIONS (271)

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. A népesség száma és indexelt növekedése.
2. Foglalkozási megoszlás főcsoportonként és átrétegződés Ipolynyéken, Ipolyföldemesen és a járásban 1900-ban és 1938-ban (%).
3. A földbirtokok száma és területe Ipolynyéken és Ipolyföldemesen 1938-ban.
4. Gazdasági eszközök vásárlására és készíttetésére fordított összegek, 1925—1941.
5. Nagy Sándor birtokának vetésforgói dűlőnként.
6. Nagy Sándor szántóföldjei dűlőnként a vetemények szerint, 1925—1946.
7. A főbb gabonafélék vetésterülete és termés hozama Nagy Sándor birtokán 1940—1941-ben.
8. Aratási eredmények Nagy Sándor gazdaságában, 1927—1946 (kg).
9. A terményvásárlás és -eladás mérlege pénzben (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
10. Eladott termények mennyisége.
11. Szarvasmarha-állomány Ipolynyéken.
12. Szarvasmarha-állomány a gazdaságok számához viszonyítva.
13. Egy állattulajdonosra jutó szarvasmarhák száma 1911-ben.
14. Igásállatok száma és aránya Ipolynyéken.

15. Főfoglalkozású földbirtokos keresők megoszlása birtoknagyság-kategóriák szerint (Ipolynyék, 1938).
16. Szarvasmarhaeladás és -vétel Nagy Sándor gazdaságában.
17. Ökör és tinó Nagy Sándor gazdaságában (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
18. A szarvasmarhatartás kiadásai és bevételei (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
19. Sertéstartás Nagy Sándor gazdaságában (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
20. Juh- és kecsketartás Nagy Sándor gazdaságában (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
21. Libatartás Nagy Sándor gazdaságában (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
22. Eladott hizott libák ára és darabszáma.
23. Baromfi, tyúk Nagy Sándor gazdaságában (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
24. Tojáseladás havonta (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
25. Állateladások és -vételek éves összegei Nagy Sándor gazdaságában (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
26. Vásárba járások helye és száma évenként.
27. A vásárokbba járás havi megoszlása évente.
28. A vásárok egy hónapra eső átlagos száma, 1926—1947 (VII—VI.).
29. A vásárok száma havonta, évi átlagban 1926—1947 (VIII—VII.).
30. Az egyes évek vásárszámainak és ezek havi eloszlásának mátrixa.
31. A vásári bevételek és kiadások, ill. százalékarányuk az éves kiadásokon és bevételeken belül 4 évben.

32. Kiadások és bevételek százalékaránya 4 év vásárain: állatok és termé-
nyek (100%: az évi összes vásári kiadás, ill. bevétel).
33. Nem vásári vételek és eladások Nagy Sándor gazdaságában 1928—1943
közt 4 évben.
34. A saját gazdaságban végzett felírt munkák száma és fajtái évenként.
35. Az 1944. áprilistól októberig feljegyzett munkák havonta és csoporton-
ként Nagy Sándor gazdaságában.
36. A munkában töltött idő néhány jellemzője Nagy Sándor gazdaságában
1944. áprilistól szeptemberig.
37. Az összes igásmunkaórák összetétele Nagy Sándor gazdaságában 1944.
áprilistól szeptemberig.
38. Az igásmunkák %-os megoszlása a hónapok között áprilistól szeptem-
berig Nagy Sándor gazdaságában 1944-ben (100%: a hat hónap alatti
összes óra).
39. Az egyes hónapok igásmunkái a ráfordított idő (óra) sorrendjében, 1944.
40. Fizetett munkások 1944-ben.
41. Feljegyzések a másoknak végzett munkákról.
42. Másoknak végzett munkák pénzértéke és százalékaránya (1938-ig koro-
nában, 1939-től pengőben).
43. A másoknak végzett munka értéke fajtánként (%).
44. Másoknak elvégzett munkák a családtagok által 1944. áprilistól szeptem-
berig.
45. A másoknál és a másoknak végzett munkák pénzértéke (K) és egymás-
hoz viszonyított aránya Nagy Sándor gazdaságában, 1926—1936.
46. A learatott kenyérgabona mennyisége eladások és vásárlások után gaz-
dasági években (kg).
47. Az évente megőrzött mennyiségek búzából és rozsból az ismert évek-
ben.

48. Disznóölés, 1928—1944.
49. Élelmiszerekre fordított kiadások megoszlása Nagy Sándor háztartásában 1926—1927-ben.
50. Kölcsönforgalom Nagy Sándor gazdaságában (1938-ig koronában, 1939-től pengőben).
51. Bevételek fő csoportonként Nagy Sándor gazdaságában 1926—1934-ben koronában és százalékban.
52. Kiadások pénzürtéke és százalékaránya Nagy Sándor gazdaságában 1926—27-ben (koronában).
53. Kiadáscsoportok százalékarányainak egybevetése: Topa Mihály (1890—91) és Nagy Sándor (1926—27).
54. A határ művelési ágak szerinti megoszlása (kat. hold és százalék).

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. Nagy Sándor és udvarszomszédai ipolynyéki beltelke (egy 1936-ban készített mérnöki helyszínrajz alapján rajzolta: PENTELENYI ANTAL).
2. Részlet Nagy Sándor gazdasági naplójából (I/4—5. old.; 1924).
3. Részlet Nagy Sándor gazdasági naplójából (I/28—29. old.; 1927).
4. Részlet Nagy Sándor gazdasági naplójából (II/46—47. old.; 1935).
5. Részlet Nagy Sándor gazdasági naplójából (II/114—115. old.; 1938).
6. Részlet Nagy Sándor gazdasági naplójából (III/110—111. old.; 1944).
7. Az Ipoly mente falvai (részlet a Pesti Hírlap 1939-ben kiadott térképéről).
8. Közigazgatási beosztás, 1939—1944 (részlet a Magyar Statisztikai Közlemények [Új Sorozat 108. köt.] térképmellékletéről).
9. Nagy Sándor 1921 novemberében (reprodukció).
10. Nagy Sándor az 1940-es években (reprodukció).
11. Nagy Sándor és családja 1939-ben ipolynyéki házuk udvarán (reprodukció; állók balról jobbra: Nagy Károly, Nagy Ferenc, Nagy János, ifj. Nagy Sándor; ülők balról jobbra: apósa: Mics Vince, felesége: Mics Margit, Nagy Sándor).

12. Nagy Sándor és családja 1947-ben (reprodukció; felül balról jobbra: Mics Margit, Nagy Sándor; alul balról jobbra: Nagy Károly, ifj. Nagy Sándor, Nagy János, Nagy Ferenc).
13. Nagy Sándor Ferenc (balra) és Károly (jobbra) nevű fia egy Ausztráliából 1954-ben hazaküldött fényképen (reprodukció).
14. Nagy Sándor Móron az 1960-as években, családtagjai körében (reprodukció; balról jobbra: ifj. Nagy Sándor, Nagy Sándor, Nagy János, Mics Vince).
15. Nagy Sándor szülőháza Ipolyfödémesen (1983).
16. Nagy Sándor szülőházának kert felőli homlokzata (1983).
17. Nagy Sándor Ipolyfödémesen, unokaöccse műhelyében (1983).
18. Faragószék részlete Nagy István (Nagy Sándor bátyja) monogramjával (1983).
19. Ipolyfödémes főutcája a patak partján (1984).
20. Ipolyfödémes főutcája a patak partján (1984).
21. Egy 20. század elején épült ipolyfödémesi ház deszkaoromzata (1984).
22. Egy beltelek szántók felőli részében álló pajta Ipolyfödémesen (1983).
23. Nagy Sándor az ipolyfödémesi temetőben, háttérben a falu temploma (1983).
24. A Kotyinka, Ipolyfödémes régi helye (1983).
25. A kotyinkai Mária-kápolna belseje (1983).
26. A kotyinkai fakereszt (1983).

27. Az ipolynyéki határ részlete: Kalicai hegyoldal és Malommege (1986).
28. Az ipolynyéki határ részlete: Kalicai hegyoldal és Malommege, az egykori szőlők helyén cserjék (1986).
29. Az ipolynyéki határ részlete: gyümölcsös a Patakköze dűlőben (1986).
30. Az ipolynyéki határ részlete: az Öreghegy a falutól nyugatra, dél felől (1986).
31. Az ipolynyéki határ részlete: szőlő a Zsobrákon (1986).
32. Az ipolynyéki határ részlete: szőlő a Zsobrákon (1986).
33. Nagy Sándor 1925-ben újjáépített háza Ipolynyéken (1986).
34. Nagy Sándor egykori ipolynyéki háza a kiskerttel és homloktornáccal (1986).
35. Nagy Sándor ipolynyéki házának bejárati része (1986).
36. Nagy Sándor egykori ipolynyéki házának hátsó része, az istálló (1986).
37. Romos disznóól Nagy Sándor egykori ipolynyéki házának udvarán (1986).
38. Nagy Sándor egykori ipolynyéki udvarának utca felőli része (1986).
39. Nagy Sándor egykori ipolynyéki udvara, a telek végében az 1980-as években épített házak (1986).
40. Nagy Sándor egykori ipolynyéki udvarszomszédjának háza és a közös kút (1986).
41. Felsőipolynyéki utca a patak partján. Mics Vince (Nagy Sándor feleségének unokaöccse) kiszagatott kenyereket visz a pékhez (1986).

42. Mics Vince és Gonda Mária (Nagy Sándor apósa és anyósa) sírköve az ipolynyéki temetőben (1986).
43. Haydin Károly, az egykori ipolynyéki földbirtokos kúriája (1986).
44. Az ipolynyéki templom (1986).
45. Nagy Sándor egykori háza Móron, a Vágóhíd utca 11-ben (1984).
46. Nagy Sándor egykori móri háza, háttérben a „magyar” templom (1986).
47. Nagy Sándor móri háza kapujánál (1984).
48. Nagy Sándor móri házának kertjében kapál (1984).

A csak évszámmal jelölt fényképek saját felvételeim. A szövegben az ábrákra ( )-ben, sorszámokkal utalok. A fényképek kinagyításáért és a reprodukciók elkészítéséért e helyen is köszönetet mondok a Néprajzi Múzeumnak, ill. BÓDI JÓZSEFNÉnek, valamint PELLÉRDY LÁSZLÓNÉnak.

ELŐSZÓ

Könyvemben arra teszek kísérletet, hogy leírjak és elemezzek egy 20. századi parasztgazdaságot és -háztartást, középpontban annak megteremtőjével és szervezőjével, Nagy Sándorral. E munkához szerencsés véletlen adott a kezembe forrást. 1981 nyarán, az áttelepült felvidékiek körében végzett kutatásaim során találkoztam össze Móron (Fejér m.) az akkor 84 esztendőös parasztemberrel, akitől négy vaskos keményfedelű füzetet kaptam, amelyekbe ő 1925 és 1963 között gazdasági és háztartási följegyzéseit vezette. E gazdasági napló magában is kiváló forrás; feldolgozását az tette még vonzóbbá, hogy szerzője éveken át, egészen 1987-ben bekövetkezett haláláig feleletet tudott adni számos kérdésemre. A munka során Nagy Sándor „házi irattárá”-ból újabb és újabb dokumentumokat ismertem meg, és a néprajzi gyűjtést is kiterjesztettem a parasztgazda eredeti lakóhelyeire, Ipolyfődémesre (Ipel'ské Ulány) és Ipolynyékre (Vinica, mindkettő Szlovákiában). E gazdag forrás-adottságok kérdések sokaságát vetették fel, behatárolták munkámat, és irányt szabtak neki. Meg kellett ragadnom az alkalmat, hogy az írott forrásokat és a szóbeli visszaemlékezéseket egymás mellé helyezve részletes képet bont-hassak ki egy paraszti gazdaság és háztartás létrejöttéről, belső szerkezetéről, kapcsolatairól; arról, hogyan alkalmazkodott a családban, a faluban, a gazdasági és történelmi környezetben végbement változásokhoz; arról, milyen apróbb-nagyobb döntéseken keresztül igyekezett önállóságát fenntartani az adósságok terhei, a növekvő család, a határok változásai, menekülés, vagyoneklkobzás, kollektivizálás, beszolgáltatások mellett és ellenére. Munkám egyben módszertani kísérlet is: olyan esettanulmány, amelynek legfőbb célja a megértés, anélkül, hogy alapos összehasonlító elemzésekbe vagy elméleti általánosításokba bocsátkoznék; ezek a kutatás további szakaszai lehetnek.

E helyen illeti köszönet mindazokat, akik munkámat megszületésében segítették. Mindenekelőtt Nagy Sándort és mindazokat, akik Móron, Ipolynyéken és másutt néprajzi gyűjtéseim során válaszoltak kérdéseimre. Lehe-

tetlen lenne mindenkit név szerint felsorolnom, akik ötlettel, tanáccsal, szakirodalommal, biztatással mellettem álltak az elmúlt nyolc évben, de ki kell emelnem BARABÁS JENŐT, aki kezdettől figyelt törekvéseimre; HOFFMANN TAMÁST, aki 1983—86 között ösztöndíjastéma-vezetőm volt a Néprajzi Múzeumban; PALÁDI-KOVÁCS ATTILÁT, aki tanszékvezetőként új munkahelyemen is biztosította a feltételeket; MOLNÁR IMRÉT, CSÁKY KÁROLYT, KORCSOG LÁSZLÓT és sokakat, akik gyűjtőmunkámat támogatták; HOFER TAMÁST, SELMECZI KOVÁCS ATTILÁT, SZILÁGYI MIKLÓST, SÁRKÁNY MIHÁLYT és többeket, akik a szöveg véglegessé formálásában kritikáikkal segítettek. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik munkám kandidátusi értekezéséért való elfogadásában 1991—92-ben segítségemre voltak, opponenseimnek, JUHÁSZ ANTALnak és SZABÓ LÁSZLÓnak. Köszönettel tartozom néprajz szakos tanítványaimnak, akik fölítették kérdéseiket, LÁZÁRNÉ DRUCKER ANIKÓnak, aki a kéziratot legépelte és TIEFENBACHER ILDIKÓnak az anyag számítógépes megformálásáért, valamint családomnak, mindenekelőtt Feleségemnek és Szüleimnek, akiknek türelme átsegített a nehézségeken.

BEVEZETÉS

Előzmények és módszerek

Mielőtt Nagy Sándor naplójának, életének és gazdálkodásának részletes bemutatásához hozzáfognék, szükséges legalább futólag áttekinteni azokat a forrásközléseket, tanulmányokat, amelyekre kérdéseim megfogalmazásakor és a jelenségek értelmezésekor támaszkodhattam. Ezeknek egyik csoportját a gazdasági feljegyzések, köztük is főként a parasztiak, s az ezek alapján (is) készült feldolgozások: család-, birtoklás- és gazdálkodástörténetek alkotják; egy másikat a paraszti visszaemlékezések és önéletírások, valamint az elemzésük lehetőségeit taglaló munkák. Végül számba kellennem rokontudományok — szociológia, antropológia, gazdaságtörténet, üzemtan — témákba vágó indíttatásait is. Az áttekintés során nem törekedtem teljességre sem kiterjedésben, sem mélységben; úgy gondolom, dolgozatom esettanulmány jellege erre elégséges magyarázatul szolgál.

Tudománytörténeti összefoglalások elégszer bizonyították, hogy Magyarországon a paraszti gazdálkodás néprajzi kutatása a viszonylag késői kezdetek (GYÖRFFY I. 1928) után néhány egyéni erőfeszítés és mások iskolateremtő munkásságának eredményeként a második világháborút követő évtizedekben milyen impozáns eredményeket ért el (TÁLASI I. 1979—80; EREDMÉNYEK 1976—78; SÁRKÁNY M. 1976—78; KÓSA L. 1976—78). Nem érzem feladatommak, hogy ezeknek akár csak vázlatos összefoglalását is megkíséreljem; elég talán annyit kiemelnem, hogy monográfiák és tanulmányok sokasága tisztázott alapvető technikai, terminológiai, történeti tényeket és összefüggéseket, mégpedig elsősorban a gazdálkodás egy-egy részrendszerére vonatkozóan, vagy a táji, ill. helyi viszonyokba ágyazottan (TÁLASI I. 1936, 1957; HOFFMANN T. 1956, 1963; TAKÁCS L. 1964; PALÁDI-KOVÁCS A. 1965, 1979; ANDRÁSFALVY B. 1965, 1975; BALASSA I. 1973; SZILÁGYI M. 1975, 1980; KÓSA L. 1980a). Kevésbé kaptak hangsúlyt olyan kutatások, amelyek konkrét, termelő és fogyasztó paraszti háztartások működésének dinamikáját ragadták volna meg. (Figyelemreméltó, hogy ilyenek még egy-egy falu monografikus bemutatásában sem fordulnak elő: BENCSIK J. 1982, 1983;

BOROSS M. 1974; GÖRCSÖS M. 1978; JUHÁSZ A. 1971; VARGA GY. 1981). Kitűzött témám szempontjából természetesen ezek jelentették a legtöbbet. Először és sokáig egyedülálló kezdeményezés volt e téren FÉL EDITÉ. Ő már Kocsról írott monográfiája (1941) függelékében több paraszti eszközléltárt közölt, ami arról tanúskodik, hogy módszerei közé tartozott — a kikérdezés és megfigyelés mellett — egy-egy család elmélyültebb vizsgálata is. A Komárom megyei Martoson (1944a) és Marcellházán (1944b) kiterjedt kutatásokat végzett a nagycsaládról, s ezek során már kifejezetten azt a módszert választotta, hogy egyetlen családot figyelt meg közvetlen közlőrl. Az a tíz nap, amit Marcellházán a Rancsó-Czibor családnál töltött, az antropológiában ugyan nem, de a hazai néprajzi gyakorlatban szokatlanul hosszú adatgyűjtési időnek számított. Ennek eredményeképpen FÉL EDIT addig ismeretlen belső viszonyokba láthatott bele: egy-egy család munkamegosztásába, tér- és időkezelésébe, rangviszonyaiba, a szerepek átrendeződésébe. Sajnos épp a gazdálkodás és a háztartás anyagi viszonyait illetően FÉL EDIT kénytelen volt nagymértékben a családtagok bmondásaira hagyatkozni, amelyek számszerű adatok esetében mindig jórészt becsléseken és általánosításokon alapulnak. (E munka saját kutatással is kiegészített másodelemzését és marxi kategóriákkal való értelmezését kísérelte meg TÓTH Z. 1971). Amit számszerű pontosságban veszített, azt viszont többszörösen megnyerte a finom összefüggések érzékeltetésében, pl. a vagyon és tulajdon sokféle formáját és azok kezelését illetően (FÉL E. 1944c). Ez a módszer későbbi átányi vizsgálataiban HOFER TAMÁSSAL úgy módosult, hogy „vezéradatközlő”-ket választottak, akiknek mérvadónak tekintett válaszai köré rendezték mások feleleteit is.¹

Az átányi vizsgálatot dokumentáló tanulmányokban és kötetekben (FÉL E.—HOFER T. 1961a, 1961b, 1963, 1964, 1967, 1969, 1972, 1974), valamint a felhalmozott több ezer múzeumi tárgyban e nagyszabású vállalkozás olyan egységét eredményezte az emberközpontú, személyes, részletekbe hatoló, illetve az általánosító, összefoglaló szemléletnek, amit a megfogalmazott kritikák dacára is mérföldkőnek kell tartanunk. Az átányi vizsgálatnak volt egy másik módszertani újítása is, amely rokonítható a paraszti írásbeliség feldolgozásával. GYÖRFFY ISTVÁN ötletét továbbfejlesztve FÉL EDIT régi múzeumi

1 Tudunk róla, hogy FÉL EDIT haláláig dolgozott az átányi monográfiáisorozat negyedik kötetén, amelyben kiválasztott átányiak többgenerációs család- és élettörténeteit tervezte feldolgozni. Elkészült viszont egy mezőkövesdi parasztasszony, Gari Margit élet- és világképének rangos kötetbe szerkesztésével (1983).

tárgyak eredeti helyéről származó, ill. onnan behívott adatközlők segítségével vette igénybe a tárgyaknak a közösségben betöltött szerepére, a helyi ízlésben és értékrendben elfoglalt helyére, előállításuk körülményeire vonatkozóan (FÉL E. 1963).

Elszórt közlések (DOROGI M. 1959; VARGA J. 1964) már felhívták a figyelmet a paraszti írásbeliség elemzésére, amikor a néprajzkutatással is foglalkozó református lelkész, MOLNÁR AMBRUS (1967) az első, monográfia részletességű tanulmányt közzétette egy múlt század végi, Sápon (Bihar m.) élt parasztember gazdálkodásáról, és ehhez fő forrásként annak fennmaradt gazdasági naplóját használta. Ennek segítségével — és a néprajzi gyűjtésre is támaszkodva — a lehető részletességig rekonstruálni tudta Topa Mihály 80 holdas gazda 1890-es évekbeli munkarendjét, termelésének és kiadásainak számokkal is megfogható rendszerét. Nem sokkal később MOLNÁR MÁRIA (1970) írt tanulmányt egy parasztgazdaság munkaszervezetéről; forrása egy 1940-ben Tarpán vezetett gazdasági iskolai munkafüzet volt, amely a családtagok és cselédek munkáit egy fél éven keresztül naponta órákra lebontva tartalmazza. E forrás a gazdaság termelési és pénzviszonyairól csak igen korlátozottan tájékoztatott, MOLNÁR MÁRIA itt csak a kikérdezésre hagyatkozhatott.²

BELLON TIBOR (1971) már e kezdetek után, de főképp saját nagykun-sági kutatásai alapján rövid elvi áttekintést adott a paraszti feljegyzések, agrárnéprajzi tanulságairól, amit abban összegzett, hogy „matematikai módszerekkel elemezve az egyes termelési ágak adatait, pontos, hű képet kaphatunk az adott időszak termelési szerkezetéről” (i.m. 172.). Sz. BÁNYAI IRÉN (1973) az újkortörténeti muzeológia szempontjából vette szemügyre a „paraszti-irattárak” jelentőségét, és figyelmét kiterjesztette a családi események, a gazdálkodás, a levelezés rendkívül szerteágazó írásbeli termésére, származzanak azok akár paraszti, akár „hivatalos” kezeiktől.

Az utóbbi két évtizedben megsaporodtak az adatközlések és elemzések. TÁBORI GYÖRGY (1970) egy múlt század végi tótkomlói nagygazda naplójából közölte a négy eladó lány kelengyéjének összeállítását. KRUPA ANDRÁS (1970) egy csanádalberti alkalmi munkás két világháború közötti kereseti naplóját tette közzé. SZABÓ LÁSZLÓ (1971) egy túrkevei család másfél százados birtoktörténetét rekonstruálta a gazdaság eszközeinek és iratainak mú-

² A szerző utóbb angolul is megjelentette írását (1977), majd feldolgozott forrását is közzétette (1981).

zeumba kerülését követően. SZABÓ ISTVÁN (1973) egy jászdózsai család genealógiáját kutatta ki a 17. századig visszamenően, majd a családi gazdálkodásról írt módszertani kísérletként is felfogható elemzést (1974). Ennek során ő is az ingatlanokra koncentrált, a paraszti élet egyéb természetű ábrázolását főként az emlékezet alapján végezte el. Utóbb (1981) egy rendhagyó múzeumi kiállításhoz kapcsolódóan tette közzé két kötetben egy földmunkás család hagyatékát Kunszentmártonból. Ez az 1766—73 és 1830—32 közti évekből származó gazdasági feljegyzéseket is tartalmaz, elemző értelmezésük azonban kívánnivalókat hagy maga után. FARAGÓ SÁNDOR (1971) Beledről, GUTTMANN MIKLÓS (1975) Jákról, LIPTÁK PÁL (1977) Békéscsábáról, FARKAS FERENC (1974) Hódmezővásárhelyről, CSORBA CSABA Gesztéről (1978) és Hernádnémetiből (1982), S. PÜSKI ANNA (1982) Karcagról közölt adatokat a 19. századból. Ezek olykor nem tekinthetők többnek színes mozaikoknál; máskor a szerző érezhetően nem tudott dönteni, hogy forrást közöl-e vagy elemez.³

Mintaértékűnek tekinthető BALOGH ISTVÁN (1980) tanulmánya egy jászszentlászlói tanyás gazdaságról; ebben egy kifejezetten a tőkés fejlődés útjára lépő gazdaságot az alföldi tanyafejlődés egészét szem előtt tartva vizsgál, ismerteti a család- és a házközösség történetét, a birtokviszonyokat, és részletesen, a korabeli üzemgazdaságtan mérőszámait is felhasználva elemzi a gazdálkodás összetevőit és stratégiáit. Ehhez olyan forrásai voltak, amelyeket egy racionális kalkulációra épülő üzemszervezetet vezető család hagyott hátra; nemcsak adásvételi szerződések, hanem rendszeres kiadás-bevételi naplók, és ami ennél is fontosabb, leltárak. E tanulmány megerősítette azt a feltételezésemet, hogy egy paraszti gazdaság piacra orientált, tőkés jellege és az általa vezetett feljegyzések megbízhatósága között igen szoros összefüggés van. Ha — további feltételezésként — ezt az összefüggést kölcsönösnek tekintjük, akkor módunk lehet arra, hogy paraszti feljegyzésekből magukból is levonhassunk következtetéseket szerzőik racionalitásának jellegéről. Ezzel természetesen nem mondtam újat, hiszen amióta WEBER, M. (1982) elemezte a kapitalizmus kifejlődése és a racionális kalkuláció, tágabban a protestáns etika összefüggéseit, azóta e kategória közhelyszámba megy. Állításom azért feltételezés mégis, mert az általános, világtörténelmi összefüggésnek ezúttal egy, az eredeti konstrukcióban nem szereplő részletre való

³ Korrekt forrásközlés: KOCSIS GY. 1989.

alkalmazása; másfelől azért, mert WEBERnek ezt az elemzését azóta természetesen sokan vitatták. GOLDE, G. (1975) például egy katolikus és egy protestáns német falu mezőgazdasági modernizációját kutatta antropológiai módszerekkel, és a demográfiai viselkedéstől a gazdálkodásig számos területen mutatott ki lényeges eltéréseket, amelyeket a vallási különbségekkel lehetett összefüggésbe hozni.

Ugyancsak 19. századi feljegyzésekről írt MÁTÉ BERTALAN (1987), aki főként a nagygazda-alkalmazottak javadalmazási viszonyait tartotta szem előtt, ám ő is megállt félúton a forrásközlés és az elemzés között. Paraszti számadáskönyvet elemzett BÖRCsök VINCE (1986). Az általunk vizsgált gazdasági naplóhoz birtoknagyságban és időben ez áll a legközelebb: írója 16 holdas birtokon gazdálkodott, s feljegyzései az 1916—30 közti évekből állnak rendelkezésre. A szerző táblázatokba foglalta az adatokat, és nemcsak mennyiségi, hanem életmódelemzésre is vállalkozott, amit a néprajzi adatgyűjtés támasztott alá.

A múlt századi feljegyzések elemzését azok végezték el elmélyültebben, akik a családotól maguktól származó források mellett tekintetbe vették a családokról hírt adó más forrásokat is, mint adóösszeírásokat stb. is. KOCsis GY. (1987) pl. biztos kézzel bontotta ki a Csurgaiak hat nemzedéken átívelő család-, birtoklás- és mentalitástörténetét. Szerényebb kivitelben hasonló kísérlet meg ZÁBORSZKY M. (1977) és ORTUTAY A. (1987). Árvaszéki iratok feldolgozását TÓTH Z. (1977, 1989) végezte el példaszerűen.

A részben vagy egészben publikált paraszti gazdasági feljegyzéseken kívül jó párat találunk archívumokban, elsősorban múzeumokban Budapesten és vidéken. Közülük az egyik legterjedelmesebb Kertész István Martonyiban (Borsod m.) élt gazda naplója és gazdasági feljegyzései (EA 2260), amit megszakításokkal 1873—1912 között vezetett. Gyűjtője, HOFFMANN TAMÁS nem dolgozta fel; egy részét SZUHAY P. elemezte és mutatta be kiállításon is (BENDA GY.—HOFFMANN T.—SZILÁGYI M.—SZUHAY P. 1982). Néhány további napló a teljesség igénye nélkül a Néprajzi Múzeum Adattárában: Bacsó László kiskunhalasi népköltő 1866-ból (EA 1161), aki csoportosította és év végén összegezte kiadásait és bevételeit; Szabó Márton jegyzőkönyve (EA 21960, KARACS ZSIGMOND gyűjtötte) 1840—61-ből Földesről, főleg a pásztorbérekkel kapcsolatos adatokkal; Oláh Jánosé 1851—1907-ből Megyaszóról (EA 12383, CSÓRI ISTVÁN gyűjtötte), a gazdaságiak mellett vegyes családi, időjárási és szentírási szakaszokkal; Kamarás Mihályé 1844—1880-ból Mo-

gyoródról (EA 20774, FARKAS GYÖRGY gyűjtötte) ugyancsak főként cseléd-bérekkel 46 mh körüli birtokról; Boros Lajosé (EA 7936, gy. BODGÁL FERENC), aki „barom orvos és kovácsmester” volt, 1873—83 közt Sárospatakon vezetett naplót munkáiról és az árakról. Bihari András kerülő stb. énekes, verses, családi, gazdasági feljegyzései (EA 5625, gy. LUBY MARGIT, Nagyar), 1924—33-ból a falubeli holtak névsorával, nótákkal, a tehenek folyatási adataival; Kemecseji Antalé Földesről 1946-47-ből (EA 18587, MOLNÁR AMBRUS, a teljes napló 1922-től). HUSZTI ZOLTÁN Zalaszentőrtől küldte be néprajzi gyűjtőpályázatra Nagy Sebestyén 1930—38 között vezetett gazdasági feljegyzéseit és elemzésüket (EA 18973). A Mezőgazdasági Múzeum Adattára ugyancsak őriz paraszti és nem paraszti gazdasági följegyzéseket: *A Tóth család három tagjának följegyzései 1859—1918* (IV/572); Máriássy Ignác naplója (IV/217). További példák: Szeged, Móra Ferenc Múzeum Adattára: *Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században* (Farkas Ferenc, 430—73); Asztalos P. Kálmán: *Látástól vakulásig* (350—72); Zöldy Pál: *Paraszti életrajz* (341—72). Veszprém, Bakony Múzeum: Huszti Zoltán: *Egy rendtartó kiskazda Zalaszentőrtön* (11.4677/78); Falatin Jánosné: *Születések jegyzőkönyvei...* (11.359-11.362/77). Miskolc, Herman Ottó Múzeum: Koncz Sámuel feljegyzései, munkakönyve (1968); Fazekas Ferenc (Sajóecseg) gazdasági feljegyzései 1901—1938 (2109); Héthy Mihály gazdasági feljegyzései, Putnok, 1864—1942 (2297). Kiskunhalas: Deli család iratai Szank-Móricgátról a 19. század közepétől (ld. JANÓ Á. 1982. 14—15). További naplókról tudunk Szolnok, Cegléd, Túrkeve, Győr, Pápa, Pécs múzeumi gyűjteményeiben, és az adatok bizonyára még szaporíthatók lennének. Utalásokból tudjuk, hogy hasonlóak vannak könyvtárakban,⁴ az Országos Levéltárban,⁵ a debreceni „városi közlevéltárban”,⁶ és bizonyára még jó pár helyen. Teljes körű felmérés nélkül is jóval százon felül becsülhető a publikált és elemzett vagy gyűjteményekben fellelhető paraszti gazdasági naplók száma. Ezeket régiségük, ritkaságuk, kuriozitásuk okán általában nagyra értékelik, ám kevésbé használják, hiszen sokszor az egyszerű eligazodás is igen nehéz az írások között: heterogének, olvashatatlanok, több kéz nyomát is magukon viselik, hiánysak, összefüggéstelenek. Mégis kíváncsi lennének nemcsak futó áttekintésük,

4 FSZEK: Bartakovics János feljegyzései 1814-ből 09/2432; Ismeretlen család házi bevételkiadásainak jegyzéke 1871—84 (B 0910/220).

5 OL P. 787 Purgly család; P. 963 Kölber család; P. 1440 Darányi Ignácné; P. 85 Décsy család.

6 ECSEDY I. (1914. 39.) szerint ismeretlen nevű debreceni gazda háztartását tartalmazó könyvecske van a városi közlevéltárban.

hanem rendszerezésük is, többek között az írásbeliség paraszti használatának módszeresebb megismerése céljából. Ennek híján egyelőre csak közelítő feltételezéseink lehetnek arról, mely vidékeken, mely paraszti rétegek közt, milyen intenzitással és milyen mintákat vagy ösztönzéseket követve írták fel parasztemberek gazdálkodásuk egy-egy adatát emlékeztetőül maguk és az utókor számára. E feltételezések egyike, hogy több a gazdasági napló az Alföldön, mint a Dunántúlon; hogy több a cselédet, pásztort is tartó gazdagabb parasztok körében, mint a maguk munkaerejére támaszkodók vagy a másoknál szolgálatot vállalók között; hogy sok „házi irattár” maradhatott fenn az ország egykori kisnemesi területein (bár nem tudni, hogy ők többségében feljegyzéseket is vezettek-e, vagy csak a hivatalos iratokat őrizték meg); hogy a kevés 18. századi naplót követően a 19. században, annak is különösen a második felében szaporodott meg a számuk, s csak sejthetjük, hogy ez összefügghet a jobbágyfelszabadítással és az iskoláztatás kiszélesedésével; hogy a múlt századi naplók között több a vegyes feljegyzések közé ékelt gazdasági jegyzet, mint a „tisztán” gazdasági, s ez a 20. századiaknál megfordult, és a másfajta feljegyzések más-más füzetekbe is kerültek. Mindezek alátámasztására nemcsak a már ismerhető, de a még magánkézben, családoknál lappangó naplókat is módszeresen fel kellene tárni.

Távolabb esik választott témánktól, röviden mégis utalnunk kell néhány nem paraszti feljegyzés közlésére és elemzésére. Református lelkészek között nem egy volt, aki megírta emlékeit vagy naplószerű feljegyzéseket vezetett (SZABÓ L. 1968; BALÁZS KOVÁCS S. 1980; CSORBA CS. 1983). VARGA A. (1979) egy 1850-ben épített tanítói lakás építési költségeit tette közzé. VIGA GY. (1974) miskolci földbirtokosok iparos- és kereskedőszámláit aknáztatta ki. HENTZ L. (1988) egy 19. századi mezőberényi szűcsmester feljegyzéseit és rajzait tette közzé. RUZSÁS L. (1981) egy pécsi bádigos kisüzemi szőlőtermesztését dolgozta fel; MAKKA L. (1957) egy 17. századi mosonmagyaróvári tőzsér bevételi és kiadási naplóján illusztrálta a magyar tőzsérek visszaszorulását a nyugatra irányuló hódoltsági marhakereskedelem közvetítésében; SZÉKELYNÉ KÖRÖSI I. (1986) egy kecskeméti háziasszony 1826—27-ből származó, kétes forrásértékű számadáskönyvét elemezte; LÁM F. (1928) és BALÁZS P. (1964) egy 19. század közepi győri német polgár naplójában keresték a történelemre figyelő magatartás nyomait; KERECSENYI E. (1979) egy nagykanizsai kereskedőcsalád főlemelkedését, TÓTH J. (1976), a 18. századi térképész, Bedekovich Lőrinc Jászságról alkotott képét,

BALOGH S. (1973) egy abonyi köznemes gazdálkodását elemezte. A parafenumlevelek (ÚJVÁRINÉ KERÉKGYÁRTÓ A. 1981—1984) és más régi íráások (KÓS K. 1981) olykor az anyagi kultúra történetének tanulmányozását tették lehetővé. A számos tanulmány és részlet ellenére viszont továbbra is megvilágítatlan az ilyen és hasonló feljegyzések esetleges hatása alsóbb rétegek írásbeliségére.

Európában nyugati és északi államokban jó ideje a néprajzi-antropológiai kutatások egyik jelentős forrásanyaga a paraszti írásbeliség és azon belül a naplók, gazdasági feljegyzések. Ez két történeti tényezővel függ össze. Egyrészt maga az írásbeliség évszázadokkal előbb széles körben elterjedt a parasztok között, különösen a protestáns vallási kultúrájú észak-európai országokban. Ennek tulajdoníthatóan a magyarországinál sokkal nagyobb számban maradtak fenn paraszti íráások. Másrészt e területeken a mezőgazdaság korai modernizálódása, az ipari forradalom, a második jobbagyság korának „kihagyása” a kelet-európainál évszázadokkal korábban megindította azt a társadalmi átrendeződést, ami a „hagyományos paraszti kultúra” (DOBROWOLSKA, K. 1972) fokozatos eltűnéséhez vezetett, gyakorlatilag már a 19. század közepére. Ennek folytán, ha ennek belső rendjét és átalakulását valaki rekonstruálni szándékozik, nagyobb mértékben kell írásos forrásokat használnia, mint amennyire a szóbeli visszaemlékezésekre támaszkodhat.

Dániában intenzív gyűjtő és elemző munka folyt BJARNE STOKLUND irányítása mellett: Koppenhágában az Európai Etnológiai Intézetben paraszti naplók százait gyűjtötték össze, és tették közzé annotált bibliográfiájukat.⁷ Ezen kívül többet közzé elemzéssel kísért paraszti naplókat,⁸ s ezek tanulságait STOKLUND, B. (1979/80, 1984) foglalta össze. Ő a naplóírást inspiráló történeti tényezők és a naplótípusok bemutatása után sorra veszi azo-

7 SCHOUSBOE, KAREN (1980) ed.: *Bondedagbøder — Kilder til daglivlivets historie*. Brede, 1980.

8 PL. HOLMGAARD, J. (ed.), *Christen Andersens Dagbog 1786—1797* (Landbohistorisk Selskab, Copenhagen, 1969); RASMUSSEN, J. D. (ed.), *Lars Nielsens dagbog 1789—1857* (Landbohistorisk Selskab, Copenhagen, 1978); GORMSEN, G., *Hedebonden, Studier i gårdman Peter Knudsens dagbog 1829—1857* (Institut for europæisk folkelivsforskning, Copenhagen, 1982); SCHOUSBOE, K., *En faestebondenens liv* (Landbohistorisk Selskab, Copenhagen, 1983); BJØRN, C., ANDERSON, B., SLETTEBO, J. (eds.), *Christen Hansens dagbog, Elstrup 1766—1810* (Landbohistorisk Selskab, Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1986). Itt jegyzem meg, hogy 1989-ben dán, német, svéd, angliai és holland kutatók nemzetközi szervezetet is alakítottak a paraszti naplók kutatására, amely tájékoztatót jelentet meg (Forschungen zu Bäuerlichen Schreibbüchern Mitteilungen/Research on Peasant Diaries Newsletter), további bő irodalommal.

kat a területeket, ahol a naplók forrásértéke kiaknázhatónak bizonyult. Ilyen pl. a környezet és a gazdálkodás összefüggésrendszere, a társadalmi kapcsolatok, az életciklusok, a társadalmi és kulturális változások, a paraszti módon élő és cselekvő ember tudatosságának vizsgálata. Az eredmények nemcsak alátámasztanak már ismert összefüggéseket, hanem arra is alkalmasak, hogy megkérdőjelezzenek néhány közhelyet a paraszti kultúráról.

Angliában történészek másfél évszázada használják a 16—19. századi naplókat, feljegyzéseket; sok közülük modernizált átirásban meg is jeleni.⁹ Összefoglaló munkák már századunk elején napvilágot láttak, 17—19. századi farmerek Angliában — noha esetleg több száz holdas területeken gazdálkodtak — olyan feljegyzéseket hagytak hátra, amelyek jellege és a feldolgozásuk során adódó problémák gyakran hasonlítanak a náluk évszázadokkal fiatalabb magyarországi paraszti naplókra. D. WOODWARD (1984) egy 320 kh-on gazdálkodó farmer feljegyzéseit elemezte, s ebből az derült ki, hogy az ezeket tartalmazó Memorandum Book voltaképpen csak emlékeztető könyv volt, nem szolgált arra, hogy a gazdálkodás profitját megalapozza; a rendszertelen kiadás-bevételi jegyzetek a pénzügyek pontos rekonstruálását sem teszik lehetővé; a tulajdonos gazdálkodása távol esett a parasztitól, kifejezetten a profitra törekedett, figyelte az árakat, a piacokat, és megfogott minden fillért. Az akkoriban szokásos vegyesgazdálkodást űzte, gabonát termelt, juhnyáját tartott gyapjáért és trágyájáért, ökröt és lovat igazott, tehenet, sertést, baromfit tartott. A háztartás és család élelemszükségletének nagy részét a birtok elégítette ki. Az éves cselédek (rendszerint 5—8) mellett napszámosokat, aratómunkásokat és esetenként iparosokat is foglalkoztattak. Sok részlet és a gazdaság jellegének tisztázása ellenére a szerző egyetértően idézi azt a jellemzést, hogy a számadáskönyv tantaluszi forrás: sokat sejtet, ám keveset magyaráz.

Ilyen előzmények után is MILLER, C. (1985) úgy találta, hogy a farmerek számadáskönyvei a gazdaság- és társadalomtörténet alig használt forrásai közé tartoznak. Nehéz őket használni, mert igen sokfélék (noha volt egy idő, amikor igyekeztek mintát adni számukra); mégis jelentősek, mert amit tartalmaznak, az egyetlen korabeli hivatalos jelentésben sem fordul elő. A szer-

⁹ ORWIN, C. S.: *Farm Accounts*. Cambridge, 1914; DENNY, N.: *The Household Account Book of Sarah Tell of swartmoer Hall, 1673—78*. Cambridge, 1920; PONSOMBY, ARTHUR: *English Diaries. A Review of English Diaries from the 16. to the 20. C.* London, 1923; FUSSEL, G. E. (ed.) *Robert Loder's Farm Accounts 1610—1620*. Comden Soc. Publ. 1936.

ző egy farmer 1860-as évekből fennmaradt számadáskönyveit elemezte, ami külön-külön könyvekben az elszámolást (pénzforgalmat), a bérkönyvet és a munkakönyvet tartalmazta. MILLER következtetése szerint az, ami e dokumentumokból kirajzolódik, illusztrálja és megerősíti azt, amit már tudunk a korabeli mezőgazdaság főbb trendjeiről; ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy milyen hatással vannak az állandóan mozgó árak, az időjárás és más körülmények az egyes személyekre.

Egy-egy közlés (amihez hozzáférhettem) azt bizonyítja, hogy helytörténészek és néprajzkutatók egyaránt érdeklődnek a farmerek számadáskönyvei iránt, különösen az utóbbi 20 évben (PORTER, R. E. 1979; FENTON, A. 1988). FENTON fontosabb, példákkal is alátámasztott megállapításai e naplóról a következők: az írások döntően a férfiak világát adják vissza, ezért belőlük nemigen lehet a teljes tevékenységszerkezetre következtetni; ritkán jelenik meg bennük a környező világ; a tények mellett alig-alig szerepelnek kommentárok és reflexiók; nem gondolkodókkal találkozunk a naplók lapjaiban; aki feljegyzéseket vezet, az ezt saját magának teszi, nem másoknak (Angliában ennek többek közt a nyelvhasználat szempontjából van jelentősége); végül a naplók sokszor szolgálhatnak a szóbeli adatok ellenőrzésére. E megállapítások tapasztalataim szerint egytől-egyig alkalmazhatóak a magyarországi naplókra is, és elemzésem során támaszkodtam is rájuk.

Nem hagyhatjuk itt említés nélkül MACFARLANE, A. klasszikussá vált munkáját (1970) egy 17. századi prédikátor családi életéről. Az a módszeresség, amivel ő egy 300 éves napló tanulságait kiaknázta a gazdálkodás, a családszervezet és mentalitás terén, méltán tette könyvét a történeti antropológia egyik példájává.

Németországban WIEGELMANN, G. és OTTENJANN, H. ösztönzésére születtek paraszti naplófeldolgozások; konferenciát is rendeztek a témáról (OTTENJANN, H.—WIEGELMANN, G. 1982). HOPF-DROSTE, MARIE LUISE (1981) disszertációjában egy 1873—1919 közötti napló alapján elemezte főként a családtörténetet, a háztartást, az öltözetet, házépítést, valamint a népszokásokat. Mások a parasztnaplók típusairól (HÖCK, A. 1982), az írás-olvasás elterjedéséről (HINRICHS, E. 1982), a biedermeier bútorstílus uralomra jutásáról (OTTENJANN, H. 1982), napszámosok életformájáról (KRAMER, K.-S. 1982), északnémet parasztok üzletviteléről (LORENZEN-SCHMIDT, K.-J. 1982) végeztek kutatásokat paraszti naplókra alapozva.

Hasonlóan tág tematikus keretben mozognak a paraszti írásbeliségre alapozott svédországi kutatások is. CHRISTIANSEN, P. O. (1978) naplókra és más írásos forrásokra támaszkodva keresett érintkezési pontokat a 19. századi paraszti és polgári kultúra között. LÖFGREN, O. (1974) a sokféle ökológiai környezetben zajló faluközösségi szintű alkalmazkodást, RUDIE, I. (1969/70) a háztartási és családi szervezeti formák rugalmasságát írta le. Utóbbi gondolatébresztő módon mutatott rá arra, hogy az alkalmazkodás formáinak megválasztásában a demográfiai és gazdasági tényezők mellett milyen nagy szerepe van a családi életciklusoknak, a döntéseknek, s hogy az egyazon közösségben fellelhető eltérő szervezeti formák korántsem értelmezhetők ugyanazon fejlődési sor eltérő fázisaiként.

Az eddig áttekintett munkák kapcsán természetesen egy általánosabb kérdés is fölvetődik: mire szolgálhat egyetlen paraszti gazdaság monografikus vizsgálata, van-e tágabb érvényessége az egyedi esetnek? Egyáltalán: milyen mélységig lehet és kell elmenni az elemzés során? Vajon az elemzés mélysége vagy inkább a párhuzamok sokasága adja-e meg a biztos alapokat az általánosíthatósághoz? Ilyesfajta kérdésekkel bárki szembetalálkozik, aki egyedi eseteket vizsgál. GINZBURG, C. (1991), aki egyetlen 16. századi molnár világméretű tárt fel inkvizíciós jegyzőkönyvek, tanúvallomások aprólékos elemzése során, igyekezett felelni e kérdésekre, s válaszaival magam is egyetértek: ha a források felkínálják azt a lehetőséget, hogy ne csak a tagolatlan tömegek helyzetét, hanem egyedi személyiségeket is megismerjük, akkor értelmetlenség volna nem élni e lehetőséggel. Fennáll ugyan a pusztá eseménytörténet vagy az anekdotázás veszélye, de ezek nem elkerülhetetlenek. Adott esetben egy önmagában nem túl jelentős személyiség vagy egy társadalmi értelemben vett határeset is magában foglalhatja azokat a vonásokat, amelyek egy meghatározott történelmi időszak valamely társadalmi rétegére jellemzőek (GINZBURG, L. 1991. 20.). Voltaképpen ilyen meggondolások vezethették BENDA GYULÁT (1984), amikor feldolgozta egy 18. századi zalai köznemes gazdálkodását, KÓSA LÁSZLÓT (1980), aki 1974-ben egy Gyula környéki tanyai gazdaság eszköztárát és tulajdonosainak életmódját dolgozta fel, vagy JUHÁSZ ANTAL (1974), amikor felmérte három tanya teljes eszközkészletét, és ebből vont le következtetéseket a parasztság tárgyi ellátottságára, az önellátásra és a polgárosodásra vonatkozóan. Nagy Sándornak a következőkben elemzett élete és gazdálkodása a 20. századi magyar paraszti alternatívák egyikét, a polgárosodás lehetőségét mintázza: rajta keresz-

túl személyes közelségben is megismerhetünk nagy vonalaiban és számos részletében máshonnan és sokak által bemutatott történelmi mozgásokat.

Munkám kezdetétől a forrásoknak és feldolgozásoknak az a csoportja is inspirált, amit az életrajzok, visszaemlékezések jelentenek. Mivel a forrás feldolgozásakor megvolt a lehetőségem visszatekintő emlékezések gyűjtésére, világos volt, hogy az elemzésnek az élet- és családtörténetet is magában kell foglalnia. Munkámat itt fenyegette az a veszély, hogy a paraszti írásbeliség számtalan műfajában rejlő csábításnak engedve, parttalanra váljék. Éppen ezért csak utalok például a katonafüzetekre, különösen az első világháború idejéből (KÓSA L. 1973; SZ. BÁNYAI I. 1977—78; BECK Z. 1978; DOMBI KISS I. 1983; KÖRNYEINÉ GAÁL E. 1985; SZENTI T. 1988; CSOBAI L. 1988; TAJTI G. EA 22658), a levelekre, lapokra (ECKHARDT S. 1950; HANÁK P. 1973; VIGA GY. 1985; NOVOTNY T. 1987. 105—123.), arra az önálló kutatási területet kitevő forrásanyagra, amit a kéziratos énekköltészet jelent a folklorisztika számára (KÖGL J. SZ. 1941; O. NAGY G. 1941; UJVÁRY Z. 1960, 1963, 1982; STOLL B. 1963; KÜLLÖS I. 1969; SÁNDOR I. 1972; TAKÁCS L. 1979), a ponyvai hatásokat is magába olvasztó vőfélykönyvekre (egy újabb példa: a mindszei ZSÓTÉR GERGELY vőfélykönyve: Néprajzi Múzeum EA 23018), a bejegyzéseket is tartalmazó kalendáriumokra (sajnos, ezek elemzésével nem foglalkozott sem CSERBÁK A. 1987., sem KOVÁCS I. G. 1989); a kollektív történelmi emlékezetet fenntartó kéziratos füzetekre (FORRAI I. 1989); az emlékkönyvekre (BERTA I. 1970, 1973; FEJŐS Z. 1980), az irodalmi értékű parasztkrónikákra (GYENIS V. 1965). E csoportok nagyobb része egyebek mellett abban különbözik lényegesen a paraszti gazdasági és vegyes naplótól, hogy nem kizárólag saját használatra készültek, hanem volt egy elképzelt közönségük, s ezért magukon viselik annak írójuk által érzékelt „elvárásait”. Csupán az önéletírások és visszaemlékezések könyvtári irodalmat tesznek ki, a magyar nyelvterületen belül is. Ezek között vannak ismert, íróilag is értékes, közönségikert aratott visszaemlékezések, amelyek a népszerűsítő néprajzi könyvek mellett talán a legszélesebb körben tették ismertté a paraszti kultúrát, és megszületésükben kisebb-nagyobb szerepet játszott a külső biztatás vagy az elismertetés igénye (például CSIZMADIA I. 1984, 1987; CSIBI I. 1985; GÁSPÁR S. A. 1986; GÉMES E. 1979; GYÓRI K. 1975; HOPPÁL M.—KÜLLÖS I. 1974; TAMÁSI G. 1983; SALAMON A. 1979; *Leírtam életem*, 1987), sokat eleve a nyilvánosságnak (tehát egy ismeretlen, de elképzelt közönségnek) szántak (*Életünk történelem*, 1978; DANKÓ É. 1982), másokat

nem annyira a néprajzi érdekességek, mint inkább a mozgalmi érdekem előzményeinek keresése ihletett (*Csongrádi szegényasszonyok*, 1967; MARTON P. 1965; SKALLÁK I. 1968; KRUPA A. 1975). Tévedés lenne azt hinni, hogy ennek, más felhanggal, nem voltak előzményei, (ld. KARDOS J. 1933). A hatgenerációs csikós család utolsó sarja ECSEDI ISTVÁNNAK is adatközlője volt. Visszaemlékezéséből egyebek között megtudjuk, hogy „a trianoni béke revíziója az egyetemes emberiség föltétlen érdeke” (i.m. 64.), s hogy hírneve fenntartására kriptát építtetett, amelyre megrendelte saját lovasszobrát. Ismét mások voltaképpen családi „használatra” készültek, és talán egy érzékeltlen megszakadóban levő természetes hagyományozási láncot próbáltak folytatni emlékeik átadásával; több közülük soká volt kéziratban, amíg érdeklődő gyűjtők felfedezték őket, talán nem függetlenül egyfajta „hagyományalkotás” (HOBBSAWM, E. 1983) befolyásától. (SULÁN B. 1957, az eredeti kézirat közlése; GYOVAI P. 1971; BALÁZS L.—HOPPÁL M. 1975; GYENIZSE L. 1977; CSONKA M. 1977; GYÜKER család 1979; DOROGI M. 1957—59). A kéziratos, nem publikált önéletírások talán leggazdagabb gyűjteményét a Néprajzi Múzeum Adattára őrzi, ahová nagy részük a gyűjtőpályázaton keresztül érkezett.¹⁰

Se szeri, se száma a szóban elmondott és mások által lejegyzett élettörténeteknek. Ez sem tartozik a legfrissebb „műfajok” közé; a harmincas-negyvenes években már kikérdezték a Pátria népzenei hanglemezek énekeseinek élettörténeteit (GÁBRY, GY. 1981—82). Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja zsombói vizsgálatainak nyersanyagából, beszélgetések lejegyzett szövegéből egy füzetre való önéletrajzot állított össze NIEDERMÜLLER PÉTER (*Életsorsok*). Folyóiratokban gyakorta találkozunk parasztportrékkal; közülük azoknak van komolyabb dokumentumértékük, amelyeket iskolázott kérdezők készítettek (FÖLDES L. 1979; HALÁSZ P. 1979; SZILÁGYI M. 1979; ÚJVÁRI L. 1979; SZ. BÁNYAI I. 1978). Távolabbra vezetnek íróilag megformált visszaemlékezések (CSALOG ZS. 1985). Erdélyben RÁDULY JÁNOS (1987) tett közzé egy kötetre valót kibédi gazdai szolgák visszaemlékezéseiből; ezt követően kiterjedt módszertani vita zajlott le *A Hét* és más lapok hasábjain arról, hogy egy megszerkesztett emlékezéskötet dokumentumértékét hogyan befolyásolják azok a változtatások, amelyek a kérdező, a kérdezettek és az olvasók közötti meghatározott viszonyok következtében állnak elő a szöve-

10 E több száz tételt kitevő anyag áttekintése és értékelése eddig nem történt meg. Két példa: BARNA M. (EA 22409) és ZAGYVA SEBŐK L. (EA 19320).

gekben (ahhoz képest, mint ha azok „spontán” szövegalkotás eredményei lettek volna).¹¹ E kérdéseket hazai módszertani tanulmányok korábban éppen csak felvetették (KÜLLÖS 1982; SZILÁGYI M. 1986a), elméleti alapjaikat csak legutóbb elemezték (NIEDERMÜLLER P. 1988; HOFER T.—NIEDERMÜLLER P. 1988), olykor támaszkodva KLUCKHOHN, C. évtizedekkel korábbi módszertani összefoglalására a személyes dokumentumok antropológiai elemzéséről.

Ezeknek a munkáknak dolgozatom számára adódott néhány tanulsága. Világos volt, hogy egy gazdasági napló feldolgozása nem nélkülözheti írója egész életpályájának megismerését. Az életpályát az élettörténetből ismerhetjük meg, legyen az akár kifejezetten élettörténeti elbeszélést létrehozó céltudatos kérdezés eredménye, akár ettől eltérően epizódokból, történetekből, emlékekből a kérdező által rekonstruált egész. Esetünkben ez utóbbi módszer eredménye Nagy Sándor élet- és családtörténete. Természetesen számításba kellett vennem a fentebb hivatkozott irodalomnak azt az újra meg újra hangsúlyozott tanulságát, hogy más emlékek válnak jelentőssé egy életpályára visszatekintve, és megint mások kerülnek be egy folyamatosan vezetett naplóba. A kettő megkülönböztetése és egymásra vetítése akkor lehetséges, ha igyekszünk tisztába jönni az elmondott epizódok, ill. a feljegyzések jelentésével és jelentőségével.

Ehhez kell egy kis kitérőt tennünk elemzett forrásunk felé. Nagy Sándor az 1920-as évek elejétől fogva javak eladását, vásárlásokat, munkacseréket, fizetéseket, természeti, családi és történeti eseményeket, emlékeket jegyzett fel naplójába. Ezek mind tények: nincs okunk kételkedni bennük. A különféle tények közös vonása, hogy tudhatunk róluk, mert Nagy Sándor felírta őket; vagyis mindegyik (ismert) tény mellé csatlakozik a rögzítés is. Ez élesen megkülönbözteti e tényeket azoktól, amelyeket Nagy Sándor nem írt fel, s ezért a naplóból nem tudhatunk róluk. Banális, de fontos különbség ez. A rögzítés által az egyszerű tények mintegy megkettőződnek, s mihelyt olvassa

11 Néhány a vitacikkek közül:

BÍRÓ Z.: Az emlékeztetés értéke és ára. *A Hét* 87/42.: 8.

IMREH L.: Dokumentum-e? uo. 88/6.: 4.

BÍRÓ Z.: Nem elég a jó szándék. uo. 88/6.: 4.

NAGY O.: Egy félreértett könyv esélyei. uo. 88/12.: 4.

OLÁH S.: A hitelesség útvesztői. uo. 88/14.: 5.

GAGYI J.: Dokumentum és/vagy szimbólum. uo. 88/16.: 5.

HORVÁTH A.: A néprajzi gyűjtött magnójáról? uo. 88/19.

GÁLL E.: Népi önéletírás, társadalomismeret. *Utunk* 1988/23.: 2.

őket valaki, megsokszorozódnak, felidéződnek azok számára is, akik nem vettek részt bennük. A kutató számára e kettőződés által (is) lesznek a tények adatokká. Nem vitás, hogy Nagy Sándor életében a felírt tények olyan jelentőséggel rendelkeztek, ami rögzítésre „méltóvá” tette őket. Ennek megértése volt egyik célom disszertációmban, abban az értelemben, ahogy a megértés fogalmát GEERTZ, CLIFFORD használta a kultúra „sűrű leírásáról” írott, sokszor hivatkozott tanulmányában (1973, 1988). Többek között ő tudatosította azt az antropológiában, hogy a jelenségek kéz a kézben járnak jelentéseikkel; s hogy a kultúra felfogható e jelentésekből szőtt hálók bonyolult és állandóan változó rendszerének. Noha lehetségesnek, sőt elengedhetetlennek tartotta a megértést (amelyben leírás és magyarázat nem is mindig választható el egymástól), tudatában volt annak is, hogy „a kulturális elemzés lényegéhez tartozik, hogy befejezetlen. S ami ennél is rosszabb, minél mélyebbre hatol, annál kevésbé teljes.” (GEERTZ, C. 1988. 57.).

Egy következő hasznosítható tanulsága az életrajzi irodalomnak, hogy felhívja figyelmünket az emberi élet ciklusaira, s arra, hogy ezek sosem csupán az egyén életének ciklusai, hanem az egyénnel vérségi, családi kapcsolatban levők életének együtteséből adódnak. A ciklusokat az eredeti családban töltött életszakasz, a házasodás, a gyermekek születése, száma és önállósodásuk jelöli ki.¹² A tradicionális parasztszaládban a gyermekek születése átmeneti elszegényedéshez vezet, mert csökkenti a családi gazdaság termelőkapacitását és növeli fogyasztását; felnövekedésükkor, amikor maguk is részt vállálnak a család munkájából, újabb egyensúly áll be, amely sokszor jobb módot is jelent, végül a gyerekek önállósodása újra átmeneti egyensúlyhiányhoz vezet, ami elszegényedéssel jár. A itt elemzett esetben Nagy Sándor és családja életciklusainak azt az első szakaszát veszem részletesebb vizsgálat alá, amikor maga önállósodott, megszülettek gyermekei, felnőttek, és eljutottak az önállóságig; nem terjesztem ki az elemzést arra az életszakaszra, amikor Nagy Sándor és felesége már mint felnőtt fiúk szülei éltek. Ezt a behatárolást az is indokolja, hogy ennek az utolsó, több évtizedig tartó életszakasznak a kezdete a történelmi körülmények teljes megváltozásához is kapcsolódik (áttelepülés és az önálló paraszti gazdaság felszámolásának megindulása 1947–49-ben), ezzel együtt homályosabbá váltak a háztartás

¹² Az életciklus volt a fő témája a SIEF III., Zürichben 1987-ben megrendezett konferenciájának is. Két főreferátum: GILLIS, J. 1987, IMHOF, A. 1987. Itteni előadásom magyarul: MOHAY T. 1988.

határai, valamint szűkszavúbbak és torzítóbbak lettek a naplóbeli feljegyzések.

Ennek az általam nem részletezett korszaknak munkámhoz legközelebbi elemzését ZÁVADA PÁL adta *Kulákprés* c. dokumentum-szociográfiájában (1986). A szerző célja az volt, hogy egy parasztgazdaság fennmaradt írásos anyagának 1945 és 1956 közötti részét megértse, és a személyes emlékezet, valamint történeti dokumentumok segítségével megértesse azt a folyamatot, amelynek során a gazdaságpolitika megroppant egy tótkomlói parasztcsaládot, annak minden erőfeszítése ellenére.

ZÁVADA PÁL munkája már átvezet azokhoz a megközelítésekhez, amelyekkel a néprajz mellett más tudományok igyekeztek leírni és megérteni a paraszti gazdálkodást. Ezek közt a közgazdaságtant, azon belül is az üzemtant kell elsőnek említeni. A 19. század utolsó évtizedeiben az agrárius érdekek szószólói igyekeztek kedvezőbb értékesítési feltételeket teremteni Magyarországon; a földbirtokok terheinek növekedése, az eladósodás, az elszegényedés, agrárszocialista forrongások terjedése megoldások keresésére indított sokakat (FÜR L. 1976). 1899-ben a Gazdaszövetség felhívást bocsátott ki, amelyben a tagtársakat a parasztság szociális és gazdasági helyzetének felmérésére, monográfiák készítésére buzdították (LÖHERER A. 1899). Tipikus parasztbirtok kiszemelését és leírását ajánlották, és ehhez kérdőívet is összeállítottak. A kérdések a település általános viszonyainak feltérképezésén túl konkrét gazdaságok birtokviszonyaira, felszerelésére, az átlagtermésre, az évi jövedelemre, a szükséges kiadásokra, a terhekre, a tartozásokra, a megtakarításokra is irányultak. Az első monográfiát LÖHERER ANDOR tette közzé 1899-ben Zebegényből, majd követték mások Malmosról (ZSALKOVICS K. GY. 1900), Vágról (DOBOS F. 1900), Siklóról és Szentpéterszegről (VÉCSEY L.—VÁSÁRHELYI L. 1900), Palonáról (STEUER GY. 1906), Faluszemesről (GYULAY K. 1911), Mezőkeresztesről (KOVÁCS J. 1912). E sváb, román, rutén, sokác és magyar falvak felmérői egytől egyig kiemelték a parasztbirtokosok mértéken felüli eladósodottságát (eltérő birtokkategóriákban is), és intézkedéseket sürgettek az adózási rendszer átalakítására. (Tudjuk, hogy ez lényegét tekintve még hosszú ideig nem változott: a földbirtokosok adózásánál még évtizedekig a földek aranykorona-értékét vették alapul, ami érzéketlen a művelésiág-változásokra, a termelés intenzitására, az árak s ezzel a jövedelem változásaira, de még az időjárás okozta termésingadozásokra is (FÜR L. 1976. 168—169.). E felméréseket a jóindulat motiválta, ám módszertani

fogyatékoságuknál fogva (nyaraló középosztálybeliek pár nap alatt kikérdeztek egy-két parasztgazdát és a falvak elöljáróit) a jelenségek felszínén maradtak.¹³ Századunk elején azután már kísérletet tettek arra, hogy a parasztgazdaságokról ne csak kikérdezés, hanem üzleti feljegyzések alapján is jövedelmezőségi kimutatásokat készítsenek a mezőgazdasági üzemtan által kifejlesztett fogalmak és mérőszámok segítségével (ORMÁNDY J. 1925). MATLASZKOVSZKI TÁDÉ (é.n.) 1911-ben egy zsebkönyv formájú táblázatos számadási jegyzéknaplót tett közzé, ám ez nem vált népszerűvé. Ahogy a bevezetésben olvashatjuk, „a mezőgazdasági számvitel azért nem bírt elterjedni a kisgazdák között, mert a különböző számadási naplók sok rovat című táblázatában a kisgazda nem ismeri ki magát, nincs alkalma az egyes tételek naponkénti bejegyzésére, és azok bejegyzésénél sűrűn megtévesztve a megfelelő rovatokat, teljesen belezavarodik, kedvét veszti, és felhagy az egész számadással.” (MATLASZKOVSZKI T. é.n. 1.). A szerző elképzelése szerint saját egyszerűsített rendszerének elterjesztéséhez is központilag szervezett tanfolyamok hierarchikus sorozatára lett volna szükség. A kezdeményezést az első világháború elsöpörte, de utána az infláció, majd a kezdődő gazdasági világválság újra felvetette a szükségét egy, a kisbirtokot is felölelő egzakt üzemstatisztikának. A keszthelyi, debreceni, mosonmagyaróvári gazdasági akadémiák üzemtani tanszékei, az OMGE és más szervezetek összefogásából született meg az a felmérési és feldolgozási rendszer, ami a svájci LAUR, E.¹⁴ nemzetközileg elterjedt gyakorlatához igazodott. A kiválasztott és felkészített gazdákkal e szerint pénztárkönyvet, természetbeni szolgáltatások naplóját vezetnek (mindegyiket sok-sok rovatban), év végén teljes leltárt vesznek fel, és mérleget készíttetnek. A mérlegeket az üzemtani központokban ellenőrzik és összesítik, majd gazdasági és statisztikai elemzés után közlik birtoknagyság, jövedelmezőség stb. szerint csoportosítva, kommentárokkal kísért táblázatos formában. E rendszernek a gazdasági iskolák számára megjelentetett, tankönyvszerű leírása: KULIN S.—WITTHEN B. 1947. Érzékeltetésül néhány összetevő: a leltárba külön-külön kerül be a cselekvő vagyon (föld, épületek, ültetvények, fák, állatok, gépek, termények, anyagok), a terhek (jelzálog-, bank- és váltókölcson, számlaadósság, adó-, kamat- és cse-

13 E sorozat kései utódaiként tekinthető SZALÁNCZY K. (1932), aki Abán és Kővágóórsön gyűjtött adatokat parasztcsaládok keresetéről és fogyasztásáról.

14 LAUR, E.: *Landwirtschaftliche Buchhaltung für Bauerliche Verhältnisse*. 1925. *Grundlagen und Methoden der Beweitung...* 1928. *Terminologie und Grundlagen für eine internationale Landwirtschaftliche Buchhandlungstatistik* 1929.

lédbérhátralék), a háztartás (konyhafelszerelés, kiegészítők, követelések), a melléküzemi (pl. malom, olajsajtoló stb.) befektetések. A természetbeni szolgáltatások naplója tartalmazza a gazdaság, a háztartás, a magánfelhasználás (pap, tanító, orvos, olvasóköri stb.) számára és a melléküzem egymásnak minden viszonylatban átadott javait. Nem kétséges, hogy e rendszer kitaró vezetéséhez kivételes adminisztratív képességű parasztemberekre lett volna szükség. A korabeli szakírók e számtartás és statisztika rendkívül sokoldalú jelentőségét emelték ki: lehetővé teszi az üzemi tanácsadást (s ezzel a racionálisabb gazdaságvezetést), tényszerűen megalapozza az agrárpolitikát (árak, hitelek, birtokpolitika, adózás, termelésirányítás, értékesítés, beszállítás, termelési tájak ismerete révén), és forrást szolgáltat a tudománynak. Az 1930-as években kötetek egész sora dokumentálta az országban folyó üzemsziszteztikai munkát.¹⁵ Az OMGE többek között erre alapozta a mezőgazdaság üzemi eredményeit közrebocsátó sorozatát, aminek számítógépes elemzését a dunántúli kisüzemekre vonatkozóan TÓTH TIBOR (1983) végezte el. Forrásainak elméleti oldalról is elvégzett kritikai áttekintése során ő is hangsúlyozta, hogy „olyan egyszerű számtartási rendszert, amely a parasztagazdaságok hagyományos munkarendjéhez, az alkalmazók szubjektív lehetőségeibe jól illeszkedett volna, egyelőre nem sikerült kialakítani.” (TÓTH T. 1983. 22.). A szerző apróra sorra vette azokat a hiányosságokat, amelyeket elemzése a források feldolgozásából és közléséből adódóan nem kerülhetett el. Például: rejtve maradt az üzemek tényleges területének termelést és gazdálkodást szabályozó hatása; a hitelintézetek terhek; a kisüzemeknél jelentős közös haszonvételekből való részesedés (erdő, legelő); a majori árszinttel számított bevételek és a forgalmi költségeket tartalmazó kiadási költségek szembeállításának torzítását eredményez; az egyes üzemkategóriák nem reprezentatívak, ráadásul évente különböző méretű és különböző számú üzemet dolgoztak fel, amelyek az átlagosnál fejlettebb megyékben készültek már bér-

15 JUHOS LAJOS: *Kisgazdaságok jövedelmi eredményei az 1929-ik évben*. Keszthely, 1931. JUHOS LAJOS—KULIN SÁNDOR: *Tőke- és jövedelmi kimutatások a dunántúli 100 kh-on aluli parasztagazdaságokban a 1929—1935-ig terjedő években*. Debrecen, 1937. SARKADI KESZTYŰS LAJOS: *A kisgazdák számtartási rendszere és a debrecenvidéki kisközépgazdaságok 1931. és 1932. évi jövedelmezőségi eredményei*. Debrecen, 1933. *Tiszántúli kis és kisközépgazdaságok jövedelmezőségi és vagyoni viszonyai az 1931—33-ig terjedő években, valamint az északi dombosvidéki kisgazdaságok 1933. évi üzemi eredményei*. Debrecen, 1935. *Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdák jövedelmi és vagyoni helyzete az 1931—34-ig terjedő években*. Debrecen, 1936. *Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdaságok 1935. évi jövedelmezőségi eredményei*. 1936. S. KESZTYŰS L. 1938.

munkát is használó, jelentős árutermelést folytató közép- és gazdagparaszti gazdaságokban (1983. 26—50.).

Úgy vélem, hogy a sikertelenségeknek nem az volt az oka, hogy LAUR rendszerének magyarországi adaptálói ne lettek volna jó agrárgazdasági szakemberek. Sokkal inkább abban kereshetjük a harmincas évek üzemstatisztikai munkálatainak megítélésem szerint korlátozott sikerét (legalábbis ami a falusi parasztbirtok/os/okat illeti), hogy nem vették számításba a már idézett, MAX WEBER által elemzett összefüggést a profitra törekvő piaci típusú gazdálkodás, valamint a könyvelés és munkaszervezés racionalitása között. Azok a parasztlakosok, akik nem vállalkoztak számtartás vezetésére, vagy gyakorta elvették a rovatokat, nem egyszerűen lusták vagy értetlenek voltak, hanem egyszerűen egy másfajta, nem piaci elveken alapuló racionalitás szerint gazdálkodtak. (A kivételek közé kell sorolnunk azt a Czákó Ferencet, aki 22 holdas tanyagazdaságának állattartásáról pontos költségszámításokkal rendelkezett, s képes volt arra, hogy ezekből gazdálkodásának irányára vonatkozóan kérdéseket és következtetéseket szűrjön le hátrahagyott leveleiben [PINTÉR I. 1981]. Átlagosnak inkább az M. Csikai László által leírt esetet tekinthetjük [*Életünk...* 360—361. l.]: a harmincas évek elején előadók biztatták a gazdákat Tiszaladányban, hogy pontos naplót vezessenek gazdaságukról; de — gondolom látva az általános viszonyokat — elálltak attól, hogy a megfelelő tömböket eljuttassák a faluba.) Ennek rövid jellemzése szükséges e helyen — anélkül, hogy teljes mélységű kifejtésére vállalkoznék — már csak annak indoklására is, miért nem használok dolgozatomban nagyobb mértékben közgazdasági—statisztikai elemző apparátust.

Statisztikai—agrárgazdaságtani elemzésében TÓTH TIBOR is megfogalmazta ezt az eltérő racionalitást: „... az összetett paraszti háztartások, illetve az ezek alapját képező kisüzemek legfontosabb célja elsősorban a hagyományos termékszerkezet fenntartása, másodsorban a háztartásban levő munkaerő és a munka terének lehetséges arányosítása volt.” (1983. 116.). Elismerte azt, hogy „a kisüzemi gazdálkodás mikéntjének ábrázolására a nagyon rossz feltételek miatt a történettudomány önállóan nem nagyon vállalkozhat. E terület gazdája — úgy tűnik — a néprajztudomány” (i.m. 118.); ő maga is innen, főként FÉL EDIT és HOFER TAMÁS átányi vizsgálataiból merítette, hogy a „paraszti kisüzem elsődleges funkciója szükségszerűen tehát a saját háztartás ellátása, másodsorban pedig a családnagyság és a relatív üzemnagyság arányosítása volt. Az önellátó típusú paraszti kisüzem racionalitása elsősor-

ban tehát nem a termelés gazdaságosságának, hanem a munkaerő lehetséges lekötésének biztosítására szolgált.” (i.m. 118—119.). Ugyanerre a következtetésre jutott el a háztartásgazdaságot elemző szociológus, MEDICK, M. (1976/1989) is, aki CHAYANOVRA¹⁶ támaszkodva úgy jellemezte a prekapitalista családi gazdaság logikáját, hogy abban „a termelői tevékenység irányító elve nem a pénzügyi többlet, vagy a nettó profit fölhalmozása volt. «A családi gazdaság nem maximalizálhatta azt, amit nem tudott megmérni.»¹⁷ A termelőmunka célja inkább a gazdasági, társadalmi és kulturális létfenntartás alapvető szükségleteinek és a család munkaráfordításainak egyensúlyba hozatala, a «munka-fogyasztás» egyensúly beállítása volt, amely nem jelent szükségképpen tudatos kalkulációt, s mely alapvető gazdasági egyensúlyt teremt a munkában való fáradozás és a szükségletkielégítés között. Következésképp egyfelől a családi gazdaság a teljes évi bevételt próbálta meg maximalizálni, és nem a nettó profitot,... Abban az esetben, ha a bevételek csökkentek, a családi gazdaság növelte munkaráfordításait, túllépve még azt a mértéket is, mely a fejlett kapitalista bérgazdálkodáson alapuló gazdasági rendszerekben szokásos ... Ha ezzel szemben a család bevételei nőnek — pl. kedvezőbb gazdasági feltételek folytán —, a családi gazdaságnak nem szükséges munkaráfordításait növelnie, még a többletbevételt is inkább fogyasztásra és pihenésre fordítja.” (MEDICK 1976/1989. 52.).

Azt hiszem, nem szorul különösebben részletes bizonyításra, hogy mindaz, amit eddig idéztünk, és ami a prekapitalista parasztgazdaság logikájáról szólt, nagy vonalaiban igaznak tekinthető századunk Kelet- és Közép-Európájának széles paraszti rétegeire. Annál is inkább, hiszen éppen az itteni parasztság empirikus vizsgálata szolgáltatja az alapot hozzá (s nem elsősorban a nyugat-európai parasztság kapitalizmus előtti története, ill. annak forrásai). Ez még akkor is így van, ha időközben, a 19—20. században e térségben is kibontakozott egy kapitalista gazdasági és társadalmi átalakulás (GYIMESI S. 1968, GUNST P. 1975, HOFER T. 1975) — ám ez nem formálta át egyik generációról a másikra sem a gazdaságot, sem a társadalmat, hanem komoly „szigetei” maradtak a prekapitalista logikájú gazdasági szféráknak

16 CHAYANOV, A. V.: *The Theory of Peasant Economy*. ed. by D. Thorner, B. Kerblay, R. E. Smith. Homewood, Ill., 1966. A szerző újrafelfedezését ennek a kiadásnak köszönhetjük. Az elmélet egyik rövid összefoglalása KERBLAY, B. 1971. Magyarul KOVÁCSY T. ismertette: *Ethnographia* LXXXVII. (1976) 308—310.

17 Idézi MILLAR, J. R.: A reformulation of A. V. Chayanov's theory of the peasant economy. *Economic Development and Cultural Change* XVIII. (1969) 219—229. cikkéből: 228.

is. MEDICK szerint ilyennek tekinthető a parasztgazdaság mellett voltaképp a háztartásgazdaság is (a maga piaci kategóriák számára sok esetben „rejtett dimenzióival”), és az efféle „szigeteknek” nem csupán a kapitalizmus történeti létrejöttében, hanem jelenkori stabilizációjában is komoly szerepe van.¹⁸

Minden jel arra mutat hát, hogy a tradicionális logika szerint termelő és fogyasztó paraszti családi gazdaságok vezetőitől nemigen lehet olyan forrásokat várni, amelyek korrekt közgazdasági-üzemeltetési elemzésnek vethetők alá. Tény ugyanakkor, hogy igen sok parasztember mégis vezetett naplót, sokszor egészen kitartóan és részletesen. Ha ezek nem elégitik is ki egy közgazdásznak vagy statisztikusnak a források iránt támasztott követelményeit, arra mégis alkalmasak lehetnek, hogy néprajzi elemzésnek vessük alá őket, és ennek során feltáruljon belőlük az a saját gazdaságvezetői logika, amit más természetű empirikus anyagra támaszkodva közgazdászok és gazdaságszociológusok megfogalmaztak. Disszertációm ezért is módszertani kísérlet: kíváncsi vagyok, milyen kérdések tehetők fel a válasz reményében egy saját logika szerint vezetett paraszti gazdasági-háztartási naplónak, ha annak írója azt még kommentálni is tudja.

Munkám kezdetekor azt a célt tűztem ki, hogy e kérdésre általánosítható választ lehessen adni, s ezért tervbe vettem több paraszti napló összehasonlító elemzését. Idő teltével azonban a téma nem annyira szélesedett, mint inkább szűkült, mert beláttam, hogy az összehasonlításhoz nehéz közös nevezőre hozni az eltérő feljegyzéseket. Arról is le kellett mondanom, hogy a rendelkezésemre álló forrást teljes időbeli terjedelmében kiaknázzam. Erre a családi életciklussal kapcsolatban már utaltam, de ezen a ponton ezt még az is alátámasztja, hogy a negyvenes évek végétől Nagy Sándor az addigitól gyökeresen eltérő gazdálkodói logika szerint kellett hogy gondolkozzék: nem válthatta valóra korábbi életterveit, hanem a túlélésért kellett küzdenie egy gazdaságpolitikai és etnikai szempontból egyaránt barátságtalan környezetben. A téma további szűkítését jelenti, hogy az elemzés során le kellett mondanom a háztartás teljes körű elemzéséről is, és inkább a gazdálkodásra: a földművelésre, állattartásra, vásári kapcsolatokra, a munka- és üzemszervezetre összpontosítottam figyelmemet. A háztartásról inkább a visszaemlékezéssel felidézetteket ismertettem, semmint a napló adatainak teljes körű számszerűsítését. Mégis úgy gondolom, ez a tematikus szűkítés nem válik hátrányára a dolgozatnak;

---

18 MEDICK (1976/1989. 54.) utal a nők házimunkájáról folytatott gazdaságszociológiai vitára, amelynek nyomán ő a „háziasszonyi munkát” mint a családi termelési mód egy visszamaradt elemét fogja föl.

hiszen kevés, hosszabb időszakon keresztül ilyen részletességgel megismerhető parasztgazdaságról tudunk. A téma behatárolása egyszersmind lehetővé teszi az összpontosítást olyan földrajzi területre, az 1918 után Csehszlovákiához került magyarlakta vidékekre, amelyeknek paraszti gazdálkodásáról meglehetősen szétszóró ismereteink vannak. Noha a határokon kívüli magyarok néprajzi kutatásáról vannak áttekintések,¹⁹ sőt a két világháború közötti csehszlovákiai néprajzi kutatásokról külön is készült összefoglalás (LISZKA J. 1990), ill. tágabb időkeretben bibliográfia (LISZKA J. 1988), a kutatások ismert nehézségei miatt szűkebb témánkról csak részlettanulmányok (BOROSOVÁ M. 1976; MÁRKUS M. 1977; IKVAI N. 1977, 1981; PALÁDI-KOVÁCS A. 1982; MAGYARI M. 1983; LISZKA J. 1986) születhettek. Néhány népszerűsítő cikksorozat hasznosan egészíti ki ezeket a mezőgazdasági eszközökről (SZANYI M. 1981), az Ipoly mente népi építészetéről (NAGYNÉ M. K. 1978), a kenderfeldolgozásról (CSÁKY K. 1980), a szlovákiai magyar népviseletekről (MÉRYNÉ T. M. 1978). Helybeli szlovák kutatók közlései kevés komolyságot mutatnak (KOLLÁR, S. 1973; PARIKOVÁ, M. 1981, 1986; PARIKOVÁ, M.—SLASKOVSKY, P. 1981). Írók (GÁL S. 1980; DUBA GY. 1978) szélesebb körben is ható munkákkal jelentkeztek; hatástalanabb maradt pl. a szociográfus SZANISZLÓ J. (1942) cikke. GÖRCSES M. (1978) értekezése inkább vázlatnak tekinthető. A Kéméndről szóló tanulmánykötetben („*Kurtaszoknyás hatfalu*”) csak GÁSPÁR I. (1988) tanulmánya érinti a gazdálkodást. Kitartó és értékes munka folyik egy évtizede az egykori Gömör megye területén UJVÁRY ZOLTÁN vezetésével; a gazdálkodásról csak részletmonográfiák láttak napvilágot: ZSUPOS Z. 1987; KOTICS J. 1986; DOBROSSY I.—FÜGEDI M. 1983. Kéziratom lezárása után került a kezembe SÁNDOR E. (1989) kitűnő dolgozata csallóközi falvak két világháború közötti gazdálkodásáról, amelyben ő sok korábbi munkánál inkább tekintettel van mennyiségi arányokra és kalkulációkra a szántóföldi műveléssel kapcsolatban. ZALABAI ZSIGMOND (1985), CSÁKY KÁROLY (1985, 1987) és FEHÉRVÁRYNÉ NAGY MAGDA (1988) legutóbb napvilágot látott könyvein kívül alig tudunk érdemlegeset az 1920 után Csehszlovákiában élő magyar parasztok gazdálkodásáról. Munkám végső soron azt a célt is maga elé tűzte, hogy hozzájáruljon a jelzett hiányok pótlásához.

19 Az eredményeket 1982-ben és 1988-ban egy-egy konferencia tekintette át (*A határainkon kívüli...* 1984, 1989). A szükségtelen részletezés helyett itt csak két összefoglaló kötetre utalok: BALASSA I. 1989; KÓSA L. 1990.

Források

Dolgozatom legfőbb forrása Nagy Sándor (1897—1987) gazdasági—háztartási naplója, annak is főként három első kötete. Ezek 190x120 cm nagyságú, készen vásárolt, kemény fedelű kis könyvecskék, vonalazásuk és rovatolásuk arra mutat, hogy eredetileg is könyvelésre szánták őket. Az I. kötet 200, a II. kötet 188, a 3. 236 számozatlan oldalt foglal magában. Néhány lap kihagyással (III/220—230.) mindhárom könyvecske tele van írva: az első elején (1—7.) 1920—25 közötti évekből származó, korábbiól átirrt jegyzetek, a 7—178. és 195—197. lapon az 1925-től 1933. júniusig tartó feljegyzések, a 179—195. lapokon „Az ipolyenyéki katolikus kör Könyvtárjegyzéke” van (280 megszámozott kötet cím, 1931 januári dátummal). A II. kötet 1933. júliustól 1941. áprilisig, a III. 1941. májustól 1949. decemberig tartalmazza a feljegyzéseket. 1950. januártól egy nagyobb méretű, ugyancsak kemény fedelű könyvecskébe írt Nagy Sándor, amely 234 oldalt tartalmaz. A 213. oldalig 1964 decemberéig vannak feljegyzések, utána „rég feljegyzések” az első világháború idejéből és 1925-ből.²⁰ A három első kötetben iskolai vignetta van a fedélen, feliratuk: „1925 év Gazdasági jegyzőkönyv”; „Jegyzőkönyv 1933 év 34, 35, 36, 37, 38”; „Gazdasági jegyzet 1941 évtől”. A II. és III. kötet fedelének belsején és első lapjain sűrűn egymás mellé helyezve csehszlovák, magyar, kanadai, osztrák, monacói, amerikai, német, finn, román bélyegek vannak beragasztva. A kötetekbe barna, majd a negyvenes évektől kék tintával írt Nagy Sándor. Rajta kívül más nem írt a könyvecskébe (leszámítva egy-két oldalt, amik egyik írni tanuló fiától származnak).

A kötetek havi bontásban tartalmazzák a családi háztartás és gazdaság pénzügyi kiadásait és bevételeit. Ezeket Nagy Sándor nem két oszlopban egymás mellé, hanem külön lapokra írta. A tételek egy-egy sorban folyamatosan követik egymást; tagolást a hónapokon belül nem találunk, legfeljebb egy-egy nagybetű vagy dátum akad. Ritka eset, hogy hónapok vagy oldalak végén összegzés lenne. Egy-egy hónapban 10—50 között mozog a beírt tételek száma; köztük találunk cigaretta- és fűszervásárlásokat, élelmiszereket, ruhákat és ruhaanyagokat, szerszámokat, iskolai füzeteket, egészen a terményekig és

²⁰ E négy kötetnyi napló legépelve megtalálható a Népzeji Múzeum Ethnológiai Adattárában (ÁEA 4/1991) 699 oldal terjedelemben. A gépeléskor az eredetileg folyamatosan írt feljegyzéseket tételenként külön sorba rendeztük, és mindegyik elé a megfelelő dátum jelzését illesztettük (pl. 1936. június: 36.6.). A gépeléshez nyújtott támogatást e helyen is köszönöm a Népzeji Múzeumnak.

állatokig. Felírta Nagy Sándor, hogy kinek és mit dolgozott, s hogy másoknak is mit fizetett a munkáért. A kiadások és bevételek döntő többsége pénzbeli (cseh koronában, 1939 januártól 1944 decemberig pengőben, azután újra koronában, és Magyarországra való 1947-es menekülése után forintban), ezen kívül természetbeni fizetségekkel is találkozunk. Olykor nehéz eldönteni, hogy egy-egy bejegyzés mögött pénzbeli vagy természetbeni fizetség húzódik-e meg, mert előfordul a természetbeniek pénzértéke is felírva. Kölcsönfelvételek, kamatok, váltók, törlesztések, boltosnál törlesztett hitelek tarkítják a képet. A kiadásokon és bevételeken kívül találunk a naplóban bejegyzéseket a tehenek folytatásáról, a malombeli őrlésről, a pálinkafőzésről, a disznóölésről; sokszor egy-egy saját gazdaságban elvégzett munka kezdetéről, befejezéséről; terméseredményekről; időjárásról, főként rendkívüli esetekben. Emellett családi események (névnapi vendégség, lakodalom, halálozás, születések) is helyet kaptak olykor a kiadások-bevételek közt. Nem szerepelnek feljegyzések a naplóban a család saját fogyasztásáról, és igen ritkán fordulnak elő falun kívüli történelmi események: az 1921-es csehszlovák mozgósítás, az 1938-as bécsi döntés, az eucharisztikus kongresszus, a front megérkezése stb. Mindezek tagolatlan egymásutániségben, elvegyülve a kiadások és bevételek között (2—6. ábra).

Nagy Sándor a naplókat első találkozásunkkor — némi unszolásra — átadta; de hogy korábban erősebben ragaszkodott hozzájuk, azt abból láthatjuk, hogy évtizedekig megőrizte, és háborún, menekülésen át is megtartotta őket. A feljegyzéseknek azt a következő kötetét, amelyet 1964—1977 között vezetett, csak évekkel később adta át. „Házi irattárából” a gyűjtés során más dokumentumok is előkerültek. Ezek között volt egy 1869-es kiadású „Igaz Istenszeretetnek Aranykoronája” c. vastag fedelű imádságos könyv; ennek hátuljában Nagy Sándor apja írta fel rokonait, amit azután Nagy Sándor is átfírt, a rokoni fokokat most már saját magához viszonyítva. Megmaradt egy másik imakönyv is, amibe a utolsó lapra 1973-ban írta be: „1915 és 16. 17. 18-as első Világ háborúban velem volt minden bajban, veszedelemben és 1918 December 2 Haza segített a jó Isten épen Karácsonyra 28 hónapi távol lét után.” A benne levő szentképet hazulról kapta a harctéren, 1916-ban. Maradtak még adásvételi szerződések, anyakönyvi kivonatok (ezek egyenkénti felsorolásától eltekintek, a maguk helyén felhasználom őket), vallásos ponyvák; egy cseléd-könyv, amit a felesége számára állítottak ki 1919-ben, de nem sokat használhatta. Nagy Sándor később fényképekkel és levelezőlapokkal ragasztotta tele.

Hasonló képgyűjteménye volt még egy általános iskolás elővilág-könyvben, egy Vörösmarty-díszkiadásban (ennek ugyancsak a lapjaira vannak ragasztva a képek) és néhány hetvenes évekből származó Élet és Tudomány Kalendáriuma kötetben (ez utóbbiakban az üres sorokon bejegyzéseket is hagyott).

Nagy Sándor 1947-ben, Móra kerülése után „örökölte” meg a ház volt tulajdonosának, Gerstmár Ferencnek a gazdakönyvét 1944–46-ból, amely voltaképp a termés és a beszolgáltatás igazolására szolgált, érdemi adatokat viszont nem tartalmaz (EA 18266). Fényképeket is őrzött szép számmal Nagy Sándor; egy részüket átadta és kommentálta is. Nagy Sándor egyik fiától maradt meg egy gazdasági iskolai munkafüzet, amiben az 1944-ben 19 éves fiú áprilistól októberig naponta beírta az elvégzett munkákat.²¹ Erre nagymértékben támaszkodtam a munkarend és munkaidők elemzésekor. Ez a fia később Móron is járt gazdasági iskolába; fennmaradt az itteni tanulmányi értesítője, oklevele, tablója, s ezeket korai halála után feleségétől kaphattam meg.

Az írásos forrásokat néprajzi gyűjtéssel egészítettem ki. Móron tizenkét alkalommal töltöttem egy vagy két napot, s ezalatt nagyjából Nagy Sándortól kérdezősködtem. Igyekeztem a napló olvashatatlan, érthetetlen részével tisztába jönni, konkrét esetek magyarázatát hallani. Ez a szoros, szövegszerű magyarázó munka Nagy Sándor romló emlékezete miatt nem járt teljes sikerrel; sokszor abba kellett hagyni és újrakezdeni, de a kitérők sem voltak haszontalanok, mert egyre inkább ráirányították a figyelmemet az életpályára, annak epizódjaira, s azokra a történetekre, amelyek Nagy Sándor világképébe engedtek bepillantást. Halála előtt még Nagy Sándor feleségével is találkozhattam 1981-ben. Móron felkerestem Nagy Sándor fiát, másik fiának özvegyét, néhány unokáját; Ipolyföldemesen és Ipolynyéken távolabbi rokonságát, egykori falubeli társait, akik emlékeztek rá. A gyűjtések során sokszor használtam magnetofont, és jegyeztem le szó szerint a hallottakat.²²

---

21 A forrástípus ugyanaz, mint amit MOLNÁR M. elemzett (1970) és tett közzé (1981). A füzetet felesége őrizte meg; a gyűjtés idején készült vele begyűjtani.

22 A gyűjtések egy példánya cédulákon a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található (EA 11/1991). A leírt anyag együttvéve mintegy 800 oldalt tesz ki.

A falvakról

E bevezetés feladata még röviden jellemezni Ipolyfödémet — ahol Nagy Sándor született —, és Ipolynyéket — ahol házasságkötését követően 1947-ig élt. Mindkét falu az egykori Hont megyében fekszik, a magyar-szlovák nyelvhatáron, nem messze az Ipoly folyótól, amelyet a trianoni békeszerződés államhatárrá tett Magyarország és Csehszlovákia között. Lakosságuk túlnyomórészt katolikus, magyar nemzetiségű és anyanyelvű. Az Ipolytól északra húzódó dombvidéken kicsi, 5—800 lakosú magyar falvak sorakoznak a völgyekben: Gyerk, Horváti, Felsőszemeréd, Szalatnya, Kis-, Közép- és Felsőtúr, Kelenye, Ipolyszécsényke, Inám, Gyürki, Sirok, Terbegec, Kőkeszi, Lukanénye, Csáb; a folyóvölgy termékeny síkján pedig Ipolyvisk, Tesmag, Ipolyhídvég, Ipolynagyfalu, Ipolybalog, Ipolykeszi, Ipolyharaszi, Ipolyvarbó. Nagyobb falu csupán a kétezer körüli lakosú Palást és Ipolynyék a környéken (7—8. ábra). E falvak paraszti népessége túlnyomórésztben kis- és törpebirtokon gazdálkodott a századfordulón; a nagybirtok arányszáma felülmúlta az országos átlagot, a megművelt területnek valamivel több mint egyharmadát foglalta el. Ugyanilyen magas volt — megyei átlagban — a korlátozott forgalmú birtokok aránya: a terület 38%-a, aminek egyharmada katolikus egyházi tulajdonban (káptalanok, papnevelő intézetek stb.) volt (BOROVSKY S. é.n. 138—139.). Az első világháború előtt a környék piachelyei Ipolyság, Balassagyarmat, Drégelypalánk, valamivel távolabb Léva, Losonc, Korpona, Vác voltak. E területet a néprajzi szakirodalom hagyományosan palócnak tartja, noha a kutatók között voltak különbségek abban, hol húzták meg a palócok nyugati határát, ill. a keleti és nyugati palócok közti választóvonalat (MANGA J. 1979. 5—34.). A Palócföld kiterjedéséről írtakat összegezve PALÁDI-KOVÁCS A. (1989. 146—149.) bíráló megjegyzésekkel illeti azokat, akik, mint VISKI KÁROLY, MALONYAY DEZSŐ, FÉL EDIT stb. a palóc terület nyugati határait valahol a Vág folyó körül vonták meg; saját felfogása szerint (s ez a *Palócok* c. sorozat köteteiben mindvégig érvényesül) a palócbarkó néptömb nyugatra az Órhalom—Pásztó vonalig terjed (uo. 160.). A magam vizsgálatát e vita és bizonytalanság nem befolyásolta, annál is kevésbé, mert nem etnikus jegyeket vagy etnikai csoportokat tűztem ki keretként. Nyelvjárási jellegzetességek világosan a palóccal rokonítják az itt élőket, de a falvakban járva nem találkoztam a palóc azonosságtudat kifejezésének spontán jeleivel. Az eddigi népszokáskutatók, mindenekelőtt MANGA

JÁNOS (1968) és CSÁKY KÁROLY (1987) a középső Ipoly mentét (kb. Deméndtól Bussáig) többé-kevésbé olyan egységként kezelték, amelyet jellegzetességei és kapcsolatrendszere valamelyest összefűz és elkülönít az alsó Ipoly mentétől (kb. Ipolyviktól Szobig a folyó két partján). Utóbbi talán inkább átmenetet képez a Garam mente és azon keresztül a Kisalföld felé, jobb közlekedéssel és hatásokat közvetítő kapcsolatokkal a közelebbi-távolabbi városi központok felé. Ezen belső táji eltérésekről KÓSA LÁSZLÓ összegzése (1990) is tudósít, kiemelve, hogy a „déli falvak kultúráját a századvégtől inkább a nyitottság, mint az elzárkózás jellemezte, amiről az építkezés, lakáskultúra, viselet polgáris formáinak példái tanúskodnak” (i.m. 299.).

Ipolyfödemes a környék legelzártabb falvai közé tartozik (CSÁKY K. 1988). Erdős dombok között fekszik 340 m magasan; átmenő útja soká nem volt, csak Palást felől lehetett megközelíteni (19—23. ábra). A falu a helyi hagyomány szerint a török hódoltság idején elpusztult, s a megmaradt lakosok három kilométerrel távolabb, védettebb helyen kerestek új helyet falujuknak (BOROVSKY S. é.n. 49.). A régi templom romja a Kotyinkán zárándokhely maradt, ahová Mária-ünnepeken csoportosan mennek ki imádkozni (24—26. ábra). Ipolyfödemes népessége a múlt század 60-as éveiben 500 körül volt, és egy kb. 20 %-os csökkenés után folyamatosan nőtt egész korszakunkban (ld. I. táblázat), méghozzá egyre nagyobb mértékben. Ebben része volt a magas születési arányszámnak²³ (aminek eredménye a sok fiatal); ugyanakkor az elmaradottságot is tükrözi a magas csecsemő- és gyermekhalandóság (az összes férjes nőre vonatkoztatottan a született gyermekeknek csak 68 %-a maradt életben, s ez az arány 1938-ban a legrosszabb volt a járás falvai között).²⁴ CSÁKY KÁROLY az anyakönyvek vizsgálatára alapozva endogám házassági tendenciát állapított meg; ami ráadásul 1929—1945 között valamivel nagyobb mértékű volt, mint 1895—1929 között.²⁵ Közölt ada-

23 Az 1938-as összeírás idején Födemesen a férjes nők átlagosan született gyerekszámát 3,58; ennél csak a szomszédos, vele egy plébániához tartozó Kelenyén magasabb (3,66), a járási átlag 2,60, a megyei 2,65 volt.

24 CSÁKY KÁROLY adatai szerint 1895—1928 között Ipolyfödemesen és Kelenyén a 724 anyakönyvben bejegyzett halott közül 243 (35,6%) volt egy év alatti csecsemő, és 149 (20,6%) az 1—14 éves gyermek. A legrosszabb év e tekintetben 1919 volt, amikor a 17 anyakönyvezett halottból 12 volt csecsemő (1988b).

25 Házassági endogámia Ipolyfödemesen 1895—1960:

	összes házasság	endogám (%)	exogám (%)
1895—1929	201	58,7	41,3
1929—1945	128	62,5	37,5
1945—1960	93	60,2	39,8

Megjegyzendő, hogy a kép nem teljesen pontos, mert az idegenben házasodott legények nem szerepelnek minden esetben az anyakönyvben (CSÁKY K. 1988b).

tai viszont a magyar falusi átlagnál nagyobb fokú exogámiát mutatnak, ami a település kis méreteivel is összefüggésbe hozható, és érthetővé teszi a Nagy Sándor által elsorolt több, falun kívül kötött házasságot (egyebek között a sajátját) is. Fődémesen szinte kizárólag mezőgazdaságból éltek az emberek, a foglalkozási statisztika szerint 1900-ban a népesség 91,5%-a, 1935-ben 87,8%-a élt őstermelésből, és ezek alatt az évek alatt az iparból élőknek a száma is, számaránya is csökkent (2. táblázat).

1938-ban az akkori ipolysági járás 38 faluja közül Ipolyfődémesen volt a legmagasabb az erdő (46%) és legalacsonyabb szántó (24%) részaránya a földbirtokok összes területéből. A szűkös művelhető terület szegényes megélhetést biztosított; a gazdálkodás fő terménye a rozs és krumpli volt; marhát, sertést, juhot tartottak. Az első világháború előtt az egykori úrbéreseknak volt 200 holdnyi közös legelőjük; a másik 300 hold nagybirtokosok tulajdonában volt. A három nagybirtok (232, 546 és 411 kh) közül csak a legkisebbnek tulajdonosa volt falubeli; összes területük (1189 kh) a faluhatár (2725 kh) 44%-át tette ki. A szántóterületen a nagybirtokok részesedése kevésbé volt nyomasztó, a 150 kh csak a faluhatár egynegyedét, s a 656 kh-as szántóterületnek is kevesebb, mint egynegyedét tette ki 1911-ben. A többi területen kisbirtokosok gazdálkodtak, s a birtokszerkezet viszonylag kiegyenlített volt a környékbeli átlagnál (ld. 3. táblázat). A határ a század elején „már régóta tagosított” (BOROVSKY S. é.n. 138.), szétaprózott parcellák jellemezték: 1911-ben 139 birtokívre 2684 földrészlet jutott (*Hont vármegye ...* 63.). A dombos határú faluban a környékhez viszonyítva a legtovább maradt meg nagy számban igavonó állatként az ökör a lóval szemben.

A falubeli házak a század elején szinte kizárólag kőből vagy téglából épültek, vályogház nem volt; zsúppal fedték őket. A megmaradt régi házakból következtetve uralkodó forma lehetett a vízvetős oromzatú, nyeregtetős, féltereszes épület, amelyekből kettő-három is állhatott egymás mögött a hosszú, keskeny udvarokban. Egy kis bolt, templom és iskola volt a faluban, az írástudás aránya a századforduló óta jelentősen javult: 1910-ben a 6 év feletti népesség 75%-a írt-olvasott, 1938-ban 86,7%-a. Ez időben az analfabéták aránya (13,3%) a járás falvaiban a legmagasabbak közé tartozott (*Népszámlálás 1910, és Felvidéki népösszeírás 1939*). Gazdakör, könyvtár, más intézmény a faluban nem volt. A falut egészében nemcsak a külső szemlélő látja ma is régiesnek, hanem a környéken is úgy tartják számon, mint hagyományörzőt.

Ipolynyék más arculatú falu ma is, és a század elején is. Fekvése szerint az Ipoly lankásodó síkja és a dombok határán terül el, ezért 5347 kh-nyi területén mindenféle adottságú talaj megtalálható, a kötött, agyagos vályogtól a homokos talajokon át a nedves, vízjárta rétekig (27—32. ábra). A szántók (1938-ban a terület 55%-a) és erdők (23%) mellett találunk itt rétet, legelőt, kertet, szőlőt. Alsóipolynyék és Felsőipolynyék a középkortól évszázadokig az esztergomi káptalan birtokában volt (GERENDÁS E. 1934). A két falu 1905-ben egyesült, s az így népessé váló település egy ideig járási székhely is volt. A két falu határán állt korábban egy fatemplom, amelyet 1841-ben lebontottak. Helyére építették a plébániát; az új templomot 1846-ban szentelték föl (44. ábra). Állítólag nem jó helyet választottak neki, mert megbolygatott sírokon alapozták, emiatt később tízévenként tatarozásra szorult. Kegyszereit a hagyomány szerint a vele kb. egy időben épülő esztergomi bazilika elődjéből hozták át, mivel ott az új bazilika új kegyszereket kapott. (Kijegyzés az ipolynyéki falukrónikából, EA 21698). MÁRKUS M. (1977. 366.) megemlíti, hogy „Csehszlovákiában már évtizedek óta törvényes rendelet írja elő, hogy egyes községek és városok előljáróságai hivatalos 'krónika-könyvben' foglalják össze a helység múltjára, jelenére s egyéb (pl. néprajzi) vonatkozású adatokat. A krónika írását (vezetését) valamelyik helybeli lakosra, legtöbbször pedagógusra bízák.” Hasonlóképpen Debrődnön képviselőtestületi határozat írta elő községi krónika vezetését 1933-ban (GÖRCSÖS M. 1978. 38.).

Alsónyéken a *Nemesszőg* név utal rá, hogy a faluban valamikor kisnemesek is laktak, a *Tótszőg* pedig szlovákok hajdani betelepítésének az emlékéét őrzi (akik később magyarosodtak). Lengyelek egykori letelepedésének emlékéét is őrzi a hagyomány,²⁶ de a szlovákokhoz hasonlóan anyanyelvükben és nemzetiségükben ők is teljesen megmagyarosodtak. A falu túlnyomórészt katolikus vallású volt, de nagyobb számban éltek zsidók is Ipolynyéken (1910-ben 49 izraelita vallásút írtak össze, az akkori járás 32 faluja közül a legtöbbet egy faluban).

A népességszám 1851 és 1945 közötti alakulását (mindkét faluban) az I. táblázat tartalmazza. A népesség növekedése Nyéken is folyamatos volt, noha 1938-as adat szerint a születési arányszám alacsonyabb, mint Födém-

26 Nagy Sándor szerint „voltak Bódzsárok, Petrozsélek, Pribránszkij, Rabovszkij — ezek még a Rákóczi-háborúba maradtak ott. Szétverték már őket, s ezek szétmentek, mind a parasztgazdákhöz szétszöktek.”

sen, viszont kedvezőbb a csecsemőhalandóság. A növekedés a háború óta is folytatódott, Ipolynyéknek ma kb. 2300 lakosa van.

A község foglalkozási megoszlását a főcsoportok között (összevetve Ipolynyéki Földmíveléssel és a járással, ami 1900-ban az Ipolynyéki, 1938-ban az Ipolysági, de Ipolyság nélkül) a 2. táblázat mutatja.

Ipolynyék társadalmilag összetettebb, tagoltabb település, ahol a foglalkozások minden kategóriája megtalálható, noha a mezőgazdaságból élők túlnyomó többségben voltak. Ez a tagoltság megjelenik a birtokszerkezetben is (3. táblázat). 1911-ben a falu 5347 kh-nyi területéből 2759 kh-at foglalt el a nyolc 100 kh-nál nagyobb birtok, amelyeknek egy része bérlők kezén volt.²⁷

A nagybirtokok egy részét 1920 után felparcellázták, és 4—5 kh-as darabokban eladták falubelieknek, egy más részét (382 kh-at) a csehszlovák földreform keretében osztották ki. Ilyenformán a 20-as években Nyéken könnyebben lehetett földhöz jutni, mint Födémesen, s ez jelentős vonzerő volt. A parcellázások és földosztás után az 1930-as évek végén Nyéken 1515 kh esett hat 100 kh-nál nagyobb birtok területére;²⁸ amihez hozzá kell számítani 382 kh községi és 680 kh közbirtokossági területet; így valójában csak a határ fele volt a gazdálkodó parasztok és iparosok birtokában. Az áttekinthetőség kedvéért táblázatba (3.) foglaltuk az 1938-as összeírás adatait, összehasonlítva Nyéket és Födémest egymással és a járási átlaggal. A táblázat jól kirajszolja Nyék néhány jellegzetességét és eltérését Födémestől. Itt a birtokok 3/4 része volt 5 kh alatti törpebirtok, amelyeknek tulajdonosai valójában nem tudtak megélni birtokukból. A 10—50 kh-as birtokkategóriába számban is, területben is kb. csak 10 százalék tartozott. Födémesen jóval szűkebb (60%)

27 100 kh feletti birtokosok Ipolynyéken 1911-ben: Coburg Fülöp hg. (bérlője Ivánka László, Felsőszemeréd); Forog András dr. (Ipolynyék); Fesencz Bertalan (Ipolynyék); Hoydos Károly (bérlője: Widder Miksa, Ipolynyék); Majthényi László br. (bérlője: Löwinger Miksa, Ipolynyék). Forrás: RUBINEK GY. 1911. 313. vsz. több elírással.

28 Birtokosok: Beinrohr Lajos (188 kh), özv. Fischer Károlyné (540 kh), Haydin Károlyné örökösei (156 kh), Hirschfeld Izidor (305 kh), Oravetz Tamás (196 kh), Rötzer László (130 kh) (*A visszacsatolt Felvidék...* 1939. 144—145.). A csehszlovákiai földreformról a csallóközi falvakra vonatkozóan MACHNYIK A. (1935) írt részletes monográfiát, aki alapos összehasonlító üzemstatistikai vizsgálatokat végzett egykori nagybirtokok maradványain, parasztbirtokokon és cseh, illetve magyarországi vidékeken. Ugyancsak a Csallóközben vette vizsgálóra a csehszlovák földreform magyar revízióját SZANISZLÓ J. (1942). Mindkettejük munkájából az derül ki, hogy a hatalmi-politikai érdekek nyíltabban vagy burkoltabban sikerrel kerekedtek a gazdaságiak fölé. A témát a csehszlovákiai kulturális környezet szempontjából TURCZEL L. (1969) érintette; szélesebb, kelet-európai kitekintésben DOLMÁNYOS I. (1962—63.) dolgozta fel.

az 5 kh alatti birtokok számaránya, és a nyékiek csaknem a duplája (31%) az 5—20 kh-asoké. A *főfoglalkozású földbirtokos keresők* száma 294 volt 1938-ban Nyéken; az egyes birtokkategóriák között a következőképpen oszlottak meg:

kh	—1	1—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—	Össz.
szám	64	150	42	17	15	1	5	294
%	21,8	51,0	14,3	5,8	5,1	0,3	1,7	100,0

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak részletes összeírási adatainak ismertetése helyett elegendő csak annak idézése, hogy 1938-ban földbirtok nélküli gazdasági cseléd 43, gazdasági munkás, napszámos 139 volt Nyéken (+ 108, ill. 111 eltartott). Mindez alátámasztja a falubeliek visszaemlékezését: „a falunk nagy része zsellérből állt, akinek nem volt abszolúte semmije, a másik fele meg megoszlott az egészen kis birtokosok, az egy holdastól a 30—40 holdasig.” „Napszámosban nagyon gazdag volt a falu, itt nagyon sok volt a nincstelen ember.”²⁹ A legszegényebbek a községtől különféle jogcímenek szociális segínyt kaptak (rokkantsági, özvegyi, árvasági, gyermeknevelési pótszegély, aggkori segély); ám helyzetük javítására igen sokan választották a kivándorlást vagy az időszakos külföldi vendégmunkát, főleg Amerikában és Franciaországban. Gyakori mondás volt a 30-as években: „Nyéken majd meghalnak éhen.”³⁰ A kisérdűek, törpebirtokosok igyekeztek aratónak elszegődni a faluban és a környékbeli nagybirtokokon, harmados kukoricát vállaltak, s abból tarthattak állatot. Ha szőlejük volt, az is hozott némi jövedelmet.³¹ Aki nek valamivel több földje volt, 3—4 hold, az is könnyen munkássá vált, ha egyik évben rossz termése volt, vagy elhullottak az állatai. Falun kívüli munkaalkalom volt még 1936 után az útéptetés; amikor 1932-ben fölépült Nyéken egy parkettagyár, ott kb. 60 család talált megélhetést. Iparost Nyéken 1939-ben 36-ot jegyeztek föl: 2 ács, 3 asztalos, 2 bércséplő, 2 bognár, 1 borbély, 3 cipész, 2 csizmadia, 3 fuvaros, 2 hentes-mészáros, 3 kádár, 1 kosárfonó, 2 kovács, 2 kőműves, 1 lakatos, 3 molnár, 2 szabó és 2 szíjgyártó szerepel név szerint a címtárban. Volt még egy szikvízgyáros, aki a falu és a környék üz-

29 Kelemen László (1910—1987).

30 Kijegyzés az ipolynyéki falukrónikából (EA 21698).

31 „Mert egész jól megélt Nyéken az ilyen törpe kis ember is, akinek nagyon kevés volt, ha volt mondjuk egy jó kis szőleje.” (Kelemen László, 1910—1987).

leteit, vendéglőket, családokat látta el, 3 vendéglős, cipőbolt (1938-ig Bata, azután Cikta), dohányárus, 5 vegyeskereskedő és Hangya-szövetkezet (HEIZER Ö. 1942).

Ipolynyék infrastrukturálisan és intézményeit tekintve is a környék központja volt. Az 1890-es évektől 1920-ig óvoda működött; a római katolikus iskolát 1907-ben bővítették ki egy harmadik tanteremmel, és a harmincas években 8 osztályos iskola működött Nyéken. Az egyházi intézmény kiegyensúlyozott jelenlétét a hosszú ideig szolgáló plébánosok biztosították (az 1844—1964 közti években összesen 5 papja volt a falunak). 1910-ben zsinagóga épült az izraeliták számára. 1914-ben kaszinót alapítottak, ahol „a község és a környékbeli falvak tehetősebb lakosai és a műveltebb réteg” találkoztak. A két világháború között több száz kötetes könyvtár, valamint paraszti olvasókör működött. Sportegyesület, 1939-től leventeegyesület is volt, 1935 őszén a fiatalok fölléptek a lévai gyöngyösbokréta ünnepélyen és a sági katolikus napon. A század első éveiben épült ki a főtér, ahol a Widder-féle vendéglő és kaszinó, a csendőrlaktanya, valamint a főbírói hivatal épületei állottak. Jegyzőhivatal 1874 óta volt Nyéken; 1882 óta posta is, amely 1912-ben költözött új épületébe; körorvos, állatorvos (1923-tól több mint 50 éven át ugyanaz a személy) és gyógyszerész is a 19. századtól működött Nyéken. Az 1920-as években már a telefont is bevezették faluba; 1936-ban 9 személy- és teherautó, 76 rádió-előfizető (1925-től) is volt. 1900-ban alapították a Hitelszövetkezetet; 1904-ben „Hont megyei Népbank” jött létre Nyéken, ami az 1920-as évekre az Ipolysági Nagytakarék fiókjaként működött.

Kétségtelen, hogy a két falu közül Ipolynyék volt az, amelyik adottságaival egyfajta polgárosodásra adott lehetőséget annak a paraszti gazdarétegnek, amely meg tudta tartani vagy teremteni önállóságát; Ipolyfödémest pedig inkább az elzártságból fakadó hagyományörzés jellemezte. A két világháború közötti Dél-Szlovákia magyar falvai között mindkettőnek megtalálhatjuk a párhuzamait akár a Kisalföldön, ahol a Csallóköz elzártabb falvaitól nem is messze a specializálódott mátyusföldi kertészfalvak ugyancsak a paraszti polgárosodás lehetőségét kínálták fel sokaknak; akár a kelet-szlovákiai járásokban, ahol a Medvesalja hagyományörző falvainak közelében ugyancsak a kertészeti vagy az állattartási szakosodás adott lökést paraszti életformaváltásoknak.

CSALÁD- ÉS ÉLETTÖRTÉNET

Élet és emlékezet. Nagy Sándor 1897. április 2-án született Ipolyfődén. Anyakönyvi kivonatok, kalendáriumi bejegyzések, saját és rokon visszaemlékezések segítségével vesszük számba családtagjait, rokonait. Életének fontosabb állomásait Nagy Sándor emlékezései idézik fel, s naplójának bejegyzései is segítenek időhöz kötni egy-egy eseményt. E hosszú és gazdag élet *paraszti* élet volt; életformája, törekvései, eredményei a magyar parasztságnak ahhoz a nemzedékéhez kapcsolódtak, amely történelmi korszakváltások sorával találta magát szemben, s ezek eleve illuzórikussá tettek egyfajta „hagyományos”, amúgy is megkérdőjelezhető elzárttságot. A múlt század végén született generációnak fiatal korában friss „élménye” volt az első világháború, s mindaz, ami vele járt, és utána következett. Egyéni tapasztalatok, ismeretségek, olvasmányélmények sokasága kötötte össze ezt a nemzedéket s vele Nagy Sándort is parasztságon kívüli rétegekkel saját falujában és azon túl egyaránt. E kapcsolatok nem pusztán felületes érintkezések voltak, melyek az életforma paraszti mivoltát változatlanul hagyták. Inkább annak csíráit kell látnunk bennük, hogyan váltott át a paraszti életforma nem parasztira; ha a saját életében nem is, legalább gyermekei életében sikeresen. Ezért követjük sorra nemcsak Nagy Sándor életét, hanem — amennyire forrásaink engedik — rokonai, gyermekei és unokái sorsát is.

Természetes, hogy a mégoly részletes életrajzi visszaemlékezés sem idézhet fel mindent; annál kevésbé, hiszen minden élettörténeti beszélgetés egy határozott viszony terméke. Munkám során kezdettől nyilvánvaló volt, hogy amint az elemzés középpontjába egy család, ill. háztartás és annak története került, az „adatközlő” szó és fogalom értelmét veszti abban az értelemben, ahogy azt BÁTKY óta a magyar néprajzi kutatás hagyományosan használta. Ezt először csak tapasztalati alapon tudatosíthattam, hiszen a hosszabb ideig, évekig tartó ismeretség során a kapcsolat távolról sem csak „adatok” „közlésére” és rögzítésére szorítkozott, hanem egyfelől — részemről —

apróbb segítségekben is megnyilvánult, másfelől Nagy Sándor részéről, annak az igénynek megfogható jelei is felfedezhetők voltak, hogy engem és kérdezősködésemet elhelyezzen a saját kategóriarendszerében. Csak egy adalék ehhez: többedik találkozásunkkor adtam meg a címemet, s utóbb ezen a cédulán az „újságíró” jelzést láttam. Ezeket a közvetlen tapasztalatokat utóbb elméleti fogódzók is segítették. Itt csak jelzésszerűen utalok arra az antropológiai irányzatra, amelyik *interpretatív* néven ismert, s amely a különböző kultúrákban megragadható közös tudást, a szabályalkotásokat, a szimbólumok alkalmazásait igyekszik vizsgálni. Eközben a terepmunka módszertanára vonatkozóan is fontos, alapállások átalakítására készítő következtetéseket fogalmaz meg, amelyek szerint a néprajzkutató, ill. antropológus a saját tudásrendszerét éppúgy „beviszi” a terepmunka során történt találkozásokba, ahogy beszélgetőtársai s kettejük folyamatos egymás megértésére törekvéséből adódik az a tudás, amit az antropológus voltaképp lefordít saját szakja nyelvére (NIEDERMÜLLER P. 1989).³²

Mindez azt is jelenti, s ezt megint csak az elmélet által megerősített tapasztalat mondatja, hogy az elbeszélő és az etnográfus személyes adottságaiktól, kapcsolatuk szorosságától és mélységétől szinte függetlenül: törvényszerűen félig-meddig idegenek maradnak egymás számára, egyszerűen azért, mert ugyanazt a nyelvet másképpen használják (AGAR, M., 1980). Ennek csekélyebb jelentőségű következménye, hogy az elbeszélő szándékosan vagy szándéktalanul elhallgat tényeket vagy értékeléseket; fontosabb, hogy az emlékek felidézése mindkét oldalról csomópontok köré rendeződik. Az etnográfus kérdései sokáig az általa fontosnak tartott — mert általában annak tartott — életszakaszokra és életfordulókra vonatkoznak; az elbeszélő hangsúlyai ezekkel részben egybeesnek, részben nem. A másik oldalon, a visszaemlékező emlékei maguk is csomópontok köré rendeződnek. Több évtized távolából a saját gyermekkorra, a szülőkre, a rokonok alakjára, az önálló gazdálkodásra stb. vonatkozó emlékeket már nem csupán az emlékezet szelektálja, hanem az is, hogy az emlékfelidezés korábbi alkalmai során az elbeszéléseknek megvolt rá az esélyük, hogy határozott formát öltsenek. Ennek során az élet szerves folyamatából epizódok maradnak, s a történések lecsupaszodnak történetekké. Ezek már megszilárdultak, ismétlődnek: aligha lehet

32 E kérdés igen nagy szakirodalmából itt csak GOFFMANN, ERVING (1981) munkáit, különösen a *Szereptávollás és az Átalakítások* c. könyv(részlet)eit említem, amiket haszonnal fordítottam.

e történetek létrejöttét és szerveződését pusztán a véletlennek tulajdonítani. A visszaemlékezések felvétele során gyakran tapasztaltam, hogy egyazon témáról részletes történetek hangzottak el több év különbséggel, s köztük sok olyan volt, amelyek Nagy Sándor életének, törekvéseinek egy-egy fordulópontjára vetettek fényt. Megoldandó helyzetek, hirtelen változások, váratlan döntési alkalmak, akadályok sikeres leküzdése — ezek bizonyára sokat idézett és másoknak, korábban is gyakran elmesélt emlékek. Hasonlót tapasztalt FÉL EDIT és HOFER TAMÁS is átányi vizsgálataik során: „Amikor élettörténetüket mesélik, az emberek részletesen és pontosan felidéznek azokat az időket, amikor küzdeni kellett azért, hogy 'utolérjék' magukat, ám ez az idő rendszerint csak a késői évekre érkezik el.” (FÉL E.—HOFER T. 1969. 253—254.). Így történhet, hogy az emlékfelidezés újabb alkalmaként, az etnográfus kérdezősködése is előhívja őket, s ezzel segítséget adnak ahhoz, hogy belőlük kiindulva és körük csoportosítva rekonstruálhassuk egy hosszú paraszti élet folyamatát. Ez is oka, hogy többször folyamodom idézetekhez.

Apai, anyai rokonság. Nagy Sándor felmenőit nagyszüleikig tudjuk követni. Apai nagyapja Nagy Mihály volt (1818. III. 11.—1900. II. 16.) Ipolyfödémesen. „Még aztat én is emlékszek rá. Gyerek voltam, ő egy szalma ágyon pihent már, olyan beteges volt.” Az első felesége Anos Katalin volt; 1841. XI. 15-én házasodtak össze, egyetlen lányuk Hontra ment férjhez. Második felesége Bódzsár Klára, Nagy Sándor apai nagyanyja volt (1825. V. 18.—1879. I. 10.), akivel 1847. V. 18-án kötött házasságot. Gyermekük közül kettőt ismerünk (de minden bizonnyal több is születhetett): Nagy Fábiánt (1854. I. 20.—?) és Nagy Sándor apját, (id.) Nagy Sándort (1856. VI. 15.—1940. X. 31.), aki 1878. I. 21-én vette feleségül Annus Máriát, Nagy Sándor édesanyját.

Nagy Sándor anyai nagyapja Annus Mihály (1821. VII. 31.—1898. XI. 25.), nagyanyja Geiser Mária (1828. IX. 17.—1898. XII. 2.). A családi hagyomány szerint „erdész felügyelőnek hozták anyám apját, Anus Mihályt Selmechánya mellől, Szentantaltól. Palástra lett víve, mint körzeti hivatalnok. Nyéken volt a helek (helyük), a ház most is megvan, anyám onnan született.” (Szentantalon volt a herceg Coburg család birtokainak központja és kastélya; birtokaik egy része Ipolyfödémes és Ipolynyék határára is kiterjedt.) Az ő gyermekeik: Annus Johanna, Móric, Pál és Mária (1857. X. 13.—1934. IV. 4.), Nagy Sándor anyja.

Id. Nagy Sándor és Annus Mária házasságából Ipolyfödémesen hat gyermek született: Teréz (1880. IV. 1.—1881.VIII. 7.), István (1883. V. 4.—

1963. VII. 9.), Teréz (1886. IV. 24.—1960. VIII. 25.), Mária (1891. VII. 12.—1892. X. 22.), Mária (1894. IV. 2.—1895. II. 19.), aki az anyakönyv szerint „veleszületett gyengeség” miatt halt meg, végül Nagy Sándor 1897. IV. 2-án. A megszületett gyermekek közül három érte meg a felnőttkort. Talán a szülők két korábbi, április elején született gyerekének halála is közrejátszott abban, hogy Nagy Sándort az ipolyfödemesi templomban születése másnapján megkeresztelték.³³

Nagy Sándor apja és annak testvére, Nagy Fábián nagycsaládban éltek együtt szüleikkel, anyjuk halála (1879) után apjukkal 1900-ig. Nagy Fábián fiatalon katona volt az 1878-as boszniai háborúban, s idős korában gyakran mesélt élményeiről; ezeket Nagy Sándor öregkorában is úgy őrizte, mint a sajátjait. Az ő gyerekei: Nagy Pongrácz (1880—?), Nagy Imre (1885—?) és Nagy Mihály (1892—1960. X. 28.). Ez utóbbi családjával együtt 1947-ben Magyarországra, Nagyorosziiba került át a lakosságcseré keretében. „Rokkant volt a szemire, az olasz fronton (az első világháborúban) kilőtték a szemét. Valami 69 éves korába meghalt, vótam is a temetésén neki. Unokatestvér, gyerekkoromban együtt gyerekeskedtünk. Volt neki aztán három lánya meg két fia is.”

Nagy Sándor *István bátyja* (akit öccse naplójában és szóban is „Pistyi baci”-ként emlegetett), 1904. I. 18-án vette feleségül Boldzsár Imre († 1922) és Sinkó Rozália lányát, Boldzsár Annát Ipolyfödemesen. Három gyermekük született: Mária (1905. XI. 1.—?), István (1906. VI. 28.—1987.), és Ferenc (1909—1944 k.). Utóbbi Ipolybalogra ment vőnek, Varga Máriát vette feleségül 1931. XI. 16-án. „A háborúban soká őrségben volt a lengyeleknél, ott halt meg a Kárpátokban. Két lánya és egy fia maradt.” Nagy István 1932. XI. 22-én vette feleségül Ipolyfödemesen apai oldalról első unokatestvérét, Jánoska Terézt (1916—); házasságukból egy vak lányuk született, Nagy Mária (1935. I. 7.—). Ők a szülői birtokon, 16 holdon gazdálkodtak egészen 1948-ig, a tsz megalakításáig.

Nagy Sándor *Teréz néne* 1905. V. 21-én ment férjhez Jánoska Györgyhöz (1887—1944. IV. 24.), aki két testvérevel, Jánossal és Istvánnal együtt gazdag embernek számított Födemesen. Az ő apjuk korábban egy 480 holdas, nagyjából erdőből álló birtokot vett meg hitelből, amit a kivágott fa árából kifizetett; a falutól néhány kilométerre majort alakított ki istállókkal, cselédekkel. Erre az apai birtokra vonatkozhat az 1911-es *Gazdalmér* adata,

33 Az ipolyfödemesi katolikus anyakönyvekbe való betekintés lehetőségét CSÁKY KÁROLYnak köszönöm.

mely szerint Jánoska Györgynek 232 kh-nyi birtoka van Ipolyfödemesen (37 kh szántó, 33 kh rét, 71 kh legelő, 78 kh erdő, ld. RUBINEK GY. 1911. 313.). 1939-ben Jánoska György 41, Jánoska István 36, Jánoska János 11 kh-as birtokkal szerepelnek a címtárban (*A visszacsatolt Felvidék* 142.).

Jánoska György — „Gyuri sógor” — később, amikor Nagy Sándor önálló gazda lett Ipolynyéken, társadalmi háttérrel és gazdasági segítséget is jelentett. Jánoska György és Nagy Teréz házasságából négy gyermek született: Erzsébet (1906—?), aki 1924-ben a szomszédos Kelenyébe ment férjhez Bódzsár Pongráchoz; Mária (1908/9?—1984), aki 1929 novemberében ment férjhez Petrezsil Istvánhoz; Teréz (1916. I. 10.—), aki 1932. XI. 22-én unokatestvéréhez, Nagy Istvánhoz ment férjhez Ipolyfödemesen; végül Sándor (1920—), aki Ipolynagyfaluról Mics Margitot vette feleségül 1941. V. 5-én Födemesen.

Gyermekek. Nagy Sándor gyermek- és ifjúkorát, házassága első éveit 1925-ig Ipolyfödemesen töltötte. Szülőháza 1897-ben otthont adott apja és apai nagybátyja, Nagy Fábián családjának; a ház hátsó részében még ott élt — a nagycsalád egy korábbi szakaszának idejéből — nagyapjának testvére, „István bátya” is, aki utóbb a lányához ment lakni. A két családos fiútestvér ekkor vette meg közösen azt a házat, ahol tovább éltek. E ház 1983-ban még állt. A palóc vidék jellegzetes udvarformáját, az összetett udvart formázza itt három, hosszában egymás mögé épült ház, melyek közül a leghátsó volt a Nagy családé (15—16. ábra). (Hasonló ház, ill. udvar említését ld. MALONYAY D. 1922. 204. a közeli Bátorfaluból.)

Az „első” szobát a két családos testvér közül Fábián kapta, akinek több gyereke volt; a fiatalabb Nagy Sándor a hátsó szobába került, s velük lakott az apjuk is. Apjuk haláláig a két testvér együtt gazdálkodott. Nagy Sándor visszaemlékezése szerint ez kényszerű együttes volt: „nem volt eladó a faluba ház, hogy elmehettek volna valahova... hát vehettek volna, de voltak olyan emberek, hogy eleikbe csaptak, és megvették... mindig lecsúsztak a házról, össze voltak szorulva.” „Apám a faragóba volt, akkor is faragott már otthon... emitt meg a bátyja, az meg a mezőn volt. Neki volt két pár igája, két pár ökör.” Az ezermester apa műhelyében kerekeket, hordókat, kádakat készített, de még órát is javított. Ez némi kételyt ébreszthet a nagycsaládi együttélés kényszerűségéről: a hagyomány mellett itt egyfajta ésszerű munkamegosztásra is gondolhatunk. Földjeik nagyságáról sajnos nincs tudomásunk. A konyhát közösen használták, kétoldalt padkákon tüzeltek, főztek. A

testvérek mindketten törekedtek az önállóságra, közös gazdálkodásuk nem tartott néhány évnél tovább. Nagy Sándor első fiának emlékei szerint nagyapja „nagyon vallásos ember volt, szekántabb, mogorvább, mint anyai nagyapám.”

A közös udvarban, nagyobb gyerekek közt felnövő Nagy Sándor éles eszű gyerek lehetett, öt éves korában nénije ábécéskönyvéből megtanult írni-olvasni; s az iskolában „az első időkben csak unatkoztam, és a társaimnak súgtam”. Az iskolaévek után a szegényebb családok gyermekeihez hasonlóan ő is másoknál vállalt részes- és bér munkára kényszerült. Csemetét ültettek gróf Somsich Ödön, ipolyszécsénkei birtokos erdejében, aszatot szurkáltak a gabonában, cukorrépát *curholtak* (első kapálás), krumplit ültettek csapatban; egyelték, ásták a cukorrépát, takarították be a takarmányt, szőlőbe jártak kapálni. Aratáskor marokszedő volt az apja mellett és részért a szécsénkei grófi birtokon is. Mindez arra mutat, hogy a szülői birtok kisebb volt annál, hogy a családban minden munkás kezet foglalkoztatni tudott volna. Erre utal az is, hogy suttyó gyerekkorában Nagy Sándor Budapesten is próbálkozott munkavállalással. „Gyerekkoromba még én is vótam megnézni Pestet. Szerettem megnézni, hogy hogy van Pest. De nem volt szerencsém, mert még kicsi voltam, a többiek mind nagyok, engem nem vettek fő... De egyszer olyan szerencsém vót. Barangoltam az utcán a városba, hát a többiek mind fölkaptak munkába, én meg megyek vissza. Osztán egy helen kivel találkozok, egy újságárusval, egy nagy tarisznyát viselt a nyakába. 'Te gyerek, gyere ide, nem vinnéd el ezt a zsákot?' Dehogynem, hova kő? 'Hát gyere velem te', aszongya. Ő kisebb táskát hozott, tele újságval, mind a hivatalokba, nem egyes házakhoz, hanem hivatalokba vót. Vótunk még Budavarába is, oda hajó vitt át, oszt akkor én a nagy táskára vigyáztam a kapu alatt, ő meg elment fő, széthordta azt az iratokat, meg képes lapokat.”

Ez az első próbálkozás nem járt sikerrel; említésre érdemes, hogy a visszaemlékezésben itt megint megjelenik az olvasás igénye és szeretete: „egyszer, tudom, odaki a budavári Mátyás templomba, meleg volt, aztán az oldalában árnyék volt, ott leültem, kivettem az újságot, olvastam. Már akkor is szerettem az újságot, úgy örültem.” Egy vagy két évvel később újra útnak indult. „Mentek csoportosan Pestre, akinek hát kevés földje vót, pénz után. Az uraságoknál napszám nem ígért... vagy munka nélkül vótak, oszt mentek Pestre.” A századelő éveit Budapest történetében a Bárczy István névvel fémjelzett korszak, amikor a dinamikusan növekvő és világvárossá fejlődő főváros sok építészeti részletében elnyeri mai arculatát. A nagy építkezések távoli

megyéből is vonzották az embereket, s közülük sokan végleg meg is telepedtek a gyarapodó elővárosokban. Ipolyfödemes is azok közé a települések közé tartozott, amelyek szűk határuk és az elaprózódott földbirtokok miatt nem tudták eltartani egyre számosabb agrárszegénységüket, és a közeli környék sem kínált kedvező — akár szezonális — munkaalkalmat. Ezért társával együtt Nagy Sándor is bekapcsolódott a Budapest felé irányuló munkaerőmozgásba. „Még egyszer lementem. A Margit hídnál egy nagy palotát építettek, oszt ott hordtam a salakot, zsákokba hordtuk. Volt ott több gyerek is Erdélyből, ... ilyenek, mint én, meg még nagyobbak is. Akkor persze azok az erdélyi gyerekek — magam vótam csak felvidéki — belémköttek, összeverekedtünk.” A pallér rajtuküött, s a vége az lett, hogy az összeférhetetlen gyereket kitették az építkezésről. „Fogtam magam, oszt eljöttem haza szépen.”

A fiatalkori emlékek közt ott van az udvarlás, a zenélés is; ha a legényeknek jó kedvük volt, a Libahegyen lakó cigányok közül zenészeket fogadtak, és mentek a lányok ablaka alá muzsikálni. Harmonikán, tárogatón is ezekben az években tanult meg játszani.

A gyermek- és ifjúkori emlékek végére három megjegyzés kívánczik. Az egyik: a gyűjtés során nem volt kifejezett célom, hogy ezekről az évekről részletes képet kapjak, hiszen elsősorban a forrásban, a naplóban is megragadható időszakra összpontosítottam. A másik: Nagy Sándor feltűnően keveset beszélt gyermekéveiről, holott paraszti önéletírásoknak és életrajzi elbeszéléseknek legnagyobb részét gyakorta épp a gyermekkori emlékek teszik ki, illetve megkezdett írások a gyermekkor után maradnak abba vagy válnak elnagyoltabbakká. Végül e viszonylag kevés emlék is jól jelzi azt a tendenciát, hogy Nagy Sándor benne élt ugyan családjában és falujában, mégis kifelé tartott belőlük, s nem a szülői házról tudunk történeteket, hanem a grófi birtokon végzett első kenyérkereső munkáról, ill. a pesti kísérletekről.

Háború, fogság. 1914 nyarán kitört az első világháború. Ennek jelentősége a paraszti rétegekre szinte felmérhetetlen, s részben máig is felméretlen. Az utóbbi években a tárgyi emlékek kiállításán kaptak helyet, az utolsó élő tanúk nagy sikerű filmben szólaltak meg,³⁴ kiadványok sora igyekezett tisztázni a közkatonák szóbeli és írott emlékhagyományának felhasználhatóságát, értékelési lehetőségeit (KÖRNYEINÉ GAÁL E. 1985; SZENTI T. 1988; NO-

34 *Isonzó.* Rendezte GULYÁS GYULA és GULYÁS JÁNOS, 1987. E film forgatása során 1985 őszén Nagy Sándorhoz is eljutottunk, de erősen töredezett beszédmódja miatt a felvétel csak dokumentáció maradt.

VOTNY T. 1987). Kétségtelen, hogy a világháború „névtelen” közkatonáinak emberi tapasztalatai és megrendítő élményei ma sem ismerhetők meg jobban máshonnan, mint a résztvevőktől maguktól. A frontokon, a kórházakban, a fogolytáborokban embertömegek találkoztak nap mint nap a kiszolgáltatottsággal, a kényszerrel, a halállal, s minden erejüket megfeszítve küzdöttek a túlélésért, a hazajutásért. Az a paraszti tömeg, mely a frontokról és a táborokból hazatért, már nem a korábbi életét folytatta, hanem magával hozott terhei alatt próbált újat kezdeni. SZABÓ ZOLTÁN (1936) a világháború és a hadifogság tapasztalatát a polgárosító erők közé sorolta, s olyan hatásait emelte ki, hogy a parasztnak nincs olyan bizalma a világban, mint azelőtt, a „gépi háború” nemigen adott nekik alkalmat a paraszthoz illő virtus mutogatására; erősebbek lettek a nemzet és az ország fogalmai, hiszen ezeket személyes és közös élmények formálták; parasztemberek közelségbe, sőt sorsközösségbe kerültek polgári rétegekkel, a frontokon sokan ráébredtek fontosságuk tudatára, s öntudatosabban, az alázatot legfeljebb már csak viselkedésükben őrizve tértek haza. Fogságukban a falusiak „a művelhető földet keresték és figyelték a tájban”, és alkalmuk nyílt az összehasonlításra, ami a nemzeti büszkeség megerősödését is magával hozhatta.

Nagy Sándor alig múlt 18 éves, mikor 1915 nyarán besorozták. Októberben vonult be, karácsonykor került ki a galíciai frontra, augusztus 5-én esett fogságba, ahonnan két és fél év múltán, 1918 decemberében tért haza. Ezekről az évekről sokat és szívesen beszélt, a legkülönbözőbb témákról tért vissza újra meg újra frontélményeihez és fogságához. Térképeket, albumokat vett elő, helyszíneket, epizódokat sorolt mindenre kiterjedő részletességgel. Naplójának 1925-ben írt első oldalain, ahová a korábbi feljegyzéseit másolta át, csak pár sort találunk bevonulásáról, fogságba eséséről, hazatéréséről, akkori életének más fontos eseményei (betegsége, házasságkötése és Ipolynyékre költözése) mellett. Elbeszélései közül csak keveset rögzítettem, s főként azokat, amelyek fogságával kapcsolatosak. A háborúban töltött 38 hónapnak a nagyobb részét, 28 hónapot Nagy Sándor hadifogolyként egy kaukázusi faluban, gazdasági cselédként élte le. Az orosz hadvezetőség ugyanis 1915. II. 28-án kelt rendeletében megengedte és egyben szabályozta a hadifoglyoknak mezőgazdasági munkára való felhasználását. Azoknak a foglyoknak, akik parasztbirtokra kerültek, lényegesen jobb elbánásban volt részük az uradalmakhoz, az út- és vasútépítkezésekhez, bányákba kerülteknél vagy a fogolytáborokban maradottnál. Fogságba esésének helyét és idejét Nagy Sándor

egy világháborús emlékalbum egyik térképlapjára, a helyesbítve berajzolt frontvonal mellé írta be: „1916. VIII. 5-én Galíciába Zaloscze és Csisztópád között a Szeret folyó melet.” Emlékezései szerint „Karácsonykor a fronton voltam Lembergnél, túl, Lengyelországban. Akkor jött a tavasz (1916), oroszok se mozogtak, mink se mozgunk. A 26-os ezrednél voltam. Mellettünk a 24-es honvédezred volt, Pestről... Itt gyalogos vótam. A rohamistákhoz neveztek ki. Mazkát kaptunk, kézi töröket, bajnétokat, kézi tusára. De abba nem voltam. Leástuk magunkat a Szeret-parton, egy dombháton, és akkor ott köllött maradni. A hátunk mögött volt a másik rajvonal, az távolabb volt, pár száz méterre. Mikor aztán az oroszok támadtak, akkor persze ritkán voltunk, elkapdostak bennünket. Nekünk meg az volt a szerencsénk, hogy bennünket is ki nem végeztek, hogy akik odajöttünk, már nem volt töltényünk. Előtte volt, de mikorra odaértek, már kilődöztük a harcokba... Felsorakoztattak, ketten ott ordítottak ránk, ajjaj. Voltunk vagy 25-en, akik ott rohamisták voltunk.” Eitelhetett néhány hét, vagy akár hónap is, mire arra került a sor, hogy „a fogolytáborban a kozákok jöttek kiválogatni a foglyokat, öt előljáró, aki tud szántani, ez meg amaz, hogy hol van olyan. Mert a románok nem tudtak gazdálkodni, se a szerbek, se a tótok. Aztán megtudták, hogy magyar, mink mentünk. A gazdák szétszedtek (szétosztottak).”

A Don melletti Rosztovot és Bakut összekötő vasútvonalon fekszik Armavir, kb. 40 ezer lakosú város; ennek közelében egy kb. 4000 lakosú faluban volt Nagy Sándor gazdasági cseléd. „Csobolein Jákob volt a gazda, aki-nél szolgáltam. Az asszony fia és öccse Perzsiában voltak a fronton, és Törökországban. Lovas háton jöttek haza.” A fiatal fogoly hamarosan megtanult oroszul. „Ott volt a pap, az tanította a gyerekeket ábécéskönyvből. Adott egy könyvet nekem is, abból bogozgattam a betűket.” Élénken figyelte, és emlékezetében tartotta, amit látott. Emlékezett rá, hogy a faluban 24 cséplőgép volt, 8 lovat fogtak elébük, ha húzták. „Nagy cséplőgépek, az mind Németországból volt hozatva, meg Ausztriából. Szalmával tüzelték a nagy gépet. Olyan lármával mentek, hogy majd szétrázódtak az a nagy cséplőgépek.” Sokat volt a lovak mellett, megfigyelte a viselkedésüket, megtanult velük bántani. Itteni gazdasági tapasztalatainak később, önálló gazda korában, már Ipolynyéken is hasznát vette. Részletesen felidézte például, hogyan segítette ki ökreivel az erdei úton a fával megrakott lovas szekeret: „Vót egy kötél, mondom, add ide azt a kötelet; rátettem a lova nyakára, oszt akkor meghajtottam az ökröt. Az meg kiabált, hogy Sándor bátya, elszakad a nyaka, de-

hogy szakad, mondom. Én ezt már próbáltam Oroszországba. Nem húzó lovaknak a nyakára hurkot köttek, oszt akkor odatették a másik lóhoz, szekerbe. Így tanították a lovakat húzni. Még a földön is húztattuk az oroszoknál a lovat.”

Az a Nagy Sándor, aki iskola előtt megtanult írni-olvasni, és újságot olvasott a Mátyás templom oldalában, fogságában is megtalálta az alkalmat, hogy többet tudjon meg a világról, és a régmúlt dolgok iránt is érdeklődjék. Sok falubelivel beszélgetett, részt vett gazdáinak „tanyázásaiban”, figyelte történeteiket a perzsa, török háborúkról; arról a helyről, ahol a hagyomány szerint Noé bárkája megállt; a kozákokról, „akik nem olyan oroszok voltak, mint Moszkva körül”, tatárokról, cserkeszekről, mohamedánokról. Beszélt olyan öreg oroszokkal, akik 1849-ben Magyarországon harcoltak, és a Debrecen melletti éretlen dinnyeföldeken csapták el a hasukat, vagy olyanokkal, akik Szibériába került egykori 48-as magyar hadifoglyokról hoztak híreket. A Kubán folyónál török foglyoknál észrevette, hogy a cigarettapapíruk térkép; elkérte tőlük, s jó hasznát vette, 1918-ban, hazafelé menet. „Hát nem tudta az ember, ugye, hogy hol van, dehát akkor mindjárt megtudta. Mer a térképet azután is szerettem nagyon.”

Nagy Sándor más tapasztalatai az ottani kenyérről, a piaci húsárulásról, a méhesekről, a legeltetésről,³⁵ vagy éppen kényszerű egyhetes vöröskatonaságról³⁶ — hasonlóképpen, mint a kiskunhalasi CSONKA MIHÁLY élményei, aki ugyancsak orosz gazdánál szolgált (1977. 137—154.) — megerősítik SZA-

35 „Akinek két lóva volt, az szellérke ember volt. Olyan fehér kenyeret ettünk, mint még itt sem. A búzát fele korpa, fele lisztnek őrölték meg a malomban. A polyvát és a töreket a marhának adták.” „Húst árultak a piacon is, kivitte a paraszt az asztalt, leterítette, arról árult. Olcsóbb volt ott a hús, mint a mészárosnál. Marha, birka, kecskék is voltak.” „Olyan méhest nem láttam másutt, nem akarok hazudni, 30—40 hold lehetett. Az egy gazdag úr lehetett. Mellőle jártunk el a faluból Armavirbe. Annyi volt a méh, mikor mentünk el, hogy belementünk. Pokrócot vettünk a fejünkre, hogy meg ne csípjenek, oszt a lovakat meghajtottuk, míg azon átmentünk, azon a földön. A világ még ilyent nem látott.” „Ha nem volt munka a mezőbe, már akkor kihajtották (a lovakat) a mezőre, már voltak legelő. Felültünk a lóra, oszt akkor trapp kifelé. Ott is hagytuk éjjeire is. Mert tele volt a határ, külön legelő, dőlők voltak egy másik rész felé, nem ahol a gabona volt.”

36 „Egy hétig voltam vöröskatona. Januárban elfoglalták a vörösök a falut, aztán kinyomták a vörösöket. Engem a géppuskához állítottak, kellett a harcba menni. Aztán bejött egy cseh zászlóalj a kozákok partján. A falubeliek kiszaladtak a környező hegyekre. Háromszor is elfoglalták a falut. A vörösök közt is voltak magyarok. Mentünk haza, ott kaptak el az utcán katonának. Volt köztük egy szerb katona is, magyarul tudott, adott egy cigarettát, azt mondta, 'álljatok be, ügyis be kell állni'. Egy hétig ment a harc, jött a segítség a kozákoknak, tisztekből volt rendes hadsereg, a vörösöket majdnem Rosztovig kinyomták. Végül aztán a vörösök engedtek haza bennünket.”

BÓ ZOLTÁN idézett megfigyeléseit a front és a háború hatásairól, s ezek esetünkben annál is erősebbek lehettek, hiszen Nagy Sándor egészen fiatal és fogékony volt.

A fogságból 1918. december 6-án indult haza Nagy Sándor; december 22-én került haza a falujába. Nyugalma nem tarthatott soká, hiszen a Felvidék nemsokára cseh megszállás alá került, Naplójának bejegyzése szerint „Elmentünk katonának Palánkra 1919. 3/17-én, haza jöttem 7/2-án csehek elfogtak 7/6-án haza engedtek 9/23-án.” 1919 május—júniusában Nagy Sándor részt vett a felvidéki hadjáratban, Balassagyarmat, Ipolyság, majd Párkány és Léva elfoglalásában. Ezekről a mozgalmas hetekről-hónapokról néhány igazolvány ad még hírt, amelyeknek eredetije a Hadtörténeti Múzeumba került. Eszerint Nagy Sándor március 21-től kezdve a Pálmay Ernő vezette Vörös Ezred VIII. zászlóaljának lovasszázadában teljesített szolgálatot; júniusban Aachenbach dandárparacsnok írta alá azt az igazolást, mely szerint Nagy Sándor huszár az I. dandárnál harcol. A Tanácsköztársasággal való azonosulása hiányában is joggal érezhette, hogy szülőföldjéért harcol, s csak amikor a június végi jegyzékváltás és fegyverszünet után ez reménytelenül vált, akkor hagyta ott dandárját, és tért haza. Negyven évvel később, 1960-ban gazdasági naplójának 4. kötete végén a „régí feljegyzések” valamivel többet tudatnak: „Bejötek a csehek a felvidékre 1919 januárba Át szöktünk a felvidékről hatan és beáltunk katonának Én Bodzsár Mihály Velebni Joska Bodzsár Sándor Molnár István Mészáros Jóska Drégely palánkon volt a Zászlóalj és Orosziban A kommunizmus meg alakult Márczius 21én A háboru meg indult a csehek elen Május 29én hajnalba én a lovas századnál voltam és délben Visknél léptük át a határt harmadnap mulva Léva felé meneteltünk A harcz Léva környékén Junius 30án ért véget. onét vissza vonultunk az Ipoly vonalára. Ipolyságra és onét az állomás meleti Zsido temetővel szemben levő urasági Istálobol éjel Julius elsején haza mentem. Szecsenkei Deak Joskával éjel el is tévedtünk a Bricsinpatak völgyébe, regelre a hidvégi erdei utra értünk ki. regelre értem haza. Julius 6án a csehek ösze szedtek benünket és egy Katonai lovas kocsival elvitek Palástra a nagy Kastélyba onét elvitek Merére éjel egy üres pajtában őriztek melyben csak Vakondturások voltak másnap egy civil tót ember elvit benünket Lévára ot épen heti vásár volt. és a piacon keresztül amikor mentünk a nép meg akart verni. elvitek egy leány iskolába a vár melé ahol az apáczáktól kaptam egy Vasárnapi könyvet 1915 ből irt. It voltunk egy hétig aztán elvitek vonaton Lipotvára Julius 11-én ot

voltunk becsukva a régi kaszárnya épületbe Onét csak Szeptember 24én engedtek szabadon. Voltak meg látogatni Sürögöny küldtünk haza nagy sokára megtudtak hová vitek A sürgön Agusztus 13án atuk fel és 21én kaptak meg 24én eljötek hozánk a hoza tartozók és hozám a Bátyám jöt. Másodszor Szeptember 23án jötek hozám az Apám jöt és akkor haza is engedtek hazafele.” (IV/216—217. oldal). Két hónapos cseh fogsága után további bántódása nem esett, és a nagycsaládba visszatérő 23 éves fiatalember előtt ott állt a házasság, mint igény és lehetőség.

Házasodás. Azok a falvak, melyekből Ipolyfödemesen a század elején házastársat választottak maguknak, a közvetlen közelben voltak: Kelenye, Szécsényke, Ipolynyék, Ipolyhídvég, Ipolynagyfalu, valamelyest messzebb Kistúr, Középtúr, Felsőtúr, Ipolyság, Ipolybalog. Valószínű, hogy az exogámia kezdetét az jelentette, hogy a falubeli lányok más faluból való fiúkhoz mentek férjhez, s őket követték azok a férfiak (először özvegyemberek, szegényebbek), akik falun belül nem találtak párt maguknak. A visszaemlékezések azt is jelzik, hogy a más falvakkal kiépülő házassági kapcsolatok létrehozásában szerepet játszottak azok, akik már korábban oda mentek férjhez, és a rokonlátogatások alkalmával hírt vittek, hol van új falujukban eladó lány.

Ha teheti, Nagy Sándor is inkább Ipolyfödemesről házasodik, mint máshonnan. Mikor ő hazaért a fogságból 1918-ban, „mulatott a nép, farsang volt, mindjárt karácsony után, mulattak, házasodtak, ezen ment el az idő. A fronton megmaradt, aztán mindjárt nekifogtak, kapdosták a lányokat, ki ezt, ki azt. Hát osztán mikor hazaértem, nem tetszettek, akik már vótak; úgy mondják, hogy *ízelék*, hát vótak bűnösök benne, meg nem tudom én mik, hát osztán kiszorultam vidékre.” 1919 jó része katonáskodással és börtönnel telt, így Nagy Sándornak csak 1919 telén, 1920-ban nyílt alkalma komolyan gondolkodni a házasságon. 23 éves volt, nem számított már fiatal legénynek. Próbálkozott a szomszédos Szécsénykén, ahová fiatalabb korában a grófi birtokra dolgozni járt. „A lány apja egyéni ember vót, magányos vót. Amerikát járt ember vót. Egy lány vót, egyke; szép háza vót neki, Amerikából csinálta, megcsináltatta, meg földeket vett, de kicsapongó volt. Az unokatestvérem ott arató gazda volt, meghallotta, hogy nem jó család. Mer a feleségét szekírozza a férfi. A felesége gyengébb vót neki... Aztán ezek ott meghallották az aratók, hogy mi újság van. Avval együtt haza szombaton a gyerek, aszongya, hagyj föl vele, nem jó család, mer a feleségét elizélte a háztól.” Az erre való visszaemlékezés fényt vet a házasodás előtt álló Nagy Sándor értékelési

szempontjaira: sokra tartotta a „jó családot”, s a magányos, kicsapongó apa többet nyomott a latban, mint a nagyobb birtok, amivel a viszonylag szegényebb családból való fiú későbbi vagyoni helyzetét akarta megszilárdítani. Szándéka megmásításához az is hozzájárulhatott, hogy a szécsénkei legények egyáltalán nem nézték jó szemmel a betolakodót, éjszaka meglesték, megkergették. „Többen pályáztak erre a lányra. Ugye, összementek este a kocsmába, ott mulattak; gyerünk, azt a földemesi fiút mer ismertek. Mer a Vörös Hadseregbe vót közülük, vagy ötön-haton együtt vótunk. Hát aztán úgy abahagytam, oda nem mentem hozzá.”

A végleges választottat, az ipolynyéki Mics Margitot 1920 augusztusában ismerte meg Nagy Sándor. Édesanyja testvérének, Annus Mórnak a legkisebb lánya, Verona ment oda férjhez 1913-ban Mics Jánoshoz, s az ő húga volt Mics Margit. „Hát így átgüött a szüleitő Verona, többször is, oszt az (Mics Margit) is átgüött. Mer a szőlőhegyen sok cseresznye vót; hát oszt előszörre a szövetkezet kocsmájából jöttem haza, hazafelé az uccára, oszt már útban voltak Nyékre vissza, már estefelé vót. Odagyüttem, hát osztán megtetszett, de — udvarótak neki még mások is.” A „világravaló” 19 éves lány kezére a saját falujában is többen pályáztak, s akárcsak Szécsénkén, itt is megpróbálták elütni tőle a jövevényt. Éjjel meglesték, de most már Nagy Sándor is óvatosabb volt, és kerülő úton járt be Micsék faluvéghez közeli felsőnyéki házához. Ott szívesen fogadták, marasztalták, s nem csak a szokásos legényjáró napokon, hanem máskor is. Más palóc falvakból is ismert szokás szerint (FÉL E. 1941) hajnalig is együtt maradtak, ezzel is kerülve a lesben állókat. De azok sem adták fel könnyen: igyekeztek rossz hírt kelteni a vetélytársnak. „Elmentek egy másik legénnyel oda (a leendő apósáékhoz), voltak rokonaik Földemesen —, hogy hát én ilyen vagyok, amolyan vagyok. Két legény elment, mind a kettő el akarta venni a feleségemet, dehát az még különbekhez se ment. Feleségem összeszidta egy párszor, mikor találkozott vele, hogy 'átmentél engem árulni, hogy ilyen vagyok?' Ráadta az áldást.”

Rövid ismeretség után Mics Margit apja jött át „háztűznézőbe, megnézni, hogy hova megy a lánya. Hát ketten vótunk testvérek, ugye, bátyám volt otthon édesapámmal, meg két gyerek vót mán, meg egy asszony.” Az eljegyzésre október elején került sor, a lakodalomra 1920. október 25-én, hétfői napon. Előzőleg, még augusztus végén Nagy Sándor Ipolyságon kioperáltatta veleszületett *gugáját*, vagyis strúmáját. „Még Szent István napon itt (Földemesen) nagy búcsú volt mindig, hát még a feleségem még akkor a táncmu-

latságba ott vót. Majd szétszedték, táncoltak. Akkor még csak olyan lankáson ismert engemet. Aztán még — elbeszéltek, hogy ilyen torka van, amolyan torka van, nem tudom én, hogyan — egészséges lettem.” Abban, hogy vállalta az operációt, nyilván szerepet játszott az is, hogy kissé megszólhatták, s nem akart előnytelen színben feltűnni Mics Margit előtt (9. ábra).

A következő években Nagy Sándor a feleségével szülei házában élt, és velük, valamint családos bátyjával együtt gazdálkodott Ipolyfödemesen. Gyors egymásutánban születtek gyerekei: 1921. VIII. 15-én János, 1923. I. 21-én Károly. Apja mintájára ezekben az időkben kezdett ő is feljegyzéseket vezetni bevételeiről és kiadásairól, egyelőre csak cédulákon, amiket 1925-ben másolt át első kemény fedelű füzeté elejére. Az első kiadások között ott szerepel a karikagyűrű (1920), egy varrógép³⁷ (1923. I. 26., pár nappal második fia születése után), egyébként csak apróbb személyi, orvosi kiadások, néhány edényvétel. A bevételek között rokonoktól kapott ajándékok, varrásért és aratásért kapott kereset, felesben tartott disznó malacainak eladásából származó pénz, eladott nyúlőr ára, szarvasheremagért kapott összeg szerepel. Mindez világosan jelzi, hogy a nagycsaládi együttélés biztosított némi önállóságot a benne élő legfiatalabb férfi és családja számára. Ugyanakkor igen távolinak tűnhetett az az idő, amikor Nagy Sándor a saját lábára állhat. Új helyzetet anyósa 1924 novemberi halála, apósának egyedül maradása, s házának 1925 tavaszi leégése teremtett.

Önállósodás. Nagy Sándor feleségének két évvel idősebb, Lőrinc nevű bátyja 1923-ban házasodott meg, és költözött el szüleitől, édesanyja pedig 1924 novemberében meghalt. Az apa egyedül maradt nyéki házában és birtokaival. Ekkor úgy határozott, hogy felosztja birtokát két házas fia, János és Lőrinc, valamint Ipolyfödemesen élő lánya között; házának feleségére eső fele részét pedig ugyancsak gyermekei öröklik. Az anyai birtokrész felosztását maguk a családos gyerekek kezdeményezhették. FÉL EDIT megállapítása szerint „az anyai rész, amióta ilyen van, egészen más elbírálás alá esik, mint az apai örök. Ez mindig külön osztódik. Ha az anya az apa életében halna meg, akkor a gyerekek nyomban osztják maguk között. Ebből a lányok teljes részt követelnek maguknak.” (1944c. 9.) Nagy Sándor számára ez azt

37 „1923ba Vettem egy Varógépet Ipolyságon 1450 Januárba 26án azon a pénzen amelyet még tizen kilenczbe kaptam zsoldpénzt a vörös hadseregbe eből a gazdaság átváltot kétezer koronát cse pénzre ezerkoronát kaptam Margit kapot arato részt az apjától 2 m buza 300 kor és nekem volt szarvasheremag árából kétszáz koronám melyet a meszeláton résziből kaszáltunk Szecsenkei grofnál 1922-ben augusztusba.” (Napló, IV/219.).

jelentette, hogy lassacskán, a tavasz eljöttével kiválik a szülői házból, feleségével és gyerekeivel Ipolynyékre költözik apósa házába, vőnek. Ez nem volt vonzó távlat, hiszen a vő munkájával, jövedelmével, szinte teljes idejével és személyével alá kellett hogy vesse magát a befogadó családnak; nem lehetett a maga ura, még kevésbé, mint apja mellett (MORVAY J. 1981). Hogy ez mégsem volt előreláthatóan sokkal rosszabb helyzet, mint az otthoni, az azért lehetett, mert Nagy Sándornak nem egy együtt élő nagycsaládba kellett (volna) beilleszkednie, méghozzá immár családosan, hanem pusztán apósa gondját viselnie annak házában, és annak földjein gazdálkodva. Évtizedekkel később is így emlékezik vissza: „Én nem akartam menni idegen faluba, dehát Margit biztatott. Megbántam, hogy átmentem végül, dehát küzdöttem.”

1925. IV. 6-án egy kisgyerek óvatlansága miatt leégett az após nyéki házához tartozó pajta, majd a ház, és még vagy öt szomszédos ház. A ház újjáépítésére az após egyedül nem vállalkozhatott. Két családos fiára ugyan számíthatott volna, ám nem voltak annyira jóban, hogy együtt akart volna lakni velük. Szívesebben hívta lányát és vejét. Lehetséges, hogy ebben az is szerepet játszott, hogy lányát nem látta jó helyen a konzervatívabb nagycsaládi hagyományokat őrző Ipolyföldemesen. Nagy Sándor visszaemlékezéseiben az 1925-ös év döntő fordulópont: ekkor vállalkozik rá, hogy kölcsönket vesz fel, és újjáépíti apósa házát, amely ennek fejében az övé lesz (33—40. ábra). A hamar létrejött megállapodást 1925. IV. 24-én írták alá egy ipolysági ügyvéd irodájában. Az ajándékozási szerződés szerint az após, Mics Vince egyezer korona (jelképes) értékű leégett ingatlanát ajándékba adja Nagy Sándornak; aki 1000 K-ás kielégítést fizet sógorainak, akik a ház másik felére igényt tarthattak; valamint vállalja, hogy apósa továbbra is a házban lakik, s ezt a jogát telekkönyvileg is rögzítik.

A következő hetek-hónapok megfeszített munkával teltek. Nagy Sándor kölcsönt vett fel a takarékból, faanyagot, cserepet, vályogot szerzett be, fuvarosokat, kőműveseket fogadott, de a munka legnagyobb részét apja, bátyja és sógorai segítségével maga végezte. Kemény fedelű füzetében részletesen vezette kiadásait, mert mindig tudnia kellett hová, mennyivel és miért tartozik (hiszen ebben addig nem lehetett gyakorlata).

Amíg a házat építették, a visszaemlékezés szerint csak szombatokként jártak haza Földemesre az apjával, bár közben el kellett végezni a tavaszi mezei munkákat is. A végleges Nyékre költözésre 1925. augusztus 1-én került sor, immár a harmadik, 1925. február 13-án született Sándor fiúval megszorodott

családdal. Nagy Sándor ezzel átkerült egy új társadalmi környezetbe, ahol vérrokona csak két unokatestvére volt (igaz, egyikük egyben sógora felesége is), s be kellett illeszkednie a Födémesnél jóval nagyobb és kedvezőbb adottságokkal rendelkező Ipolynyék világába. Akik ezentúl közeli hozzátartozóinak számítottak, azok feleségének voltak rokonai, rajtuk kívül csak egy pár katonatárs (a frontról és a Vörös Hadseregéből) számított ismerősnek.

A feleség rokonsága. Ezen a ponton érdemes kitérőt tennünk, és megismerkednünk Nagy Sándor feleségének, Mics Margitnak a rokonságával, akikkel a következő években Ipolynyéken szoros kapcsolatok jöttek létre. Ennek kapcsán időben is előrébb tekintünk valamelyest, s Nagy Sándor véleményei és történetei mellett néhány újabb döntési helyzettel, fordulóponttal találkozunk.

Nagy Sándorné Mics Margit apai nagyszüleinek csak a nevét ismerjük: Mics Ferenc és Molnár Borbála. Az ő egyik fiuk, Vince (1859. I. 14.—1946. V. 21.) volt Mics Margit apja. Korán árva lett öt testvérével: nyolcéves korában apja, aki kocsis volt, fölakasztotta magát. „Akkor szét lettek osztva a gyerekek gazdákhöz, az egyik libapásztor lett, a másik Csallra lett kiadva. Apósom ezért rosszak közt volt, rossz társaságba. Hitetlen volt, ha kérdeztem, csak annyit mondott mindig, hogy «az Isten volt, majd lesz is!». Nem sokat vitáztam velük akkor.” „Hat gyerek volt, nem tudták hova tenni a gyerekeket, — rokonok vállalták el — oszt ebből kifolyólag nem volt, aki nevelje... mikor nagyobb gyerek volt, akkor a parasztokkal elment dolgozni, kocsiskodni, vagy marhát őrizni. Így nevedett föl, oszt ezért hát nem csuda, vallás is nem volt benne.” Jellegetes, tömör vélekedés az apósárról: „Hit nem volt benne, mert csak szolga volt mindig.” Legénykorában Mics Vince Pestre ment dolgozni. Nem könnyű a különböző időkben származó emlékek közt egységet találni; annyi valószínű, hogy előbb ment Pestre szolgálni, mint későbbi felesége; egy gazdag özvegyasszonyhoz került, annak a gazdaságát, szőlejét kezelte. Később egy árvaházba ment kocsisnak, amit a Magyar Gazdaasszonyok Országos Egyesülete tartott fenn a mai Damjanich utcában (*Révai Lexikon* 13. k. 148.); a jó kereseti lehetőséget látva írt haza, és hívta Gonda Máriát is, aki később a felesége lett (1859. I. 14.—1924. XI. 7., Gonda Dániel és Hegedűs Mária lánya).³⁸ Ő is odakerült a konyhára, „szorgalmas volt, ő is árva volt, azért vették be, becsülték, szerették.” Arról, amit az anya-

³⁸ A felsőnyéki temetőben levő sírkövön a dátumok nem egyeznek meg az anyakönyvi kivonatokéval: Mics Vince 1859. I. 20. 1946. V. 22. és Gonda Mária 1857. V. 10. 1924. XI. 7. A kökeresztet Nagy Sándor csináltatta, jóval a Móra telepedésük után (42. ábra).

könyvi kivonat tudat, hogy Gonda Mária özvegyként ment férjhez Mics Vincéhez, Nagy Sándor nem tudott, vagy nem tett említést. „Betették a pénzt a takarékbba, meg küldtek is haza belőle. Itt egy rokonuk vett házat nekik, akkor megházasodtak. Akkor lett a gyerek, Pestről haza kellett gyűnni.” Mics Vince és Gonda Mária házasságából hat gyermek született, de csak három érte meg a felnőttkort: János (1888—1966. X. 21.), Lőrinc (1899—1939) és Mária (1901—1983).

Mics Margit idősebb bátyja, Mics János 1913-ban vette feleségül Annus Veronát, Nagy Sándor már említett unokatestvérét Ipolyfödemesről. Három gyermekük született: Mics László (1914. VIII. 15.—1976. IX. 20.), Sándor (1917—1957), Vince (1922—1989) (41. ábra). Mics László 1940. V. 21-én vette feleségül Mics Rozáliát (1921—); Mics Sándor 1939-ben vette feleségül Lukács Matildot (1920—), s alig negyvenévesen traktor ütötte el a faluban; Vince — akinek Nagy Sándorék a keresztszülei voltak — 1945. XI. 6-án házasodott össze Bódszár Máriával, aki Nagy Sándornak is rokona volt: unokája az ő Teréz néjének.

„Janó sógor” (ahogy naplóiban említi) megvett egy telket 9000 K-ért, s a rajta álló leégett ház rendbehozatalára is felvett 9000 K-át, sok adósságot vállalt magára. Az anyai birtokrészből 1924-ben neki jutó harmadot kevesellte, s ezért igyekezett elérni, hogy apja ossza fel a teljes birtokot. Ekkor a hagyományok kétféle „előírása” keveredett; egyrészt az akkorra már szokássá vált egyenlő osztás elve, amely szerint — különösen a csehszlovák államban, 1920 után — a lányok is részesedtek; másrészt az az elv, hogy az idős szülővel maradó testvér az ő eltartása és eltemetése fejében valamivel többet kap testvéreinél. Mics Vincét a családi békesség kedvéért Nagy Sándorék lebeszéltek arról, hogy nekik juttasson többet; és az idősebb fiúnak, Mics Jánosnak juttatták az egy holdnyi többletet. Mics Jánost 1930-ban, a gazdasági válság idején adósságai és megélhetési nehézségei arra késztették, hogy családjával együtt Franciaországban vállaljon munkát. Először egyedül ment ki egy évre Bétheneville-be, egy év múlva követte őt felesége és három fia. (A falu Marne tartományban, a Srippe folyó mellett fekszik, 25 km-re Reims-től, 710 lakosa van, 13. századi templomát és textiliparát említik, [*Dictionaire...* 1979. 708].) A két idősebb fiú kivételével 1935-ben tértek haza, ők még egy évet maradtak. A legkisebb fiú visszaemlékezései szerint az ottani gazdának (akinek nevét és címét Nagy Sándor naplója őrizte meg: Lucian Renard) 150 hektár földje volt, 16 lova, 1 traktora, aratógépe, 300 juha; baromfija csak saját szükségletre. Disznókat is hizlalt, és „villany cséplőgépet” használt. A vendégmunkásoknak a gazda adott két szoba-konyhás

lakást; disznót, nyulakat tarthattak, 10 ár földön szabadon gazdálkodhattak, de csak vasárnap dolgozhattak rajta. Tehenet nem tartottak, tejet pénzért kaptak a gazdától. A gazdaságban mindenféle munkát elvégeztek, s a négy kereső családtag — a legkisebb fiú iskolába járt, s az évek alatt jól megtanult franciául — szép pénzt keresett. A répaegyelést akkordban fizették, a többi munkáért 20—22 frankos napszámot kaptak. Ez megfelelt 36—38 koronának, miközben Ipolynyéken egy gyalogos napszám 5—15 korona volt. A pénzt rendszeresen hazaküldték, Nagy Sándor ebből fizette a tartozásait a bankba, s ami még ezen felül maradt, abból 8—10 hold földet vettek, amikor hazajöttek.

Hasonló, több évig tartó vendégmunkára sokan elszánták magukat a két világháború közötti Csehszlovákiában, nemcsak magyarok, hanem az összes többi nemzetiség is. Beleilleszkedik ez abba a több hullámban lezajlott kivándorlási mozgalomba, ami az Osztrák—Magyar Monarchia, de szinte egész Közép-Európa országaiban az 1880-as évek óta zajlott. A század elején tudósítanak a Hont megyéből Amerikába irányuló első komolyabb kivándorlási hullámról (BOROVSKÝ S. é.n. 140.). A franciaországi kivándorlatakról szociografikus hangvételű, tényekben igen gazdag kötetben számolt be MOLNÁR SÁNDOR (1931). THIRRING GUSZTÁV (1933) adatai szerint, aki jó áttekintést adott az idevágó csehszlovák statisztikákról, 1922 és 1931 közt 285 746-an vándoroltak ki az országból, ebből Szlovákiából Franciaországba 32 752-en, s közülük 2003 volt a magyar nemzetiségű. A Franciaországba kivándorolt magyarok száma 1929—30-ban, a gazdasági válság első éveiben volt különösen magas, 723, ill. 749 fő.³⁹ Ez érthető is, ha arra gondolunk, hogy a gazdasági válság kevés országban okozott olyan nehezen kiheverhető gazdasági visszaesést (s ezzel járult hozzá rövid távon az államalakulat széteséséhez), mint Csehszlovákiában. Az ország gazdasága a húszas években jelentős mértékben a külső piacoktól függött: termelésének egyharmadát, ipari termelésének kétharmadát kellett külföldre szállítania a termelés biztonsága érdekében. Búzából, rozsából, húsból, zsírból viszont behozatalra szorult. A válság következtében beszűkültek a külső piacok, növekedett az agrárrolló, s ez nehezítette a korábbi olcsó mezőgazdasági hitelek visszafizetését, amit fokozott a korona többszöri leértékelése 1934-ben és 1936-ban (LENGYEL GY. 1980). Mics János és családja kézenfekvő választási lehetőségekre mondott igent, s döntése

³⁹ THIRRING GUSZTÁV már korábban is írt a kérdésről (1927). A téma újabb fölvetése: NAGY CS. 1984. A hivatalos cseh statisztika 1934 után nem közölt kivándorlási adatokat: SZABÓ B. 1938. 1038.

közvetlenül Nagy Sándort és családját is kedvezőbb helyzetbe hozta. A család Ipolynyéken maradt földjeit, mintegy 7 holdat ő vette kézbe ezekre az évekre. Valószínűleg az ő fejében is megfordult a vendégmunka gondolata, de valódi lehetőséget ez az ő helyzetében nem jelentett: 4 kislány volt — az 1927. X. 3-án megszületett Ferencsel együtt —, és el kellett látnia idős apósát. A bérbe vett földek viszont biztosítottak számára akkora jövedelmet, hogy meg tudta szilárdítani gazdasági és társadalmi helyzetét a faluban. A Franciaországból érkező beszámolók pedig a Kaukázust megjárt gazda szemhátát a nyugati paraszti gazdaság irányába tágitották ki.

„János sógor” 1966. X. 21-én halt meg: az akkor már hosszabb ideje özvegy öregember a must forrása idején fulladt meg a pincéjénél, hiába várták haza. Nagy Sándor ennek történetét már csak hallomásból ismerhette, mégis minden adandó alkalommal visszatért rá, és elmesélte, hol tömörebben, hol részletesebben.

Mics Margit fiatalabb bátyja, Mics Lőrinc 1923-ban, 24 évesen vette feleségül Ipolynyéken Suth Máriát, aki 1906-ban született. Lakodalmukra Nagy Sándorék még Födémestről mentek át, egy doboz cigarettát vettek nekik ajándékba. Gyermekeik: Mics László (1929—), Mics Mária (1931—), Mics József (1934—1977), Mics Imre (1935—1963), Mics Teréz (1937—) és Mics Ferenc (1939—). Mics Lőrincék is a szegényebb falubeliekhez tartoztak, 6—7 hold földjükön nehezen éltek meg. A sógorok eljártak egymásnak segíteni aratáskor, hordáskor, csépléskor. Mics János halálához hasonlóan Mics Lőrinc tragikus halála is emlékezetes maradt a számára (1939 szeptemberében egy hajnalon vásárra indult, s a patak gerendahídjáról leszédülve megfulladt). Hogy segítsen a családfő nélkül maradt családon, Nagy Sándor magukhoz vette az egyik gyerekeket, a nyolcéves Máriát.

Önálló gazda. Nagy Sándor Ipolynyéken töltött 22 évének történetéről, azok főbb fordulópontjairól és döntési helyzeteiről a gazdasági feljegyzések és a visszaemlékezések — ahogy már többször jeleztük — egymást kiegészítve adnak képet. Az élettörténet most következő 1925—1947 közti szakaszáról, az önálló parasztgazdaság korszakáról a következő fejezetek részletesen szólnak, de nem fölösleges itt időrendben kiemelni azokat a több évre kiható lépéseket, vásárlásokat, beruházásokat, amelyek segítségével szakaszokra osztható ez a 22 év, és nyomon követhetők a gazdálkodó Nagy Sándor szándékai.

Szoltunk arról, hogy 1925-ben Nagy Sándor újjáépítette apósa leégett házat. Ezzel összefüggésben, de már átköltözésük után az elpusztult deszkahidas helyébe is újat épített, most már — a tűzeseten okulva, és biztosabb anyagi

alapokon állva — nemcsak fából, hanem kőből, cseréptetővel. Anyagokra (cement, cserép, deszkák) és kőművesmunkákra kb. 1200 koronát költött.

A ház- és hidasépítés költségeit Nagy Sándor többféle forrásból fedezte. Födéméről — az ottani birtok megosztása nélkül — gazdasági felszerelést (szerkeret, faekét) és egy hold földet kapott. Utóbbit eladhatta, de nem akárkinek; hogy családon belül maradjon a föld, sógora, Jánoska György vette át, s mivel neki nem volt rá szüksége, meghagyta Nagy Sándor bátyjának, Nagy Istvánnak használatában azzal a feltétellel, hogy a szülők halála utáni osztozkodáskor ezt az ő javára veszik figyelembe. Vételárként nem pénzt adott Nagy Sándornak, hanem két tehenet, s ezeket adta el Nagy Sándor 1925 őszén 6700 koronáért. Komolyabb termékfelesleg, amit pénzzé lehetett volna tenni, ekkor még távolról sem állt rendelkezésére az éppen önállósodni készülő gazdaságban. A hiányzó összeg fedezésére s egyben másik két fia segítésére apósa eladott egy földdarabot (Lászkai földek), s az érte kapott pénzt elharmadolta a gyerekei között; így jutott Nagy Sándorékra 2582 korona. Együttes (feljegyzett) bevételei 1925-ben a kisebb eladásokkal (bor, juh, búza, szalma, tojás, libamáj, toll) 10932 K-át tettek ki, ám a házépítésre kiadott 12822 és a hidas építésére kiadott 1200 K, valamint a gazdasághoz szükséges 963 K (feljegyzett) kiadás fedezésére ez nem volt elegendő, s Nagy Sándor kénytelen volt 4100 koronás bankkölcsönt fölvenni. A következő években ennek kamatait fizette, de egy-egy törlesztés után megint vett föl újabb kölcsönöket.

Az a földterület, amin 1925-től kezdve gazdálkodhatott, az após birtokának felosztásából feleségére jutó rész volt: 4 katasztrális hold és 1472 négyszögöl, összesen 7872 négyszögöl, ami 6,5 magyar holdnak felelt meg (ez akkoriban a katasztrális holdnál gyakrabban használt mértékegység volt).⁴⁰ A birtok a tagosítatlan határ több dűlőjében szétszórtan feküdt. A felesége testvéreivel való megosztáskor a nagyobb darabokat harmadolták, a kisebbeket sorshúzással egészben osztották el. A megosztáskor apósa saját magának csak két holdnyi földet tartott meg haszonélvezetre. Ez a sajátja maradt, de szokás szerint azok művelték, akikkel megegyezett, hogy haszonélvezetre tartják: a gyerekei. Hogy mit kapott, az megegyezéstől függött, de biztosítani

40 A házhely négy fertálynyi földet jelentett Ipolynyéken, ez kb. 24 mh-nak felelt meg, amiben benne volt egy hold rét, fél hold kenderföld és két hold erdő. Ezenfelül az úrbéres legelőkből legelő is tartozott hozzá. Természetesen falun belül is, még inkább faluk között volt eltérés a házhelynyi területek nagysága között. A birtokaprózódás miatt területegységként ezt már nemigen használhatták a faluban, helyette gyakoribb lehetett a fertály, illetve annak 1/10 része, a *kila*, ami fél magyar holdat, kb. 600 négyszögölet jelentett.

kellett a rendes megélhetést, a lakást és az élelmet. A haszonélvezetet nem fizették pénzben, hanem rendszerint gabonában: Mics Vince 1—1 mázsa búzát kapott évente két fiától, amit néha (pl. 1933-ban és 1935-ben) eladtak, és ezen a pénzen vettek neki ruhaféléket. Az após birtoka nem volt tehermentes, korábbi földvásárlásaiból még volt rajta adósság, erre — az úgynevezett vagyondézmára — 1928 novemberében 1400 korona kölcsönt vett föl.

Másfél év elteltével Nagy Sándor már vállalkozhatott rá, hogy apósa, ill. felesége földjei mellé újabb darabot vásároljon. 1927 januárjában vett meg részletre egy 1472 négyszögöles területet a Kalicán. „Tóth Józsefné Okolenszki Verontól vettem, aki nyéki asszony volt, ott lakott száz lépésnyire az utcában. Három részletben fizettem neki azért a földért: 1927 február, december és 1928 október, ezer-ezer koronát. Abból a pénzből élt akkor, amit én adtam neki.” „Ez a föld nem messze volt az erdőtől, jártak a vaddisznók, túrták a gödröket. Alig ment bele az eke, pár évbe is beletelt, míg jó föld lett belőle. Valamikor a törökök idejében ezek jó földek voltak, szőlőföldek. Járadék fejében a törökök kalickai bort kértek, és a nép a szőlőhegyen csépelte ki a gabonáját. Ez volt az első darab föld, amit vettem Ipolynyéken.”

A következő földvásárlásra egy év múlva, 1928 februárban került sor, Nagy Sándor apósának volt egy darab szőleje az Órhegy aljában, a Vágányi dűlőben, présházzal, pincével. 1925-ben az osztozáskor ezt háromfelé osztotta 600—600 négyszögöles darabokban. Mics Lőrinc házától meglehetősen távol esett a neki jutó darab, és rá is volt szorulva a pénzre: 1500 K-ért eladott 300 négyszögölet Nagy Sándornak. A szőlőterülettel később sok munka volt, mert fordítani kellett a földjét, mielőtt új szőlőt telepítettek volna belé.

1929-ben újabb beruházásra szánta el magát Nagy Sándor. Ebben szerepe lehetett annak, hogy sógorától, Jánoska Györgytől 1929. szeptember 4-én ipolyfödemesi házrésze fejében 4000 K-át kapott. Ezt másnap, szeptember 5-én adósságtörlesztésként 92 K kamattal együtt befizette Ságón a bankba; így megszabadult egy többéves adósságtól, vehetett fel újabbat. Meg is tette már júliusban; felvett 4100 K-át, hogy megvehesse az udvarszomszédja, Siket Ferenc pajtáját és a mögötte elterülő 150 négyszögöles földet. Siket Ferenc Franciaországba ment ki vendégmunkára, s az osztályegyezség útján rá eső részt adta el, amit (nem lakván Nagy Sándorék szomszédságában), nem használt. A november 15-én kelt adásvételi szerződés értelmében 3800 K-át készpénzben fizet Nagy Sándor, 300-at pedig a pajta végleges kiürítése után. Ennek ellenére Nagy Sándor nem vehette nyugodtan birtokba, mert Siket Fe-

renc testvére, Siket Sándor, akivel közösen birtokolták a pajtát, pert indított. Testvére, aki használta, alighanem eddigre már teljes egészében magáénak gondolta a pajtát, nem ismerte el jogosnak a vételt, és ügyvédhez fordult. Hosszú pereskedés után (ami sok pénzt emésztett fel) a pajta végül Nagy Sándoré lett. 1931 május—júniusban hozták rendbe; egyik felét, ami a tűzben megsérült, és utána csak átjárónak használták a *kert mögötti* földekre, szétszedték, és „akkor egybe építettem a két egymás mellettit”. Léceket, deszkát, a tetőre pléhet, ácskapcsokat, szögeket vett, apja volt segíteni pajtakaput csinálni. Szükség is volt erre a nagyobb rakodótérre, hiszen a következő évtől sógora földjeit is Nagy Sándor művelte, és el kellett helyezni a megszaporodott termést.

„Janó sógor földjét én vettem bérletbe, fizettem érte 14 mázsa gabonát. Volt neki vagy hét hold földje. A sógor földjei is éppen ott voltak, ahol az enyémeek.” 1931 volt az első év, amikor a sógor földjein is Nagy Sándor aratott. Ekkor még csak azt írta fel, hogy „Veronáék” földjén hány csomó búza és rozs termett, ám a következő években már dűlönként jegyezte a termést. „A sógor vett még tíz holdat abból a pénzből, amit hazahozott Franciaországból. Én is vettem neki; az egyiket, akitől vettem, Dobos Ferencnek hívták, a másikat meg Haydin uraságtól vettem meg két holdat. Az éppen a telekjüknek a végében volt az a három hold, kettőt levettem belőle, egyet meg egy másik. A Dobos földje körülbelül másfél hold lehetett. Két éven a Haydin földet használtam neki, mert oszt hazajöttek; (a Dobos földjéből) abból is egy évig vót tán hasznom nekem, mert hazajöttek osztán.” A kétszeresére növekedett földterületen Nagy Sándor gazdálkodása kétségkívül megszilárdult; apósa munkájára ugyan egyre kevésbé számíthatott, de a harmincas évek elejére gyerekei kezdtek abba a korba érni, amikor már hasznukat vette a mezei munkáknál, állatok őrésénél.

Újabb fordulatot, sokat emlegetett változásokat az 1934—35. év hozott Nagy Sándor életében és gazdálkodásában. 1934 áprilisában Ipolyfödémesen meghalt az édesanyja, s ősszel sor került a fődémesi anyai hagyaték felosztására. Apja és bátyja akkoriban kb. 15 holdon gazdálkodtak közösen; egy fertály, kb. 6 magyar hold volt ebből az anyai rész. A felosztás nem mehetett könnyen, mert annak idején Nagy Sándor apja a felesége birtokrészét felelő részben a saját nevére íratta, attól való félelmében, hogy „ha haláleset talál lenni, akkor osztán a gyerekek az anyjukét kiveszik, nem veheti ő semmi hasznát, nem élheti, hiába kínlódott avval az asszonval”. Ilyenformán először át kellett adni az apa nevén levő anyai iél fertályt, s azt csak azután lehetett a testvérek — Nagy István, Nagy Teréz és Nagy Sándor — között felosztani.

Így jutott Nagy Sándornak több darabban az ipolyfödemesi határban kb. 2 hold, valamint egy holdnyi rét Ipolynagyfalun. Ez utóbbit addig Födemesen lakó apjával és István bátyjával közösen használta, noha ez a darab már megvétele, 1919 óta az ő nevén is volt. (Apró figyelmeztető jele ez a telekkönyvben rögzített és a tényleges birtokviszonyok különbségeinek.) Bátyja és Jánoska György sógora fizették ki a földemesi birtokrészből, amibe szőlő és faizás is tartozott: 8—8000 K-át adtak Nagy Sándornak 1935 augusztusában és szeptemberében.

Közben 1935 áprilisban hazajött Franciaországból Mics János, s a tőle bérelt földeket aratás után Nagy Sándor már nem használhatta. Új terület után kellett néznie, s birtoka fenntartásához a vásárlás és az újabb bérlet kínálkozott. Nagy Sándor mind a két lehetőséget megragadta. Ahhoz viszont, hogy legyen pénze földet venni, el kellett adnia az ipolynagyfalusi rétet. Ezt több tényező is indokolta: „Nem akartam odajárni közösen használni. Az a rét 12 km-re volt, meguntam a járkálást. Gyakran előtötte a víz is a rétet. Meg én úgy számítottam, hogy veszek olyan darab földet ottan (Nyéken), és ott lesz helybe, megcsinálom lucernásnak, és az nekem többet ér itt helbe, nem kő oda menni meg közösködni.” Eladására 1935 májusában került sor, Nagy Sándor 5000 koronát kapott érte. A bátyja eladott darabjával együtt is a tízezer koronás vételár jóval kevesebb volt, mint az a 17 ezer korona, amiért apjuk a háború után megvette a rétet: „annyira lement az ára”.

Még ugyanabban a hónapban megvette Morvai Sándortól annak házát és 1800 négyszögöles telkét a felsőnyéki faluvégén, néhány száz méterre saját portájától. A 11000 koronás vételárat 3 részletben kellett kifizetni; rögtön 5000 koronát (májusban), további 4000-et június 15-ig, a hátralevő 2000-et augusztus 15-ig. Az első részletet a nagyfalusi rét eladásából fizette ki; a másodikhoz el kellett adnia egyetlen pár ökröt 4950 K-ért, de június 8-án odaadhatta a soron következő részt; a harmadik részt augusztusban az addigra kézhez kapott apai birtokrészért járó 8000 koronából fizette ki. Ezen a pénzen gyorsan vett egy pár ökröt Korponán szeptemberben, hiszen enélkül nem lehetett meg, és a nyári munkákat már amúgy is saját iga nélkül, sógorai és mások segítségével kellett elvégeznie. A „Morvai ház” közel volt Nagy Sándorékhoz, alig pár száz méterre, s a lankás földön minden megtermett. Itt tágas szérűt is ki lehetett alakítani, s Morvai Sándor cséplőgépjére — amit továbbra is használt — mások is odajártak, főleg szegényebbek, csépelni. „A földbe lóherét, lucernát vetettem, aztán csináltam rajta gyümölcsöst. Oda is

szüreteltem, mert a pince a sógoromé lett osztáskor.” Azt tervezte, hogy a telken levő öreg, 20 méteres vályogházát majd lebontja; „számítottam rá, hogy a gyerekek nőnek, lesz ott telek nekik”. Ez a törekvés vezethette akkor is, amikor 1939-ben, nem sokkal a politikai változások után gyümölcsfákkal telepítette be a telek egy részét.

1935-től kezdve a birtokgyarapítás másik lehetőségét egy újabb földbérlet biztosította. Udvarszomszéd volt Bende György, s ő kb. 12 holdnyi földjéből csak 3 holdat tartott meg saját használatban. 1943–44-ből származó feljegyzés szerint 1935-től Nagy Sándor a földjei felét, 1940-től az egészet bérelte 3 darabban; összesen 9 kh és 162 négyszögöl területet. Eszerint tehát 1935–40 között a saját 8 hold 1039 négyszögöl földje mellett még valamivel több mint 4,5 kh-at, együtt 13,2 kh-at, 1940-től pedig 17,75 kh-at művelt.

Ezekben az években Nagy Sándor meglehetősen intenzív gazdálkodást folytatott, hogy minél több pénzbevételre tehessen szert. Állatokkal kereskedett, tinókat nevelt és adott el, juhot vágott le és mért ki, disznót hizlalt, tehenet adott ki „fele nyereségből”. Modernizálta gazdasági felszerelését, vetőgépet, nehéz hetes ekét, kapálóékét (ckekapát) vett; további tervei között ott szerepelt egy új szőlőprés, egy konkolyozógép, és lassú ökrei mellé lovat is akart venni, de ezekre már nem volt pénze (10. ábra).

1938 novemberében az első bécsi döntés következtében a Felvidék magyarlakta déli része Magyarországhoz került. Nem kétséges, hogy a határváltozást a magyar falu lakossága kitörő örömmel fogadta. Az ezt megelőző szlovák mozgósítás alkalmával Nagy Sándort is behívták, lövezető volt egy pár napig. A bevonuló magyar csapatok köszöntésében Nagy Sándor egyik fia is részt vett, verset szavalt, amit apja választott ki, és tanított meg neki. A határváltozás új feltételeket hozott a gazdálkodásban, ezentúl déli irányba, Magyarország felé lehetett és kellett tájékozódni. Közel került a drégelypalánki vasútállomás (9 km), valamint Balassagyarmat piaca és értékesítési lehetőségei. Nagy Sándor már májusban járt Budapesten az eucharisztikus világkongresszuson, s ekkor feleségének pesti rokonaival is föllelevenítette a kapcsolatokat. Később, a háború éveiben ez mindkét fél számára kedvező volt; az ottaniak a Pesten tanuló Nagy fiúknak jelentettek némi támaszt, cserébe Nagy Sándor fát, élelmet küldött nekik, amit azok gyakran viszonztak ruhaanyagokkal, petróleummal. Látogatóba is eljöttek többször, s egy-egy hétre fogadták Károlyt, aki Pestre ment dolgozni, világot látni.

1942-ben Nagy Sándor eladott egy kisebb, 400 négyszögöles földdarabot, s újjáépítette a megrogyant istállót. Ugyanez év novemberében Ipoly-ságon Nemzetvédelmi Keresztet kapott, mint a Felvidékkért egykor harcba indult (vörös)katoná. ⁴¹ 1944–45-ből, a gyors katonai és politikai változások idejéből csak néhány feljegyzés jelzi a Nagy Sándor számára is fontos eseményeket. 1944. áprilisban behívót kapott, de négy nap után hazaengedték. Pesti rokonai miatt lehetett fontos, hogy „VII. 2-án Pestet megbombázták nagyon” (Napló). Októberben (amikor a szovjet csapatok már átlépték Magyarország határát) a templomban „könyörgő ájtatosag” volt „a háborúért”. Október 15-én „hortit lemondatták a németek, Szálasi lett a kormányfő” (III/109.). A szovjet csapatok 1944. december 27-én érték el Ipolynyéket; előtte három hétig a németek állomásoztak ott. A Garam mellett megállt front miatt „ere jártak a trének 1 hónapig” (Napló III/110.), s a katonák március 24-én mentek el. Hogy az élet ez alatt az idő alatt kikökökkent a normális kerékvágásból, azt természetesnek kell tartanunk; ennek egyik jele, hogy az ez időre vonatkozó feljegyzések is valószínűleg későbbiek, nem egykorúak, mert meglehetősen tömörek. Borát elvitték az oroszok (egy ellensége beárulta, hol rejtegeti), a Morvai-ház udvarát bomba sújtotta. Tavasszal megkezdték a munkát a földeken, tavaszi búzát vetett Nagy Sándor is. Nemi pénzre az orosz katonák révén tehetett szert, akik malacot, tehenet, diót, almát vettek tőle. Az inflációs időkben virágzott a cserekereskedelem: lévőai menekültek vitték el a kis taligát, ruhára való műselymet adtak érte; egy napi munkáért (talán ígásmunkáért) varrtak ünnepi cipőt, Károly fiának 75 liter borért vett csizmát, 280 kg kukoricát adott négy libáért szeptemberben. Novemberben „be kellett adni a tehenet a tótoknak” (Napló), és a bevételből ugyanebben a hónapban szabadult meg sokéves adósságától, ami 2300 P volt, az infláció hatására átszámolva 4600 K. A következő év, 1946 az utolsó, amit Nagy Sándor Ipolynyéken töltött, s ezalatt szemmel láthatólag igyekezett folytatni korábbi életét: vásárokba járt, állatokat vett és adott el, további — falubeli-ektől felvett — adósságot fizetett ki, ruhákat és ruhaanyagokat vásárolt, részt vett a templomszentelés százéves évfordulóján, az ipolyföldemesi kápolnaszentelésen. Májusban meghalt apósa. A visszaesés jele viszont, hogy a gaz-

⁴¹ Ezt a kitüntetést Horthy Miklós alapította 1940. december 11-én. Ld. *A rendjelek és kitüntetések történelmünkben*. Budapest, 1943. 487. 1945. VII. 20-tól az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete szerint nem adható és nem viselhető. Ld. MAKAI Á.—HÁZI V. 1990. 36., 183., 233.

dasági naplóban nincs nyoma termények eladásának; nyilván egyrészt az önellátás fokozódott, másrészt a cserekereskedelem, aminek részleteit nem mindig írta fel.

Menekülés, áttelepedés. A magyarokat egyre jobban szorító intézkedések hatása a naplóból nemigen látszik, és Nagy Sándor visszaemlékezéseiben sem szólt róluk, pedig az 1944–48 közötti évek a legsúlyosabb megpróbáltatások elé állították a csehszlovákiai magyarokat.⁴² Egymást követték a jogfosztó rendelkezések, s kimondott cél volt a magyarok teljes át-, illetve széttelepítése. A Magyarország és Csehszlovákia közt folyó tárgyalások a lakosságcseréről 1946. februárban elvi megállapodáshoz vezettek ugyan, de az értelmezés és a végrehajtás körüli nézeteltérések miatt újra megszakadtak (BALOGH S. 1979; GERÉNYI T. 1948). Ebben a helyzetben a hatóságok az egyik legsúlyosabb eszközhöz nyúltak: 1946. november és 1947. február között szlovákiai magyarok tízezreit telepítették erőszakkal Csehország németektől kiürített területeire mezőgazdasági munkásnak. A „toborzás”-nak nevezett deportálás főleg a kisbirtokosokat sújtotta (ARATÓ E. 1977).

Nagy Sándor számára is közeli fenyegetés lehetett, hogy 1947. január 5–6-án Ipolyfödemesről is telepítettek ki embereket (naplója szerint át is ment akkor a faluba). Ekkor már komolyan gondolhatott a jövőre; disznót vágott, hogy legyenek tartalékai. A deportálási hullám 1947. január 20-án érte el Ipolynyéket, s ez a nap Nagy Sándor és családja életében is fordulópont, minden korábbinál és későbbinél jelentősebb. Ez indokolja, hogy a többször részletesen elmondott visszaemlékezésekből bővebben idézzünk. Előbb azonban lássuk az egykorú feljegyzést: „Január 20-án deportáltak a csehek (a faluban — M. T.). Megszöktünk 21-én éjjel Gábriséktól én margit és jani. Dejtáron laktunk 36 nap Bugyi Jani udvarába. Feruár (sic) 24-én indulunk Mórra. Hétfő délután 3 órától Pénteken délig csak éjel vit benünket a vonat, egy éjel Váczon másodikat Rákos rendezőn harmadikat Ferencz városba negyediket Fehérváron ötödik éjel Móron voltunk. Szombaton dél előtt telepítettek be Vágohid utca 11 alá és Károly meg Feri tompáról szöktek

⁴² A „hontalanság éveit” JANICS KÁLMÁN (1979, 1989³) könyve vitte be a köztudatba, aki főként korabeli újságokra alapozta felrázó összefoglalását. BALOGH SÁNDOR (1982, különösen 103–132.) a (kül)politikai vonatkozások marxista elemzését végezte el; irodalmi és dokumentum-összeállítást MOLNÁR IMRE és TÓTH LÁSZLÓ jelentetett meg (*Mint fészé-ből...* 1990). A Felvidékről áttelepítettekről több szakdolgozat is született (MOHAY T. 1983; SZ. HORSA ZS. 1986); szociografikus bemutatásukat más telepésekkel együtt ALBERT GÁBORnak köszönhetjük (1983).

meg. Sanyi Hidvégen az autoval és Dejtáron találkoztunk az egész család” (Napló, III/148. old.).

Nagy Sándorék nem kerültek azok közé, akik a lakosságcsere-egyezmény keretében telepedhettek Magyarországra. Nem kapták meg az úgynevezett „fehér lapot”, amit a pozsonyi magyar meghatalmazott adott ki mentességül a további zaklatások (reszlovakizálás, deportálás) alól 1946 őszétől kezdve (KOMANOVICS J. 1970; SZABÓ K.—É. SZÓKE I. 1982). Akik ennek híjával voltak, ki voltak szolgáltatva a helyi hatalmasságok önkényének. Ahogyan Nagy Sándor felidézte ezeket az időket, abból kiviláglik, hogy nemcsak megbecsült gazdaként tartották számon a faluban, de akadtak ellenségei is. Voltak, akik még azért haragudtak rá, mert nem ők, hanem Nagy Sándor vehette feleségül Mics Margitot 1920-ban; volt, aki azért, mert a beszolgáltatásként közösen, hármukra kirótt tehén árának harmadát utóbb bíróság előtt követelte vissza Nagy Sándor. „Voltak ilyen ügyeim is, meg mittudomén. Gabonával meg marhával én is jól tudtam ottan gazdálkodni... Oszkó a községi előljárárságba bejutottak ezek mind, hát aztán ezek válaszották ki ott, hogy kit kell kitenni először.” 1947. január 21-én megjelentek a katonák az ő házában is. Feleségével a pajtán és a kerten keresztül szökött meg. Egyik fiuk Pesten volt, három otthon; kettőt a katonák lekísértek az iskolához, ők a vagonból szöktek meg egy megvesztegetett őr segítségével. Nagy Sándor, felesége és legidősebb fiuk pár nap múlva Ipolybalognál keltek át a befagyott folyón Dejtárra, ahol ismerőseiknél húzták meg magukat. A következő hetekben a család igyekezett ingóságaiból menteni, ami menthető, és végleges fedelmet találni a fejük fölé. A három fiatalabb fiú rendszeresen szökött át a határon, elhoztak két tehenet, mázsás disznót, szekeret, ekét, szerszámokat, ágyneműt, ruhákat, gabonát és bálákba kötözött takarmányt, sőt Nagy Sándor évtizedek óta vezetett feljegyzéseit és papírjait is. A pesti telepítési hivatalban Nagy Sándor Mórt választotta, ahová el is látogatott. „Én magamba már mondtam, hogy a nemzetiségekkel kínlódtam, én már a határhoz nem megyek közelebb. Tudtam a földrajzot, hogy mi hol van, aztán a közepit választottam, hogy legyen erdő is, meg búza is, meg szőlő is. Meg Pesttől se legyen messze, hogy a gyerekek tudjanak jönni. Hát azt’ így választottam Mórt.” Ez a választási szabadsága kevésbé volt meg azoknak, akik lakosságcserevel települtek át, ezért köztük, különösen a határtól távolabbi megyékben a hatvanas években igen gyakori volt, hogy a könnyebb kapcsolattartás kedvéért a határhoz közelebb, pl. Gödre, Komáromba telepedtek át.

Dejtáron eladtak egy hasas tehenet, hogy némi pénzhez jussanak, és ne kelljen a szűkös téli időben takarmányt is vásárolniuk. A másik tehénnek igen jó hasznát vették, mert Mórón az első hetekben ennek tejét adták el, s ez volt szinte az egyetlen jövedelemforrásuk.

Mór akkoriban többségében német lakosságú nagyközség, járási székhely volt: 1946-ban sokakat kitelepítettek a potsdami egyezmény következtében, s az összetelepítések, kilakoltatások, vagyonekmozgások 1947-ben is folytatódtak. Megfelelő forrásanyag és feldolgozás hiányában a telepítésekről nincs pontos képünk (KOMANOVICS J. 1966). Az bizonyos, hogy néhány tucat család a lakosságcsere keretében került a Felvidékről Móra, az ő számukat még szaporították a menekültek, mint Nagy Sándor is. A telepítő hivatal igyekezett a menekültek életét is megnyugtatóan rendezni, s nem különböztették meg őket a telepesektől, amikor az ingatlanok juttatása került szóba. Nagy Sándorék egy már áttelepítésre kiszemelt kiscgazda, Gerstmár Ferenc házáat kapták meg a Vágóhíd utcában. Egy év úgy telt el, hogy az első szobában Nagy Sándorék, a hátsó szobában Gerstmárék laktak öten. Noha Nagy Sándor nem hagyott kétséget afelől, hogy amit a menekült jogán megkapott, azt birtokba is veszi, nem volt kíméletlen; búzával — amit Nyékről hozott át — segítette házigazdáit, mintegy ellentételezéseként annak a földnek, amit áprilisban bevetve kapott meg. Tavasztól kezdve már ő művelte Gerstmárék több dűlőben szétszórtan fekvő birtokát. A házigazdáik és közöttük fennálló jó viszonyra Nagy Sándor élete végén is büszke volt; kis híján házasság is létrejött egyik fia és azok lánya között, közös családi fényképen is megörökítették magukat 1949 áprilisában, s a későbbi években is küldtek egymásnak üdvözlő lapokat. Nem sokkal később bekerült az egyházi előjáróságba, majd 1960 és 1975 között templomgondnok volt. Az első évben 8 magyar holdon gazdálkodott, árpát, zabot, rozst vett a vetéshez, trágyát hordott ki a földre lucerna alá. Egy évvel később, mikor a házigazdáikat és szüleiket áttelepítették Németország amerikai megszállási övezetébe, megkapta idős Gerstmár Ferenc 2 darabban fekvő 3 holdját is (szőlővel együtt), így 1949-től a következő volt a birtoka: Árpád hegyi föld (2748 négyszögöl, két darabban), Vénhegyi szőlő (400 négyszögöl), Cserhát szőlő (1110 négyszögöl), Barányos (1185 négyszögöl), Magyarkút (1621 négyszögöl), Közép páskom (600 négyszögöl), Remény hegy (1000 négyszögöl), Belső páskom (1185 négyszögöl), Kenderföld (254 négyszögöl), Kiskút (1195 négyszögöl), Sárrét (1195 négyszögöl), Külső Tőrös (1185 négyszögöl), Nagy Tőrös (1561 négyszögöl), Alsó

Törös (1195 négyszögöl), Felső Törös (1195 négyszögöl). Együtt 17 629 négyszögöl, vagyis 14,5 magyar, ill. 11 katasztrális hold. A földeket a következő években nem művelhette szabadon, mert hol itt, hol ott cseréltek ki egy-egy darabot a határ távolabbi vagy silányabb részén fekvővel.

A gazdálkodás mellett új ismereteket is szerzett Nagy Sándor, igyekezett minél előbb és minél jobban átlátni a helyi viszonyokat. Előfizetett az *Új Otthon* c. hetilapra, amelyet az áttelepített felvidékiek számára szerkesztettek 1947—49-ig. Eljárt búcsúkra Bodajkra, Székesfehérvárra, imakönyvet vett; vásárokat szemlélte meg, kispardapárti gyűlésen, lelkigyakorlaton vett részt Fehérváron, feleségével megjárta Máriabesnyőt, beléptek a Jézus Szíve Társulatba, misét fizettek meghalt szüleikért. Amikor 1948 februárjában „Deportálták Mórol a svábokat” (Napló), cipőt, bőrröndöt, télikabátot, ládát, ételhordót, hátizsákot vett több száz forintért házigazdáinak; 1948 márciusában egy távoli rokonuk tíz vagonnyi holmija között még otthon maradt gazdasági felszerelésük fontos darabjai is megérkeztek: nehéz borona, magtakaró, kapáló eke, kettes eke, lúgzó, káposztás hordó.

Gyermekek. Nagy Sándor életét mindeddig úgy követtük, hogy négy fiát alig vettük tekintetbe. Tehettük ezt, mert a háború végéig, az áttelepedésig többségük — a legidősebb, János kivételével — többé-kevésbé a családban élt, s önállóságuk csekély volt. A negyvenes évek végére felnőttek, új helyzetükben önálló életet alapítottak, s ezen a ponton érdemes megismerkedni az ő útjukkal is. Négyük közül a legidősebb egyetemet végzett, és Móron lett gazdasági középvezető; a második és a negyedik 1949-ben Ausztráliába került; a harmadik gazdasági iskolákat végzett, s ő az egyetlen, aki talán folytathatta volna apja paraszti életét. Négyük életútja egymástól is, szüleitől is egyre inkább elágazott; kapcsolataik meggyengültek, olykor szinte ellentétessé is váltak. Bizonyos, hogy a fiúk ellenkezése egyként szólt a családi életvitel fegyelmének és szigorának, ill. az általános értelemben vett paraszti, földműves életformának; az is bizonyos, hogy kilépésüket ebből az életből megkönnyítette és ki is kényszerítette a határok változása, háború, menekülés, új letelepedés következtében előálló cseppfolyós társadalmi helyzet, és ami ezzel járt, a megnövekedett cselekvési és döntési szabadság. Életük alakulásában számolnunk kell azzal is, hogy a családi környezet nemcsak negatív értelemben lehetett taszító erejű; indítást is adhatott a parasztságtól való kilépésre az az átlagon felüli tájékozottság, olvasottság, érdeklődés, és azok a szűkebb környezetétől elütő törekvések, amelyek Nagy Sándort jelle-

mezték. Ő, bármennyire is ragaszkodott a földhöz, a gazdálkodáshoz, és bármennyire is igyekezett fenntartani azt a nagycsaládi életformát, amelyben szülei is, ő maga is nevelkedett, mindegyik fiát támogatta, és biztatta a tanulásra. Soha nem panaszkodott viszont arra, hogy ifjúkorában szeretett volna tanulni, és nem tehette — nem gondolhatjuk hát azt, ami gyakran előfordul, hogy gyermekeiben saját beteljesületlen vágyai megvalósulását kereste volna.

1947—1949 után Nagy Sándor és felesége Mórton töltött évtizedeinek alakításában a korábbiaknál sokkal fontosabb szerepet töltöttek be fiai is, különösen az itthon maradottak. Ezt is nehéz lenne az előzmények ismerete nélkül megérteni, s ez is indokolja a következő, olykor „párhuzamos életrajzokat” (11—12. ábra).

Nagy Sándor első fia, Nagy János 1921. augusztus 15-én született Ipolyfödemesen, s még aznap meg is keresztelték. Keresztszülei anyjának bátyja és az ő felesége: Mics János és Annus Verona voltak. Születésekor az egyik lába „combja töve megrövidült neki, műlábat kellett csináltatni térdből”. Valószínűleg ez a testi hiba döntötte el egy életre a sorsát, hiszen fizikai munkában szülei nem vehették számításba, s azon kellett lenniük, hogy másutt találja meg a helyét. A nyéki iskolába 1927 őszén íratta be apja. Három év múlva, 1930 májusában volt elsődíldozó, cipőt, nadrágot, inget kapott erre az alkalomra. A hetedik osztály elvégzése után a közeli Ipolyságra került, s 1934 őszétől 1942-ig itt járta ki a gimnázium nyolc osztályát. Az ipolysági gimnáziumról, s az ott tanuló Nagy Jánosról részletes ismereteink vannak az iskola 1913—1944 között évente kiadott értesítőjéből.⁴³ Nagy János idősebb volt osztálytársai túlnyomó többségénél (a 40—50 tanulóból csak 8—10-en születtek 1920—21-ben), és nem sok falubeli társat találhatott: 1937/38-ban (negyedikes korában) az iskola 352 rendes tanulójából csak 8-an származtak Ipolynyékről, köztük a tanító és egy nagyobb földbérlő fia. 1938/39-ben a szülők foglalkozási besorolásának közléséből kiderül, hogy Nagy János 37 fős osztályában kisbirtokos és kisbérlő volt 4 gyerek apja; a többség iparosok, tisztviselők, kereskedők, értelmiségiek gyerekeiből verbuválódott. Nagy János internátusban lakott, fizette a havi 80—100—150 koronás „menzapénzt”, apjától 10—15 koronás

43 Noha Ipolyság 1806-tól Hont megye székhelye volt, mégis több évtizedes küzdelembe telt, míg 1913-ban megnyílhatott a gimnázium. A háború megakadályozta végleges épületének befejezését, így 1926-ban a volt pénzügyigazgatóság helyére költözött.

zsebpénzt kapott havonta. Csak szünidőben: karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor és nyáron járt haza busszal. Ötödikes korától diákokat korrepetált matematikából, latinból. Saját visszaemlékezése szerint „ebből a pénzből tudtam venni mindenfélét, szótárakat, karórát, felöltőt. Apám nemigen adott pénzt, míg iskolába jártam, anyám inkább. Apám mindig azt mondta, hogy tíz tinó árát költötte rám. De ez nem igaz, mert csak a kosztot fizette, nem is tudta, hogy nekem mennyi kiadásom van valójában. Ha nem tanítok, nem is ment volna a gimnázium.” Ez minden bizonnyal igaz; ellenőrizni nem lehet, hisz Nagy János saját keresete és költségei csak egész kis részben kerültek be Nagy Sándor feljegyzéseibe. Amit tudunk, az az, hogy az első gimnáziumi évben, 1934—35-ben 2437,9 K-át költött „Janira”, ebből 1250 K volt a menzára, ill. kvártélyra befizetett összeg, a többi ruházat, ágynemű, zsebpénz, iskolaszerek és a beíratás költségei. 150 K körüli áron ez kb. 16 mázsa búza árának felel meg, s amikor Nagy Sándor 1934 októberében eladott két tinót, 2400 K-t kapott értük. Tegyük hozzá, hogy bizonyára nem véletlen, hogy Nagy Sándor naplóiban viszonylag rendszeresen összegezte azokat a pénzeket, amiket „janira” költött, ahogy az sem, hogy ennek összegét tinók árában tartotta számon. Nagy János 1942-ben jelesen érettségizett, ősszel Budapesten (30 főre apadt osztályából másodmagával) beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára. 1947 telén otthon volt, és szüleivel együtt szökött át (vissza) a határon Magyarországra. 1946 óta tagja volt a Magyar Kommunista Pártnak; 1947 nyarán Bácskába került körzeti telepítési biztossnak az Áttelepítési Kormánybiztosság megbízásából. 1947 augusztusában Mórton tartotta az eljegyzését, 1947. november 13-án pedig az esküvőjét Elek Erzsébettel; feleségének szülei korábban Ipolyságon laktak, apja városi kocsisként kereste kenyerét. Ekkoriban Nagy János Vaskúton lakott; 1949-ben, amikor a hivatal megszűnt, Móra költözött feleségével és kislányával, apjánál lakott 1951-ig, amíg szolgálati lakást nem kapott a faluban. „A bánya, ahol dolgoztam, felépített 120 ezer forintért egy lebombázott lakást, ezt kaptuk meg. A bányánál először a bérosztályon voltam csoportvezető, aztán pár hónapra kiraktak egy aknára, hogy egy kicsit tanuljam az ipart, mert addig azt sem tudtam, hogy az akna robban-e vagy építik. Utána aztán munkaügyi vonalon dolgoztam, meg műszaki vonalon, oktattam a tűzmestereket. Elvégeztem a közgazdasági egyetemet 1950-től 60-ig, mert láttam, hogy a joggal már nem sokra lehet menni. 1958-ig voltam itt, akkor átmentem az oroszlanói bányába. Csak ez a két munkahelyem volt, mert leszázalékoltak. A lábam

egy gyerekkori gyermekparalízis miatt nyomorék. — Közben hat hónap alatt kitanultam a lakatos szakmát is, mer ki akartak nevezni a fehérvári Hűtőgépgyár igazgatójává, és azt mondták, hogy jó, ha van egy szakmám hozzá. Aztán mégsem lett belőle semmi. — Bedolgoztam magam a pártbizottságra, 15 évig voltam a járási pártbizottság tagja.” Apja emlékei szerint „bányánál helyezték el őtet. Annyit tudok, hogy a számvevő dolgokat csinálták, hogy ennyi a jövedelem, annyi a jövedelem, ezt ide, azt oda. Meg annyit tudok, hogy mondta, apám, nekem is van fegyverem, aszongya. Szóval mondta, hogy föl vannak fegyverezve, akik külön aztán a vagyont hordozzák, vagyis a pénzt.”

Apa és fia között a következő évtizedekben egyre romlott a kapcsolat; a mélyen vallásos apa sehogy sem tudta elfogadni fia homlokegyenest ellenkező nézeteit és életvitelét. Különösen az unokák nevelése, hittantanulása körül folytak viták az 1950–60-as években. „A gyerekeket beíratta hittanra, 1956-ban, én nem is tudtam róla; nem lett volna szabad, mert már nem is ott laktunk. Akkor ez kapóra jött a tanítónőnek, bejelentett, majdnem kinyírtak. Hiába magyaráztam neki, hogy ezt nem lehet így csinálni.” (Nagy János). Korán elkerülvén otthonról, Nagy Jánosban a szülőföldjéhez való ragaszkodás sem erősödött meg annyira, mint apjában vagy Móron maradt öccsében. Nem látogatott haza Nyékre az áttelepedésük után egyszer sem. „Hogy is kaptam volna vezető beosztást, ha nem lettem volna bent a pártban? Én már itt akartam maradni, nem is akartam visszamenni, bár jól tudtam szlovákul, és meg is tudtam volna ott élni jól. De mint magyar nem kaptam volna vezető állást, sőt talán semmilyen se, és nekem ott sok kellemetlen élményem volt, már nem akartam visszamenni. Formálisan nem is vagyok átteleptített, mert nekem bejelentett lakásom volt Pesten az Andrássy úton, nem szűnt meg a magyar állampolgárságom, tehát nekem formálisan csak a szüleimet telepítették át.” (Nagy János). Apja, anyja, testvére gyakori felvidéki útjaik révén igyekeztek a rokoni kapcsolatokat is fenntartani; nemcsak lakodalomra, temetésre jártak át egymáshoz, hanem azon túl is, olykor — a naplóból megragadhatóan — kifejezett bevásárlási szándékkal. A további kapcsolattartásból Nagy János már kimaradt, s szülei halálával ezek lényegében meg is szűntek.⁴⁴

⁴⁴ Nagy János gyerekei, Nagy Sándor unokái már végleg átléptek más rétegekbe, ha nem is az értelmiségbe (ahogy apjuk sem tartja magát annak, két diplomája ellenére sem). Nagy M. (1949) érettségi után Székesfehérváron a Művelődési Házban helyezkedett el. Nagy J. (1950) otthon lakik apjával, technikai végzettséggel dolgozik az Ikarusznál. Nagy I. (1957) lakatos a móri csőgyárban, felesége óvónő.

Nagy Sándor második fia, Nagy Károly 1923. január 21-én született, ugyancsak Ipolyfödemesen. Másnap megkeresztelték, keresztszülőknek — akárcsak bátyja esetében — anyja testvérét és feleségét választották. Szülei foglalkozásánál az anyakönyvben „r.k. jobbágy” szerepel. Károly 1932 májusában, Sándor 1934 májusában, Ferenc 1936 májusában volt elsőáldozó. Mindhárman Nyéken jártak iskolába, s annak végeztével csak Ferenc tanult tovább; a két középső, Károly és Sándor otthon maradt, s apjuk igyekezett őket bevonni a gazdaság munkáiba. Károly 13 éves, amikor már feljegyzett keresete van cséplőgép mellett; egy évvel később öcskavasért kap pénzt, aztán csibéket ad el Ipolyságon. 1938 nyarán részes cséplőként gabonát kap, s ennek árához apja hozzátesz annyit, hogy régi vágyát teljesítve kerékpárt vehessen rajta. 1940 nyarán Pestre megy dolgozni, világot látni, s akárcsak apja 30 évvel korábban, ő is visszatér 3 hét után. A feljegyzések tanúsága szerint 1942. február 4—15. között az érdi népfőiskola hallgatója volt, aztán katonának jelentkezett; nem vették föl, így aztán megint Pesten dolgozik egy hétig, majd augusztusban Egerben vesz részt levante-vezetőképző tanfolyamon. Ettől kezdve hol otthon van, hol nem; 1943—44-ben polgári iskolába jár, majd — apja visszaemlékezése szerint — „betették megint a levantékhoz szakaszvezetőnek, tanítani, Miskolcon volt. Akkor aztán megúsza (a háborút).” „Először nem vehettem hasznát a focbalistáknál, akkor másnap aludt, elvitték a megyébe, nem tudom én melyik faluba, hazahozták... Akkor hozták a levanteputskát, aztán ment vadászni, az erdőőr megtudta, az meg engem okozott.” Nagy János mondja, hogy „az öcsém nemigen dolgoztak, ha tehették, csak mentek el hazulról. Ott is hagyták apámat, mihelyt lehetett.” Apjuk, Nagy Sándor szívesen küldte volna Károlyt is felsőbb iskolába, „odaadtam volna, ha lett volna kedve valami erdész iskolába, vagy olyasféle, de akkor nem nagyon kerestek ilyesfélét. Földművelésre, arra nem volt neki kedve.” A saját és hozzá még bérelt földterületen persze szükség lett volna minden munkás kézre, s előfordulhatott, hogy a felnövő, világot látni akaró fiút apja megszokott szigorával akarta rábírní a fegyelmezettebb otthoni munkára. Sem az apa, sem a fia nem tudta elfogadni, hogy a fiú keresetével a másikuk rendelkezék („nem lehetett vóna gazdálkodni akkor” — mondja évezedekkel később is Nagy Sándor). 1947 januárjában, a meneküléskor ő nem a szüleivel, hanem a deportáló vonatról szökött meg, s ettől kezdve valószínűleg hónapokon keresztül csempészetrel foglalkozott. Szülei 1947. májusban Dejtárra táviratoznak érte, hogy hol lehet; előkerül, megint eltűnik,

olykor küld egy-egy csomagot. 1948 októberében elkezd egy sofőrtanfolyamot Pesten, s mielőtt végleg nyoma veszne, 1949 júniusában Pesten ott van egy bérnáláson. Fél év múlva Linzből kapnak tőle levelet, s a naplóban az is ott áll, „nem tudtuk, hogy hol van”. Újabb nyolc hónap múlva vált véglegessé, hogy Ausztráliába ment. Évekig nem hallatott magáról, nagy sokára jött egy-egy levél, lap tőle; 1964-ben ruhacsomagot küldött, és 1971-ben jött haza látogatóba. Ittléte 7 hónapja alatt Móron meg is házasodott, 1972. február 3-án elvette V. M.-t.

Nagy Sándor, a harmadik fiú az, aki már kicsi gyerekkorától fogva szívesen dolgozott az apja mellett, szeretett az állatokkal foglalkozni, s aki a legkevésbé távolodott el életformájában attól, amiben felnőtt. A naplóban kevés rá vonatkozó adatot találunk gyermek- és ifjúkorából, de egy veszekedésről szóló bejegyzést Nagy Sándor többször és hosszan megmagyarázott. 1930 augusztusában az ötéves kisfiú valami apróságon összekapott a közös udvar másik oldalán lakó szomszéd kisfiúval; annak anyja mérgében kővel dobta meg, mire a Nagy család is felzúdult, s fia védelmében Nagy Sándor nem kímélte az asszonyt sem a szidalmaktól, sem az ütlegektől. Az eset nem maradt annyiban, mert Katona Rozi, a sértett, bírósághoz fordult, hogy elégtételt szerezzen. A pereskedés hosszú ideig eltartott, több tanút is kihallgattak; igazi békesség persze valószínűleg a kiszabott bírság, a per lezárulása után sem lett. 1931 őszén került Nyéken iskolába, utána otthon maradt. Évente kapott egy-egy cipőt tavasszal, szandált, gumicsizmát ritkábban; ruhát, télikabátot, nadrágot, sapkát, szvetttert még ritkábban. Sok ruhát varrhatott anyja neki és testvéreinek is. 1943 februárjában 18 évesen kezdte el a polgári iskolát, októberben a 3. polgáriba iratkozott be (az ipoly-sági állami polgári iskola értesítőjében azonban nem szerepel sem ekkor, sem máskor), novemberben gazdasági iskolába ment. A téli hónapok után áprilistól októberig előre nyomtatott füzetben naponta felírta az otthon elvégzett munkákat. Ezt az iskolát a háború félbeszakította; a már békésebb 1946. év nyarán pár hétre Csehországban vállalt munkát, onnan küldött haza nagyobb összeget. 1947 januárjában egy feljegyzés szerint „Hídvégen az autóról szökik” meg, s testvéreivel együtt ő is részt vett az Ipolynyéken maradt házi és gazdasági felszerelés átcsempészésében. 1947 nyaratól Móron élt szüleivel; velük dolgozott, együtt jártak vásárokbá, búcsúkbá (amikről a többiek mindig hiányoztak). 1947 őszén újra beiratkozik, immár Móron, a magyar gazdaképző iskolába, ahol 1949 augusztusában kap bizo-

nyítványt 16 társával együtt.⁴⁵ A következő két évben szüleivel és családos János bátyjával lakott együtt szülei házában. 1952 novemberében vette feleségül Holocsi Piroskát, aki családjával a csallóközi Pozsonycsákányból került át Móra 1947-ben. A bátyja elköltözése után is a szülei háztartásában élt még két évig, 1954. decemberi feljegyzés jelzi: „különválás kezdete Sándor fiamtól”. A különválás a munkában már előbb bekövetkezett, amikor Nagy Sándor alig egy évvel a gazdasági iskola elvégzése után elment a bányába dolgozni. Onnan a későbbi években a közeli Bodajkra járt át az Idomkőhöz, de dolgozott még a pálinkafőzdében, a fűrésztelepen, majd 1965-ben elvégezte a mezőgazdasági technikumot, s akkor ment el a móri Állami Gazdasághoz állattenyésztőnek. 1966 februárjában költözött el családjával — öt gyereke volt — szolgálati lakásba Árkpusztára: tíz év elteltével tudtak annyit összegyűjteni, hogy saját házat építsenek a faluban. Közben otthagyták az állattenyésztést, mikor a telepet felszámolták, és a Csőgyárban lett csoportvezető. 1981 szeptemberében halt meg. „Nagyon ivott, az vitte el” — mondja a bátyja.⁴⁶

Nagy Sándor negyedik fia, Nagy Ferenc az elemi iskola befejeztével, 1939 őszén Pestre ment gimnáziumba, és két évet ott töltött. Anyjának apai oldalról első fokú unokatestvére, Mics Ilona volt ott férjénél Kőteles Sándor asztalosnál; a gimnazista fiú náluk lakott. „Ilonka néni”-ék, ahogy emlegették őket, a későbbi években is gyakori vendégek voltak Móra, gyerekekkel, unokákkal is eljöttek nyaranta egy-két hétre. Két év elteltével szülei áthozták Nagy Ferencet az ipolysági gimnáziumba. „Két évvel volt öregebb, mint az osztály, ahova ment. Ő már többet tudott, több volt az eszébe... csúfolták a gyerekek. Akkor a parasztokat nem akarták beengedni, megtudták, hogy honnan van, nem pesti, csúfolták. Ő meg erősebb testű volt, oszt megverte őket.

45 Ennek érdekessége ifj. Nagy Sándor születési helyének bejegyzése: „Nagy Sándor, aki Magyarországon, Hont vármegyében, Ipolyfődemes községben 1925. február 13. napján született...”. Az 1949-ben kiállított iratban tehát elsiklottak a trianoni békeszerződés fölött.

46 Az ő gyerekei és unokái: Nagy K. (1953) 1973-ban házasodott meg, két gyereke van. Diszpécser az Ikarusznál, férje a pusztavámi fűrésztelepen dolgozik. 1974–76-ban ő is lakott Nagy Sándorék házában bérlőként családjával. Ifj. Nagy Sándor második gyermeke Nagy F. (1955) 1978 őszén házasodott meg, három gyermeke van. Lakatos az Ikarusznál, felesége az Állami Gazdaságnál dolgozik; szolgálati lakásban laknak, építkeznek. A harmadik, Nagy E. (1956) főnővér a kórház belosztályán, Móról ingázik Székesfehérvárra. A negyedik Nagy M. (1958) a bányánál dolgozik, férje vízvezeték- és fűtésszerelő, két gyermekük van. A legfiatalabb, Nagy O. (1959) ugyancsak lakott Nagy Sándoréknál 1979–81 között, házassága elején. Három gyermeke van (1985 végi adatok).

Hát ugye, kimennek játszani, a paraszt, az paraszt. Sok tanárnak a fia volt ottan. Megagyalta őket, oszt akkor panaszkodtak a gyerekek. Persze, nem tudtak másképpen, rosszat adtak neki. Első volt, osztán egyszerre csak kibuktatták” — mondja fiáról Nagy Sándor. Ságón Nagy Ferenc internátusban lakott; 1944-ben, az ötödik év elvégzése után, augusztusban egyhetes híradós táborban vett részt Mátraházán. Ősszel folytatta az iskolát, de a front ideje alatt otthon volt, és áprilisban a folytatást már „nem látja jónak” (Napló). 1946 tavaszán újra Pestre ment tanulni; a meneküléskor ő is a deportáló vonatról szökött meg Károly bátyjával együtt, hogy aztán az otthon hagyott holmik átcsempészése után 1947-ben, húszévesen fejezze be a gimnáziumot Pesten. Ősszel beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, másfél évet járt, közben haza-hazalátogatott Móra, csomagokat küldött. 1949 januárjában egy feljegyzés szerint Angliába ment. Ettől kezdve ritkán jelentkezett, az első csomagot 1950 novemberében kapták tőle; az 50-es évek végétől szerepelnek a feljegyzésekben gyakrabban a levelei, csomagjai, pénzküldeményei. 1965—66 fordulóján látogatott haza egy hónapra, aztán legközelebb 1970-ben. Szülőfalujában annyit tudnak róla, hogy „krokodilvadász valahol Ausztráliában”. Apja szerint útépitéseknél dolgozik, élelmet szállít repülőn az őserdőben dolgozó munkásoknak. Képeslapjai, fényképei bátyjáéival együtt egy századeleji Vörösmarty-díszkiadásba vannak beragasztva, vegyes összevisszaságban szentképekkel, százpengősökkel (13. ábra).

Móron. Nagy Sándornak Móron leélt negyven éve két szakaszra bontható: az első 1960-ig tart, amikor még saját földjén gazdálkodott, s utána a második, amikor tsz-tag, háztáji tulajdonos és föld-, ill. öregségi járadékos lett. Ezekről az évtizedekről a továbbra is kitartóan vezetett gazdasági—háztartási feljegyzések jóval kevesebb és nehezebben áttekinthető, ill. elemezhető adatot tartalmaznak. Ennek több oka van. Az egyik: a háztartás, ill. gazdaság határainak tisztázatlansága. Azokban az években, amikor családos fiaival élt együtt, nem vagy alig különíthető el bevételek és kiadások közt a saját, ill. a fiai része. Természetes, hogy ez nemcsak a közös háztartás idejére érvényes, hanem azután is. Tovább bonyolítja a háztartás, ill. gazdaság határainak megállapítását az adók, beszolgáltatások, követelések, tartozások, behelyettesítések, megosztások és késve fizetett összegek szinte áttekinthetetlen halmaza. Bizonyos, hogy ezek számontartása nem kis gondot és további kényszerű feljegyzéseket szült (amik nem maradtak fenn), s ez csökkentette a saját használatra szánt feljegyzések rendszerességét és pontosságát.

gát. Erre mutat, hogy a húsz évvel korábban tételesen felsorolt kiadások most összevontan, mint „konyhára”, „bevásárlás” stb. szerepelnek. Az önálló gazdálkodás fokozatos megszűntével előtérbe kerülnek a családi események, látogatások, kirándulások, búcsúk, betegségek. A bevételek és kiadások sokszor hónapokon keresztül hiányoznak, több bejegyzés ismétlődése tanúskodik Nagy Sándor emlékezetének romlásáról. Ugyanezzel függ össze, hogy ezekre az évtizedekre, az öregedés és visszahúzódás idejére a korábbiakhoz képest sokkal töredékesebben emlékezett vissza Nagy Sándor; sokkal szívesebben kanyarodott vissza nyéki gazdakorára. Ilyenképpen munka közben le kellett mondanom arról, hogy ezeket az évtizedeket az előzőkhez hasonlóan részletesen elemezzem, s csak a főbb különbségek és változások érzékeltetésére vállalkozhatom.

Mórra kerülésének első éveiben Nagy Sándor igyekezett megtalálni és megszilárdítani helyét új környezetében. Kiszakadt onnan, ahol társadalmi kapcsolatai jól átlátható hálózatba rendeződtek, ahol tudta, kitől mire számíthat, és ki mit vár el tőle. A korábbi együttélő család a menekülés és áttelepedés következtében végleg szétbomlott, a háromból csak egy fia maradt velük egy fedél alatt, de 1954-től kezdve az együttélés már csak fizikai: Nagy Sándor megosztotta móri birtokát, és egy részét fiának juttatta. Még tizenegy évig laktak egy házban, 1965-től Nagy Sándor feleségével maradt, s a ház másik felét bérlőknek adták ki. Köztük volt a későbbi években egyik-másik unokája is, amikor családot alapított. Másik két fiától nagy néha érkezett levél, csekk vagy csomag külföldről. Móron lakó másik, legidősebb fia segítette ezzel-azzal (pl. szemet juttatott neki a bányából), de igyekezett távol tartani magát az apai háztól (14. ábra).

A családon túltekintve valószínűnek látszik, hogy az Ipolynyéknél többszörösen nagyobb Móron Nagy Sándornak már nem sikerült olyan kiterjedt kapcsolatrendszert kiépítenie, mint az előző évtizedekben Ipolyfödémesen, ill. Ipolynyéken. A felvidéki lakosságcsere keretében Mórra került családok közül néhányat még Nyékről ismertek, de jöttek Gömörből, Csallóközből is. Velük egyfajta természetes összetartás alakult ki, rokoni kapcsolatok is szövődtek, közösen végeztek munkákat, együtt jártak templomba, búcsúkra, hazalátogatni.⁴⁷ Nagy Sándorék tartották a kapcsolatot azokkal is, akik Nyékről vagy környékéről az ország más részeibe kerültek, elsősorban persze a ro-

⁴⁷ Páran közülük szerepelnek a naplóban is: Bálint Mari (IV/75.), Csicsai Laci, Elekék, Kakas Jóska (IV/104.), Refka Fero (uo.), Ruzics Jóska (IV/82), Takács István.

konokkal. Nagy Sándor apjának unokatestvére, Nagy Mihály Berkenyére került, s tíz év után költözött Nagyorosziba. Lányai, Nagy Margit és Mária első helyükről, Bakonysárkányból 1958-ban telepedtek át Nagyorosziba, szüleikhez. E három falu gyakran feltűnik az 1950—60-as évek feljegyzéseiben.

A kapcsolatok másik, újabb köre a helybeliekkel szövődött. Iparosok, mesterek — pék, szabó, hentes, cipész, kovács stb. — munkájára Nagy Sándor Móron is rá volt szorulva. Ott volt a többszörösen összetett szomszédság: utcaszomszédok, a határban szerteszét fekvő parcellák földszomszédai, és a szomszédos Csókakő határában elterülő szőlőbirtok szomszédai. Napszámosok jöttek dolgozni, és az egyháztanácsai tagság is új ismeretségekkel járt együtt. Az egyre gyakoribb, kórházi kezeléssel is járó betegségek révén orvosok, mentősök, ágyaszomszédok kerültek be, ha csak alkalmilag is, a kapcsolathálóba.

Gazdálkodásában és háztartásában Nagy Sándor Móron az első években igyekezett ott folytatni, ahol Nyéken abbahagyta. 1948-ban régi vágya teljesült: vett két lovat, ami korábban Nyéken adósságai, pénzhiány és a választék hiánya miatt sosem sikerülhetett. „Lovas gazda” lett tehát, ami a saját szemében nem csupán egy másik igavonót, hanem nagyobb presztízszt is jelentett. Igyekezett kihasználni új helyzetét, és a saját birtokának igásmunkái mellett fuvarozást is vállalt. Ez az időszak nem tartott sokáig: alig pár hónappal a második ló megvétele után mindkettőt eladta 1950 decemberében, ettől kezdve évekig megint csak ökrökkel dolgozott. Később, 1958—60-ban volt újra két lóva. Tehenet is tartott, a szaporulatot eladta, a tejből rendszeres bevételei voltak. Tavaszi vásárokon vett süldőket, a hízott disznót rendszerint valamelyik fiával közösen vágták le. Földjein gabonát, krumplit, takarmányt, kukoricát, répát termesztett; búzából 12—14 mázsa, rozsból 8—10 mázsa termett meg holdanként. Szőleijében igyekezett ellesni a móriak fortélyait, hiszen itt sokkal gondosabb szőlőművelés folyt, mint Ipolynyéken. Beadások, adók, kötelezettségek terhelték — talán ezek könnyítése is célja volt a birtok 1954-es megosztásával. 1958-ban Nagy Sándor 6,5 hold szántó és 1200 négyszögöl szőlő után adózott; a következő év nyarán maga aratott a feleségével (aratók nélkül), immár utoljára. 1960-ban „besoroztak a téeszbe I. 27. 4 órakor Szabó járási tanács elnök”. A tsz-ben csak két évig dolgozott, nem bírta tovább, s inkább megpróbált a háztájiból, a szőlőből és tágas kertjéből megélni. 1962-ben csókakői szőlejét kicserélték egy helybelire (de annak csak kétharmada volt termő). 1963-tól kiadta az istállóját a Sütőipari

Vállalatnak, évekkel később az orosz!ányi bányának, cementraktárnak. 1964 tavaszán kertje felét eladta, ősszel a szőleje felét kivágta. Házába bérlőket fogadott, lassacskán eladogatta gazdasági felszerelését is, a szekeret, a szecskavágót, az ekét, s csak egy kis műhelyt tartott meg magának (45—46. ábra).

Ezek az évek-évtizedek egyre több kórházi kezeléssel járó betegséget is hoztak. 1954-ben Nagy Sándort heresérvvvel, 1957-ben vakbélgyulladással operálták, újra kórházba került 1959 tavaszán; 1965-ben mentő viszi kórházba agyér szűkülettel, 1972-ben epeelmeszesedéssel, 1977-ben könyökét műtik, 1975-ben spanyolnáthás. A nyolcvanas évekbeli fokozatos leépülése után Nagy Sándor 1987. május 1-én, pontosan négy évvel felesége után halt meg Mezőszilason, ahol utolsó hónapjait szociális otthonban töltötte. Utolsó éveiben arra készült, hogy visszatér szülőföldjére, és ott hal meg; mikor 1983 nyarán még egyszer ellátogatott Födémesre és Nyékre, igen nehezen tért vissza Móra, de erőt merített abból, hogy újra láthatta szülőházát, faluja határát, hogy együtt mehetett Nagyboldogasszonykor a Kotyinkára a falubeli ismerősökkel, akik úgy fogadták, mint egy régi világ utolsó, visszatért tanúját (17—18. ábra).

FÖLDMŰVELÉS

A gazdálkodás elemzéséről

A gazdasági—háztartási napló feldolgozása során egyre inkább látnom kellett, hogy az abban foglalt adatok bősége és részletessége egyetlen gazdaságra vonatkozóan egyszerre csábítás és akadály, egyszerre lehetőség és annak beszükitése. Ezen azt értem, hogy ha pl. ismerem két-három dűlő megtrágyázásának éveit vagy egy-két évben a bejegyzésekből rekonstruálni tudom az elvetett növények egymásutánját, akkor ez az ismeret egyszeriben a többi évekre, a többi dűlőkre stb. vonatkozó ismeretek hiányát is napvilágra hozza. Ha feltételezném, hogy térben és időben változatlan gazdaságról van szó, akkor az ilyen esetekben természetesen rendelkezésemre állna a becslés, és egy-egy mozaikból bátran következtethetnék az egész rendszerre. Vizsgálódásomnak azonban éppen az volt az egyik előfeltevése, hogy egy élő, környezetéhez és saját szükségleteihez folytonosan alkalmazkodni kényszerülő parasztgazdaság esetében ilyen változatlanságról egyáltalán nem beszélhetünk. Az egyik dűlő használati módja más, mint a másiké, a terméseredmények az egyik évben mások, mint a következő évben, és ugyanez igaz a gabonaszükséglettől a cukorfogyasztásig szinte mindenre. Az átlagok sokat elfednek a valóság gazdagságából, éppúgy, mint azok az „átlagok”, amelyek évek-évtizedek múltán, megváltozott gazdasági és társadalmi környezetben a visszaemlékezők fejében élnek. Ezt az előfeltevést a Nagy Sándor gazdaságával való beható megismerkedés messzemenően igazolta, s ez óvatossá tett mindenfajta becsléssel szemben. Ez együtt jár azzal, hogy sok esetben a folyamatos időszakok híján a tendenciák megragadása is nehézségeket okoz. Kis túlzással e munka talán a régészethez hasonlítható, akinek a földben talált szétszórt cserepekből kell edényeket és azok formáját rekonstruálnia.

A rendszertelen bejegyzéseken túl a korlátokat szaporítja Nagy Sándor és sok hozzá hasonló falusi gazda azon jellegzetessége, hogy vásárlásaik egy részét hitelre veszik a falubeli boltosoktól, ill. mesterektől. A naplóba ilyenkor a kiadások közé olykor kétszer is bekerül egy-egy tétel: amikor hazaviszi, felírja az árát, s amikor kifizeti, felírja, hogy „Kovácsnak”, „Maczner-

nak” stb. mennyit fizetett — hitelbe. Ha a második felírás jelzi, hogy hitelt fizetett, akkor az így jelzett összeg természetesen levonható a kiadások összegéből. Máskor viszont csak az ismert nevű boltosoknak és mestereknek kifizetett, viszonylag kerek összegű bejegyzések sejtetik, hogy hitelfizetésről van szó; olykor tehát — a mégoly gondos mérlegelés dacára is — előfordulhat, hogy egy-egy kiadást kétszer vettem számításba.

Ehhez hasonló, bizonytalanságot növelő tényező az, hogy kiadásoknak és bevételeknek a pénzbeli értéke van felírva a naplóban olyankor is, amikor a csere nem pénz közbeiktatásával történt. Erre azok az esetek vetnek fényt, amelyekben például egy másnak elvégzett szántás vagy hordás ellenértékét az illető részben munkában, részben terményben vagy pénzben adta meg. Az első „részlet” felírt értéke után ilyenkor ott áll, hogy „tartozik ...”, olykor-máskor a végleges kiegyenlítéskor az, hogy „kvit” stb. Az esetek egy részében nem lehetett biztosan elkülöníteni természetbeni kiadások pénzbeli értékét a valódi pénzbeli kiadásoktól; a kettős számbavétel újabb pontatlanságokhoz vezethetett. Mindazonáltal a naplónak, illetve Nagy Sándor naplóhasználatának ez a jellegzetessége gazdálkodásának és „gazdasági gondolkodásának” arra a jellemzőjére is fényt vet (amellett, hogy korlátot jelent), hogy igyekezett pénzbeli jövedelemre szert tenni. Erre egyrészt adósságai és a fizetendő kamatterhek késztették, másrészt annak felismerése, hogy a természetbeni önellátásra alapozott gazdálkodás igen nehezen modernizálható, s a vágyott „jó gazda”-eszmény a pénz forgatása nélkül aligha érhető el.

A naplóvezetés negyven éven keresztül voltaképp a pénz mozgásának rögzítésére szolgált — távolról sem beszélhetünk gazdasági kalkulációkat alátámasztó könyvelésről vagy számvitelről. Nagy Sándor pl. már tíz éve írta gazdasági naplóját, amikor bevételeit és kiadásait elkezdte egy oldalon két oszlopba rendezni (1934-ben), de csak elvétele összegezte őket, és akkor is csak oldalanként, vagy ritkábban havonként. Pár évvel később, 1941-ben visszaállt a korábbi rendszerre, amikor egy-egy oldalra írta fel kiadásait és bevételeit, ugyancsak összegzés nélkül. (Említésre méltó, hogy éveken át rendszeresen összegezte viszont legidősebb, gimnáziumba került fiának taníttatási költségeit, igaz, sokszor hibásan.) Nagy Sándor önkéntesen, minden külső minta és cél nélkül, számítások megalapozásának szándéka nélkül vezette följegyzéseit. Arra a kérdésre, honnan tanulta és miért csinálta ilyen kitartóan a naplóírást, Nagy Sándor így felelt; „Az írást apámtól láttam, az is fölírta gyerekkoromba. Apámnak, annak is volt jegyzőkönyve, tudom, hogy fölír-

kálta mindig. Hát oszt akkor én is. Az ember el ne felejtse még írni is.” Apjától származó írások nem maradtak fenn. Ez a megjegyzés kifejezheti azt is, hogy Nagy Sándor számára fontos volt a tradíciókövetés motívuma, s ilyenképp egymagában távolról sem elég, ill. valódi indoka a naplóvezetésnek. Ez utóbbi motívum, „hogy az írást el ne felejtsem”, az évek során többször is megfogalmazódott, és valóban erős lehetett. „Átfutottam rajta mindig, mint az öreg könyveimen, a szabad időmben. Nem nagyon vettem észre, hogy mások is vezették volna. Nem volt közel egyik sem, nem volt olyan könyvhajhász, mint én.” Az írás vágya egy tőről fakadhatott a művelődés igényével, a tájékozottságra törekvéssel (könyvek, újságok, rádió, „magasabb társaság”, utazások, búcsúk stb.), és ugyanez a gazdálkodásban is olyan szintet és olyan döntéseket alapozott meg, amelyek Nagy Sándort kiemelték a falubeli átlagból.

Az eddig jellemzett korlátok mellé társul még egy, amire már utaltam: hogy döntően háztartási, illetve gazdasági napló áll elemzésem középpontjában. Ennek következtében szinte kizárólag csak arról szerezhettünk tudomást, ami pénzbeli vagy pénzértékben is rögzített kiadásokkal és bevételekkel kapcsolatos: arra, hogy adott időben éppen mi található Nagy Sándorék háztartásában és gazdaságában, csak abból következtethetünk, hogy mi került oda be vásárlások útján (kiadások), illetve onnan ki eladások útján (bevételek). Leltárt sosem készített Nagy Sándor; erre csak harmadik fiát tanították meg 1944-ben a középfokú gazdatanfolyamon, s ennek köszönhető, hogy a front előtti állapotokról viszonylag pontos adataink lehetnek. A család saját fogyasztását a saját termésből Nagy Sándor sosem írta fel; emiatt a mindenfajta hasonló parasztgazdasággal kapcsolatban feltehető egyik legfontosabb kérdésben, az önellátás mértékében és annak változásaiban csak közelítésekre hagyatkozhatunk, amiket becslések és a falubeliek visszaemlékezései alapoznak meg.

Ennyi korlát és az elemzést gátló hiányosság után felmerül a kérdés: mi marad egyáltalán a lehetőségekből? A következő oldalak feladata bizonyítani, hogy nem kevés, hiszen a hiányok épp azáltal válnak érzékelhetővé, hogy velük szemben ismert adatok, tények és döntések-választások sokasága áll.

Birtokviszonyok

A Nagy Sándor és szomszédja közötti korábban említett pereskedés egyik mellékterméke egy 1936-ban készült helyszínrajz és kataszteri térkép Nagy Sándor és udvarszomszédai beltelkéről (1. ábra). Ez a sűrűn beépített területen pontosan jelzi a lakó- és gazdasági épületek elhelyezkedését, méretüket és tulajdonosaikat. A szűk, nyeles telken három család osztozott: Nagy Sándor és Mics Margit apósukkal és négy gyerekükkel (az ábrán 6-tal jelölve), Petrozsél Béla és felesége (5), valamint Siket Sándor és felesége, Velebni Rozália (3—4). A telekből az egyes családok kizárólagos tulajdona volt 218,55, illetve 74 négyszögöl (házzal együtt). Közös birtokolta a 44 négyszögöles bejáratí részt (1) mindhárom család 22/36-od, 8/36-od és 6/36-od részben; itt helyezkedett el a kút is, amit ugyancsak közösen használtak. Petrezsél Béla és Siket Sándor 6/14, illetve 8/14 részben megosztott 47 négyszögöles közös udvara volt a (2) jelű udvarrész. Nagy Sándor és Siket Sándor háza előtt virágoskertek húzódtak. Az összesen 438 négyszögöles (1572 m²) telekből Nagy Sándorékra 218 négyszögöl (783 m²) saját rész jutott. A rajz alapján a ház hossza 14,4 m, szélessége 5,8 m, alapterülete 83,5 m². Vele egybeépült az istálló (7,2x5,8 m), valamivel hátrább az ól (6,5x1,4 m), a telek végében pedig keresztben a pajta (14x5,8 m). A pajta mögött keskeny nadrágszíjparcellák húzódtak, közülük az (e) jelű volt Nagy Sándorék birtokában és mindössze 5,5 m széles volt. A kataszteri térképről kitűnik, hogy a falunak ezen a részén nem volt ritka az osztott telek, ahol több ház — általában kettő — állt, de köztük is a legsűrűbben lakott éppen Nagy Sándoréké. Ez alátámasztja azt a visszaemlékezést, amely szerint arrafelé szegényebb zselléremberek laktak; s ha a rokonok, családtagok között megosztott telekrészek eladás, öröklés vagy házasodás útján másnak a birtokába kerültek, az nem ritkán vezetett szomszédsági konfliktusokhoz.

Az 1944-es leltár pengőben megadja a vagyon értékét is; eszerint a ház (6185 P), az istálló (4875 P) a pajta és kamra (4800 P), a baromfi- és sertésöl (1337 P), a kocsiszín (980 P), a kemence, nyári konyha (340 P) és a fából készült kerítések (244 P) együttes értéke 18761 P, s ez az összes (teher nélküli) vagyon 68898 P-re rúgó értékének 27,2 %-a.

Nagy Sándor 1925 és 1947 közötti birtokáról szólunk már élettörténete során; e helyen elég tömören összefoglalni a megművelt területek alakulását. 1920—25 között apja kb. 6 mh-nyi birtokán dolgozott Ipolyfödemesen, és

ehhez tartozott Ipolynagyfalun egy 2 kh-as rét is, felerészben Nagy Sándor nevén. Ezekben az években átjárt segíteni apósa ipolynyéki földjeire. 1925 nyaratól Ipolynyéken az ő nevére íratott 6,5 mh-nyi birtokon gazdálkodott, ami a helyi mérték szerint egy *fertály* föld volt. Ez a 6,5 magyar holdnyi birtok bővült vásárlásokkal együttesen kb. 1,5 mh nagyságban. 1930—1935 között ehhez csatlakozott a franciaországi vendégmunkán dolgozó János sógor 7 holdnyi földje, ami azokban az években a hazaküldött pénzen vásárolt dűlőkkel egészült ki kb. 3 hold nagyságban. 1935-ben Nagy Sándor eladta ipolynagyfalusi rétvét, megvette a Morvai-háznál fekvő 1800 négyszögöles földdarabot, és 4,5 kh-nyi bérletet vállalt szomszédjától. 1940-ben a bérelt földterület 9 kh 162 négyszögöltre növekedett a saját 8 kh 1039 négyszögöl mellé. Nem tudni biztosan, hogy ez a földterület 1944 után is megvolt-e még, de gyanítható, hogy nem, mert 1945—46-ban a korábbi évektől eltérően nincs jele terményeladásnak és bérletfizetésnek.

A birtokviszonyoknak ez az alakulása fontos tanulságot kínál. Húszegyházi évek alatt a Nagy Sándor által megművelt föld területe, fekvése és jogi összetétele meglehetősen változatosságot mutat, amit képlékenységek is nevezhetünk. Ezt meghatározta, hogy a birtokok alacsony hozamai és jövedelmei miatt (amire fényt vetnek az alacsony bérleti díjak: egy magyar holdé egy évre átlag 120—130 kg búza volt) a földvásárlás vagy -bérlet látszott az egyik legfőbb jövedelemnövelő lehetőségnek, sokkal inkább, mint az intenzívebb kultúrák meghonosítása, aminek a rossz természeti adottságok amúgy is útját állták. A földvásárlásnak viszont az Ipolynyéken és környékén általános földszűke szabott határt, a bérletnek pedig az, hogy a falubeli nagyobb birtokosok nem szívesen adták ki kisebb darabokba földjüket, hiszen a nagyszámú agrárszegénység megfelelő munkaerőt jelentett számukra. A birtokváltozások belső meghatározója: a családlétszám, egyrészt mint fogyasztó, másrészt mint dolgozó. SYMES, D. G. (1973. 101.) gondolata ehhez hasznos fogódzó: a normál életcikluson belül a házasságot követő expanzív szakasz a gazdaságot arra kényszeríti, hogy maximális termelésre törekedjék, ám ez az időszak egyszersmind a legkritikusabb munkaerőhiány ideje is. Ez utóbbin enyhít az, ha apa és fia az önállósodás időszakában együtt dolgoznak. Nagy Sándor esete ebből a szempontból cseppet sem kivételes, ahogy a későbbiekben is látható egyfajta párhuzamosság a megművelt terület nagysága és a családban rendelkezésre álló munkás kezek, ill. a fogyasztók száma között. A birtokmozgás belül van ugyan az 5—20 kh-as, statisztikákban gyakran

használt kategórián; ahhoz azonban mégis elég tág (két-háromszoros növekedés), hogy megnevezésére fenntartással lehessen csak elfogadni olyan átfogó kategóriákat, mint „kisbirtokos” vagy „kisparaszt”. Úgy tűnik, az egyértelmű kategorizálást azon az alapon végezhetnénk el, amit Varsány paraszti gazdaságáról írva SÁRKÁNY MIHÁLY (1978) javasol: mennyiben alkalmaz külső munkaerőt, illetve mennyire szegődik el külső munkaalkalmakra. Noha a későbbiekben látni fogjuk, hogy ez — a birtok területéhez és összetételéhez hasonlóan — ugyancsak meglehetősen változatosságot mutat az idők folyamán, elmondható, hogy ezen az alapon Nagy Sándor gazdasága SÁRKÁNY „B” típusú kategóriájába illik: saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, ahol gyakran (de nem rendszeresen) vesznek igénybe idegen munkaerőt.

Közelebb lépve Nagy Sándor földjeihez, itt is tapasztalhatjuk az általános jellegzetességet, a szétaprózottságot. Ipolynyéken az 1909-es kataszteri felmérés szerint az 5053 kh termőterület nem kevesebb, mint 6002 földrészletben feküdt, a birtokívek száma pedig 534 volt (*Hont vármegye...* 63.). Ez azt jelenti, hogy a parcellák átlagos mérete kisebb volt egy holdnál, s hogy egy-egy birtok átlagosan 11–12 dűlőre oszlott. Nem látszik semmi jele annak, hogy 20–30 évvel később a helyzet lényegesen változott volna. Nagy Sándornak egy 1935-ös feljegyzése 9 telekkönyvi számot tartalmaz „a mi birtokunk számai”-ként. Egy 1941 után készült összesítésből megtudhatjuk a saját és a bérelt föld dűlőinek fekvését és nagyságukat. Eszerint (területnagyság négyszögölben és *kilában*): 1. Völgyi föld (3000, 5 k), 2. Galamia (2400, 4 k), 3. Kalica (1800, 3 k), 4. Morvai háznál (1800) 5–6. Felső és Alsó szőlő (600—600, 1—1 k), 7. Hosszú dűlő (550), 8. Középrét (450), 9. Garai kert teteje (375), 10. Kenderföld (150), 11. Keskeny (75). A 11 saját dűlő együttes területe 11800 négyszögöl, vagyis 7 kh 600 négyszögöl. A bérelt földek: 12. Középdűlő vagyis Békató (4 kh 800 négyszögöl), 13. Kalica (2 kh 1451 négyszögöl), 14. Nyesés (1 kh 1111 négyszögöl). Látható, hogy a saját földek mennyivel elaprózottabbak a bérelteknél: 7,4 kh 11 darabban, illetve 9,1 kh 3 darabban. Nagy Sándor saját feljegyzését hitelesíti fiának 1944-ben vezetett munkanaplója. Ebben találunk egy vagyonelejtárt, ami a földek elhelyezkedését nem adja ugyan meg, de ugyancsak 11 saját és 3 bérelt darabot említ. A leltár szerint a saját és bérelt földek együttes értéke 31740 pengő volt, a teljes vagyonnak 46%-a. Abban az 5 évben, amikor sógora földjeit bérelte Nagy Sándor, a következő dűlőnevek fordultak még elő a feljegyzésekben: Haydinföld (1934-ben), Temetőnél (1931–34 között), Újszőlő

(1934-ben), Zsobrák (1932-ben). A bérelt földek közül a kalicai szomszédos volt a saját kalicabelivel. A szétaprózott, különböző adottságú dűlőkben fekvő birtok megművelése igen sok közlekedéssel és szállítással járt.⁴⁸

Gazdasági eszközök

Csábító lenne a napló alapján a gazdaság teljes eszközkészletének rekonstruálása, ám munkám keretei közt erre nem vállalkozhatom, mert ehhez nem ad elég alapot sem a napló, sem a visszaemlékezések. A főbb beszerzési alkalmakra, az eszközök egykori értékére viszont fényt vetnek, s következtetni lehet belőlük arra, hogy adott időben adott szerszámot vagy eszközt megvettek a gazdaság számára; arra viszont nem, hogy mi volt vagy mi nem volt meg. Erre a visszaemlékező Nagy Sándor néha utalt, s néha olyan eszközökre is, amiket szeretett volna magáénak tudni, de valamilyen oknál fogva nem vehette meg azokat.

A nagycsaládban élő fiatal házas Nagy Sándor apja gazdasági felszerelését használta, nem volt sem szüksége, sem elkülönített jövedelme arra, hogy későbbi önálló gazdaságának eszközkészletét megalapozza. Ebben az időben csak egy varrógépet vett 1923-ban, amit felesége használt. Szűkebb értelemben ez nem is a gazdaság eszközkészletébe tartozik; mégis idekapcsolja az, hogy segítségével olyan pénzmegtakarító munkák voltak elvégezhetők, amelyek adott esetben a gazdaságban jelentkező pénzigény kielégítését könnyítették meg.

Húsz esztendővel később, 1944-ben Nagy Sándor gazdasági felszerelése a következőket tartalmazta (zárójelben az 1944-es leltárban pengőben megadott érték szerepel): 1 szekér (772), 1 szánkó (100), 1 eke (260), 1 vetőgép (1840), 2 borona (250), 1 kapálóeke (320), 1 szecskavágó (612), 1 henger

---

48. Az ugyancsak igen szétaprózott határu Mezőkövesdről az ezzel járó veszteségekről pontos számításokat közölt ERDÉLYI TIBOR: *Matyóföld...* (é.n.) 162—166. E szerint egy 22 darabban fekvő 10,5 kh-as búzavetés (egyenként 3—4 km-re levő dűlőkben) pusztá bejárása a termés megbecsüléséhez másfél napot vesz igénybe. Egy 15,5 kh-as, 28 darabban fekvő birtok esetében a parcellák együttes távolsága a háztól 127 km, ami évi nyolcszori kijárást számítva 2032 km szekerezést jelent, s ez tisztán 34 napot vesz igénybe. A sok szekerezés erősebben igénybe veszi az igásállatokat, több takarmány kell nekik, drágább a tartásuk, gyorsabban romlanak le; nagy a patkókopás, hamarabb használnódnak el a szekerek, eszközök. A szomszédos parcellákat elválasztó mesgyék is számottevő helyet foglalnak el, és nehéz a kis darabokat trágyázni.

(80), 3 járom (30), 2 talicska (60), 18 lánc (112) és 58 egyéb eszköz, szerszám (510). Ez a tömörített leltár — ahol az eszközök értékét nem is fogadhatjuk el fenntartás nélkül, hiszen pl. az 1936-ban 750 koronáért vásárolt szecskavágót, vagy az 1934-ben 2700 koronáért vett vetőgépet biztosan nem lehetett 612, ill. 1840 pengőre értékelni — alátámasztja azt, hogy ipolynyéki gazdálkodásának húsz éve alatt Nagy Sándor nemcsak gazdasága alapvető eszközszükségletét szerezte be, hanem lépéseket tett a modernizálás irányába is. Saját birtokkategóriájában ez a felszerelés a teljesebbek közé tartozott.⁴⁹ Érdemes néhány fontosabb darab gazdaságba kerülését is elemezni, hogy aztán a szerszámokról a napló alapján adhassunk összesítést.

Kikerülve apja gazdaságából, apósa működő gazdaságába kapcsolódott be Nagy Sándor, ahol a birtok műveléséhez szükséges eszközök és szerszámok rendelkezésére álltak. Nem kellett például szekeret, ekét vennie, amik nélkül egy önálló — igával is rendelkező — gazdaság nem állhatott meg a lábán. Szekér vásárlásával később sem találkozunk, csak javításokkal, kiegészítő tartozékok beszerzésével. A szekér egy 1933-as javításból következethetően elől rakoncás, hátul löcsös felépítésű volt; hosszát háromféleképpen lehetett szabályozni. A *rövidszekér* két méter hosszú volt, követ, zsákban gabonát szállítottak vele malomba vagy piacra. A *hosszúszekér* 4 méteres volt, ezen hordták a szalmaszalmát, takarmányt, kukoricát úgy, hogy a 4 méteres szekéroldalra elől a rakoncánál és hátul a löcsnél keresztirányban fektettek, erre rögzítették a vendégoldalt, ami 40—40 cm-rel szélesítette meg a szekeret. A hosszú oldal vasalva volt. E két szekérhosszúság közötti 3 méteres méretet fafuvarozáskor és takarmányhordáskor használták. 1944-ben pl. a július 1-i lucernaszállítás délutánján készítették el az új három méteres nyújtót, hogy a behordásra készen álljon. Ha fát szállítottak, levették a szekéroldalakat, és csatolólánccal rögzítették a szállítmányt. A három méteres szekerre felfért két köbméter fa. Csatolóláncot 1926-ban (19 korona), 1927-ben (21 korona) és egy erősebbet 1943-ban vett Nagy Sándor. Ezt Ipolynyéken is lehetett kapni a vegyeskereskedésben, vagy Ipolyságon, ahol „egész bazár volt”. Kerékkötő láncot 1927-ben és 1928-ban vett a szomszédjától, 15, ill. 20 koronáért. Fahordáskor „meg köllött kötni görcsre, az megfogta

⁴⁹ FÉL EDIT felmérése szerint Kocson 1936-ban a 80, ill. 42 mh-on gazdálkodó paraszteszéknek volt hasonló összetételű gazdasági felszerelése: FÉL E. 1941. 221.

a kereket, és belesüppedt a földbe, és csinált nagy nyomot ott, úgy nem hajtotta a marhát.”

A jelek szerint a szekér tízévenként szorult rá alaposabb felújításra. 1933 júniusában Nagy Sándor új rövidoldalt vágatott (25 cm széles, 4 méter hosszú deszkát használt hozzá), a kovácsnak két új rakoncáért fizetett, tehát akkor már nem fából lehetett ez az alkatrész sem. Az első kereket Födémesen *talpalták*, ráfot is ott húztak rá. Hogy e munkáért mit fizetett, azt nem írta fel, csak annyit, hogy „tartozok valamivel”. A hátsó kereket ipolynyéki kováccsal vasaltatta meg Nagy Sándor, neki fizetett a négy *teszliért* és *tengőszegért* is. Úgy látszik, jobban meg lehetett elégedve a földemesi kováccsal, mert 1934-ben újra vele húzatott ráfot. Át is festette 1933-ban a szekeret. A következő nagyobb javítás 1942—43-ban következett, amikor két tengelyt és 4 ráfot vett Balassagyarmaton egy Pápai nevű vaskereskedőtől. Pénzbeli fizetség itt sem szerepel, de tudjuk, hogy az ipolynyéki parkettagyárból Nagy Sándor vasat vitt Pápainak, aki felvásárlással is foglalkozott. Egy évvel később, 1943 májusában a 4 ráf 140 pengőbe került (kilóra mérték 2 P/kg áron). A munkaszervezet kapcsán részletesebben is látni fogjuk, hogy az összes gazdasági eszköz közül talán a szekér volt kitéve a legerősebb igénybevételnek.

Időrendben haladva a komolyabb gazdasági eszközök beszerzésében az tűnik fel, hogy a ház és istálló felújítását követően Nagy Sándor még 1926-ban vett egy nehéz *vasboronát* 200 koronáért földemesi unokatestvérétől, Nagy Mihálytól. Egy-egy része 27 és 30 kg volt, és 1947-ben Móra is áthozták, használták. Az 1944-es leltárban szereplő másik borona a naplóban nem fordul elő, talán régibb lehetett az 1926-ban vásároltnál.

Négy év elteltével (mialatt káposztáshordót, boroshordókat, lekvárkatlant szerzett be), 1930 szeptemberében egy falubeli nagyobb birtokostól, Beinrohr Lajostól *rostát* vett 80 korona értékű munkáért (kb. másfél napi ígás napszám). Egy év elteltével jegyezte föl, hogy ledolgozta a tartozását (Nagy Sándor apósa valamikor kocsisként szolgált Beinrohrnál). A rosta 1944-ben ugyan külön nem szerepelt a leltárban, de nem kétséges, hogy megvolt, mert használatára folyamatosak az utalások, és eladása nincs megemlítve. Kölcsönzése, bérbeadása nem fordul elő.

Modernebb, nagyobb teljesítményű gabonatisztító berendezést, *konkolozót* (vagy triőrt) is akart venni Nagy Sándor, „de arra már nem volt pénzem”. Így csak bérelni, ill. kölcsönvenni tudta, pl. 1931 szeptemberében Terebesi Lajostól 7 koronáért. Szüksége is volt rá, hiszen erre az időre esett

nagyobb mennyiségű gabonatermése és -eladása, s nyilván alkalmazkodnia kellett a kereskedők igényeihez.

Az az *eke*, amellyel Nagy Sándor Ipolynyéken dolgozni kezdett, favázás volt. Néhány évenként ezen is újítani kellett a vas alkatrészeket: 1926-ban és 1929-ben ekevasat tétetett rá, 1929-ben a talpat is kicserélte, 1931-ben új csoroszlyát vett hozzá. 1932-ben szánta el magát komolyabb beruházásra: szeptemberben 450 koronáért Ipolyságon *hetes ekét* vett. Ezt a megnövekedett szántóterület indokolta, a jó termés és a magasabb bevételek lehetővé is tették. Ökorigája lévén Nagy Sándor az új ekét a szomszédal hozatta haza, akinek lovai voltak. Az új mellett még évekig megtartotta a régit is, sőt 1936-ban „facke vasalásért” fizetett a kovácsnak 26 koronát. Csak 1939 decemberében adta el 60 liter borért Buris Istvánnak, aki háromholdas törpebirtokos volt ugyan, de ígás munkát végzett tehenekkel is. Az új ekével kapcsolatban ritkábbak a kiadások: csak 10 év után kellett ekevasat és talpat cserélni rajta, 1942-ben ekegerendelyt, taligát vett hozzá, aztán 1944-ben újra ekevasat, csoroszlyát, kormánylemezt.

A hetes eke utáni következő beruházás a *vetőgép* megvásárlása volt 1934 szeptemberében. Itt egészen tudatos döntéssel állunk szemben. „Én a szarvasherét eladtam, kaptam érte 3500 koronát (a napló szerint valóban kapott 1934 szeptemberében 3459 koronát — M. T.). Az egy pár ökörnek az ára volt akkor, bizony. Még akkor oszt a takarékbba vót 3000 forint költségem (adósságom), de nem törlesztettem, hanem vettem rajta vetőgépet.” „Nyéken még az első gazdáknak se volt olyan gépjük, úgy örültem neki. Gabonát vetettünk rajta egyedül, lehetett rajta kukoricát is meg még lóheremagot is elvetett.” A vetőgép 2700 koronás árából 2000-et fizetett ki vásárláskor, kamattal megemelt tartozása 1080 korona volt, tehát komolyabb pénzbevételét nemcsak hogy nem adóssága végső törlesztésére fordította, inkább arra, hogy — akár újabb adósság árán is — gazdasági felszerelését fejlessze. A hátralevő összeget 1935 márciusában (500 korona) és 1936 szeptemberében (680 korona) fizette ki. A csehországi *szudétanémet* gyártmányú vetőgép „elsőrendű volt”.⁵⁰ Ipolyságon vette meg, és ugyanott ugyanakkor egy *mázsát* is vásárolt Nagy Sándor 380 koronáért, hogy állatteladáskor ne csak a vásártér

50 A vetőgép másutt, pl. a Berettyó völgyében is az 1920-as években kezdett elterjedni a 20 holdasnál nagyobb gazdák kezén, és 1934-től kezdve lett teljesen közhasználatú (VARGA GY. 1982. 294.). Varsányban SÁRKÁNY MIHÁLY (1978. 72.) szerint ugyancsak a 15—25 holdas gazdák kezdték a technikai újítások bevezetését.

mázsájára legyen utalva (ettől kezdve naplójában többször felírta, ha a saját és a vásártéri mázsa eltérő súlyt mutatott). A vetőgép a következő években bevételi forrás is volt: gazdák kölcsönkérték, és pl. 1936 őszén 6 gazdától kapott érte 4—20 koronát, összesen 64-et.⁵¹

Újabb két év elteltével, alig hogy kifizette a vetőgépet, a régi *szeckavágót* eladta *Lőrinc sógornak*. A ház égésekor 1925-ben ez is megsérült: új lábat kellett hozzá csinálni, deszkát vett az oldalára, 1926—27-ben szeckavágót bele. Tíz év elteltével már ez is „öreg” lett, s mivel más talán nem is igen vette volna meg, Nagy Sándor egy szegényebb rokonának adta el 200 koronáért, amivel mindketten jól jártak. Az új szeckavágó 750 koronába került, s 550-nel adós is maradt Nagy Sándor, amit csak 1938 augusztusában fizetett ki. Ugyanerre a hónapra esett egy 2700 koronás kölcsön felvétele, egy pár tinó és malac megvásárlása is, ami jelzi, hogy ekkoriban Nagy Sándor már paraszti körben szokatlan merészséggel forgatta pénzét. Szomszédoknak, rokonoknak a szeckavágót is kölcsönözte Nagy Sándor, nemcsak az újat, hanem a régit is. Egy napra 10 koronát kért, de ez távolról sem volt olyan rendszeres, mint a vetőgép kölcsönzése.

Nem tartozik a gazdasági eszközökhöz, de beleillik ebbe a kétévenkénti ritmusba, ezért itt említjük meg, hogy 1938-ban fiai biztatására Nagy Sándor *biciklit* is vett 850 koronáért.

1943-ban *szőlődarálót, prést és takaróékét* (v. kapálóékét) akart venni, ám ezek közül csak a kapálóékét sikerült beszereznie. Ehhez igénybe vette a rendszeresen Nyékre járó pesti rokonok segítségét, akiknek tanácsára egy belga kapálóékét választott 321 pengőért.

Nincs adatunk az 1944-es leltárban szereplő *henger és szánkó* beszerzéséről; lehetséges, hogy ezek már megvoltak Nagy Sándor apósának eredeti gazdaságában.

Közös jellegzetessége e nagyobb értékű eszközök beszerzésének az, hogy összességében az új termés eladása után, ill. nagyobb pénzbevételek alkalmával történtek; tudatos „gyűjtés” nem előzte meg őket, ami az állandó adósságterhek mellett természetes is. Szembetűnő az is, hogy ilyen vásárlásokra minden második évben kerülhetett sor, mégpedig rendszeresen éppen attól az időtől kezdve, hogy Nagy Sándor a sógora földjeit is művelte. Az új eszköz feleslegessé teszi ugyan a régit, de ez nem jelenti automatikusan azt, hogy

51 A kisalföldi Gútán egy magyar hold bevetéséért 10—15 koronát kértek, noha a ledolgozással szemben ez ritkább fizetési mód volt (FEHÉRVÁRYNÉ NAGY M. 1989. 126.).

az kiszorul a használatból: évekig megmaradhat még a gazdaságban (HOFER T. 1983). Ha eladásra kerül sor, akkor a használtat olyanok veszik meg, akiknek többre nemigen telik (lehet, hogy ez is meghosszabbítja a tárgyak eredeti helyen maradását: amíg nincs rászoruló vevő, nem lehet őket eladni). Az ingatlanok gyarapodásánál láttuk, hogy fiai tízegynéhány éves korában Nagy Sándor már gondolt az ő jövőjükre is; ám kifejezetten az ő számukra való eszközgyarapítással nem találkozni sem a naplóban, sem a visszaemlékezésekben. Lehetséges, hogy erre évekkel később került volna sor; ennek egyik jele, hogy 1944-ben Nagy Sándor már két pár igásökröt tartott, s második fia önállóan járt az egyikkel.

A kisebb értékű gazdasági eszközök és szerszámok vásárlása időben komoly ingadozásokat mutat. Több beszerzés járt például a nagyobb munkákkal, amelyek sok szerszámot igényeltek: ilyen volt 1925-ben a házépítés, amikor baltát, fűrész, széles vésőt, reszelőt, centit, gyalut, kalapácsot találunk felírva. 1926—28-ban sok tartozék, vasalás és jó pár kéziszerszám szerepel a kiadások között: kapák, kasza, tokmány, fén, ásó, lapát, vasvilla, balta, faragókés, fűrők, láncok. A vásárlások nagy száma arra mutat, hogy Nagy Sándor igyekezett minél előbb beszerezni mindazt, ami apósa gazdaságából hiányzott, vagy elöregedett és használhatatlanná vált. E kezdet után 12 olyan év következik (1929—1941-ig), amikor évente alig 3-8 szerszám és eszköz megvételével találkozunk; köztük vannak újabb tárgyak: szénahordókosár (1931. II.), szőlőmetsző (1931. III.), mákörló (1931. III.), húsvágó (1934. XII.), kaslánc (1936. III), vasgereblye (1941. IV.). Rendszeresen vásárolt két szerszám a kapá és a kasza; előbbiből 1926—1941 között, 11 évben vett 13 darabot, utóbbiból 9 évben 10 darabot. Nemcsak e szerszámok rövidebb élettartamának bizonyítéka ez, hanem annak is, hogy a harmincas évek közepétől kezdve Nagy Sándor fiai is mindinkább bekapcsolódtak a gazdaság munkáiba. (Az is ok lehet, hogy az igásmunkáért gyalogmunkával visszasegítők — kapások és aratók — részére is Nagy Sándor biztosította a szerszámot.) A kapák természetesen nem egyformák, de hogy mikor melyet vett, azt nem írta fel rendszeresen, csak az első években; 1926 májusában egy *mák-kapát* és egy *széles kapát*, 1927-ben egy *keskeny kapát*, 1931 májusában Margitnak (a feleségének) vett egyet, később, 1934-ben és 1940-ben vett kettőt egyszerre, minden bizonnyal nem egyformákat. A kapanyelet Nagy Sándor maga készítette el. A kapavásárlás mindig tavaszra esett, március—május hónapra;

rendszerint állat- vagy terményeladással kapcsolódott össze, s helyszíne a vásár volt.

A tavaszi, kora nyári szerszámbeszerzések közé tartozik a kasza is, aminek ára 18—26 korona, majd 1938 után 3,60—5,80 pengő volt. 1925 és 1944 közt 4 év a leghosszabb idő, amikor Nagy Sándor nem vett kaszát. A kaszák méretére két utalás van: 1934-ben és 1943-ban 90 centis, 1940-ben 2 db 85 centis, utóbbiak nyilván az első kaszálásba beálló fiúk számára. A kasza tartozékait — üllő, kalapács, fén, tokmány — ritkábban vásárolták: 1926—28, az indulás évei után egészen 1943-ig nem is fordulnak elő a naplóban.

Többször vásárolt kéziszerszám volt még a vasvilla 6—8 koronáért, szinte szabályosan 3 évenként; 1927, 1930, 1933, 1936, 1941-ben. Két alkalommal 3 ágú szerepel felírva, amiből arra következtethetünk, hogy széna- és gabonahordásnál is vasvillát használhattak.

Két bejegyzés szól ásó (1928, 1933), egy-egy bejegyzés gereblye, ill. nagygereblye (1941) vásárlásáról.

Az állattartás körébe tartozó tárgyak beszerzése meglehetősen egyszerűnek mutatkozik; ostor, tehénvakaró, ökörlánc, trokár tör fordul elő többször, de pl. nem szerepelnek a naplóban olyan tárgyak, mint a járom, az itatóveder, a csengő. Ezermeisterkedő ember lévén, sokszor vett viszont Nagy Sándor különféle kéziszerszámokat, és egész műhelyt rendezett be. 1929-ben gyalupadot vett, ill. csináltatott Födémesen. Többször vett különböző nagyságú fúrókat (1926. I., IV., 1928. IX., X., 1934. XII., 1941. I., XII., 1943. IX.), fűrészeket (1927. XI., 1928. IX., XII., 1930. XI., 1933. VI., 1942. IX.), fejszét, baltát, harapófogót, vésőt, fűrészreszelőt, vasfűrész.

A tartó- és tárolóedények közül 1927 októberben vett káposztáshordót 130 koronáért; a következő évben szüret előtt szeptemberben puttonyt vett 25 koronáért, szüret után szerzett be egy fél akós és egy egy akós hordót 50 és 90 koronáért, hozzá két borcsapot. Hordóvásárlás v. -készíttetés a későbbi években nem fordul elő; nyilván összefüggésbe hozható ez a nagy mennyiségben eladott szőlővel, és azzal is, hogy a Vágányi szőlőben levő pincét Nagy Sándor közösen használta sógoraival. Ugyanerre az időre esik, 1928 szeptemberében egy lekvárkatlan megvétele az ipolynyéki vásárbán 139 koronáért. Az 1930-as birtoknövekedés egyenes következménye, hogy 1931 januárjában lisztesládát csinált a kamrába, s ebben bátyjának fia is segített négy napig.

A gazdasági eszközök vásárlására és készíttetésére fordított kiadásokat 1925 és 1941 között a 4. táblázat tartalmazza. Ide nem számítottam be a javítások költségeit, a több évre elhúzódó kifizetéseket pedig (pl. vetőgépert) a kifizetések idejének megfelelő helyen szerepeltettem, mert ez valószínűbb, mintha a vásárlás teljes összege egy helyen lenne. Nem meglepő, hogy e táblázat semmilyen szabályszerűséget nem mutat, sem az összegek, sem az arányok vonatkozásában. Az 1944-es leltár szerint a gazdaság eszközeinek, gépeinek együttes értéke (ideértve a pincénél levőket is) 6406 pengő, ami a teljes vagyon 9,3%-a. Ez az arány alacsonynak mondható, ha elfogadjuk ERDÉLYI TIBOR (*Matyóföld...* 150—153.) megállapítását arról, hogy nagy általánosságban a földek és épületek együttes értékének 20%-át alkotja a mezőgazdasági felszerelés, belterjesebb gazdaságoknál már 25%-ot; Mezőkövesden mindösze 4,3—13 %-os arányokat találtak.

Vetésforgó

A naplóban feljegyzett gazdasági munkák és aratási, betakarítási feljegyzések lehetőséget adnak arra, hogy megkíséreljük Nagy Sándor földhasználatát, vetésforgóit is rekonstruálni. Itt megint tapasztalni kellett az általános modellek legfeljebb közelítő, de semmiképp sem kizárólagos érvényességét. Ipolynyéken a két világháború között a vetésforgóknak több fajtája élt egymás mellett, amik a gazdák visszaemlékezéseiből jól kirajzolódnak. A tagosított határban a fekete ugar már egy nemzedékkel előbb, a század elején megszűnt. Egyszerű *kettős fordulót* használt az, aki minden második évben búzát vetett, közte pedig takarmányt, „aprómagot” (lóherét) s ismét búzát. Volt, aki ez időben a kukoricatermesztést is elkezdte a mezei földeken, dacolva azzal az elterjedt véleménnyel, hogy a „mezei föld nem hozza meg a kukoricát”, „mert nagyon kihúzza a földet, nem szívesen termelték”. Ez a vetésforgó persze meglehetősen kizsigerelte a földet, különösen akkor, ha nem jutott rá elég trágya. A *hármass fordulót* az országosan elterjedt szokás szerint őszi—tavaszi—takarmány váltakozása adta. Az őszi vetésbe búza és rozs került, a tavasziba árpa, zab, tavaszi búza, a takarmány valamilyen heréféle, leginkább lóhere. A szűkebb földű gazdák, akik kevesebb állattal rendelkeztek, nemigen engedhették meg maguknak, hogy takarmányként *szarvasherét* (szarvaskerep) vagy lucernát vessenek, mert ezek egy-egy parcellát több

évre foglalnak el, és a több takarmányra sincs feltétlenül szükségük. Ez a forgó sem működik mechanikusan, hiszen az őszi, a tavaszi és a takarmány vetésterülete sosem egyenlő. Pl. Oroszlány István (sz. 1899) három hold búzát, fél hold rozsot, két hold takarmányt és fél hold (tavaszi) árpát vetett. A hármas forgó egy másik változata szerint a megtrágyázott földbe az első évben kukorica került, mert „az a földet legjobban meghúzta”. Utána jött a here, s aztán az őszi. Ennek a forgónak továbbfejlesztett változatát, a *norfolki négyest* Ipolynyéken is sokan alkalmazták.⁵²

Ennél a földet négy részre osztották, egynegyed rész minden évben trágya alá került, abba vetették a kukoricát. Így az első év biztosítja a talajerő pótlását és a gyomtalanítást. Ezután jön az árpa, mert az nem bírja a gyomot, és nem kell neki a friss trágya, hanem jó a második évi is. Ide tavaszi búzát nem lehet vetni, csak árpát vagy zabot. Nyéken rendszerint árpát termeltek, mert annak jó ára volt (a sörgyártás egyik alapanyaga). Az árpába elvetették a lóheremagot; esős időben az árpaaratás után az már adott valamennyi tarlóherét, az utána következő (harmadik) évben pedig lóhere termett, ami jó takarmány volt. Ha a gazdának volt annyi igaereje, hogy utána időben és háromszor meg tudta szántani, akkor a lóhere után jó búza termett. Szárazabb időben a második lóherét meghagyták magnak, amiért jó pénzt lehetett kapni, mert ára 15—18-szorosa volt a búzáénak, és csak utána következett a búza. Számos más növény — kerti vetemény, krumpli, szója, köles stb. — természetesen ugyancsak előfordult, de vetésforgón kívül.

E vetésforgók modellszerű ismeretében megkísérélhető az, hogy Nagy Sándor birtokának, ill. annak egyes részeinek vetésforgóját rekonstruáljuk. Egy-egy dűlőre nézve a gazdasági munkák és betakarítások feljegyzései olykor folyamatosan, olykor hiányokkal követhetők. Ebből lehet következtetni, ám itt is belépnek bizonytalansági tényezők. Az egyes dűlők említésénél nem lehet megállapítani, hogy az egészről vagy csak egy részéről van-e szó. Az adatok ismeretében biztosra vehető, hogy a nagyobb parcellák (Völgy, Kalica, Galamia, Morvai-ház kertje) egy-egy évben nem csak egyféle vetést kaptak. Más forrása

⁵² A szántók folyamatos, négyévenként ismétlődő használatát lehetővé tevő norfolki négyes a 17. század végén Angliában alakult ki; Magyarországon gazdasági szakírók a 19. század közepétől népszerűsítették, de csak a 20. század elejétől terjedt el. Berettyóújfaluban pl. a harmincas években tértek rá (VARGA GY. 1981. 422.). A kisalföldi Kőbölkúton viszont századunk első felében még az ugarolással egybekötött hármas vetésforgó volt használatos: búza — árpa, takarmány — kukorica. Itt a nyomáskényszer is megőrizték, nagyjából a második világháború végéig (LISZKA J. 1986. 642—643.).

a bizonytalanságnak az, hogy a Nagy Sándor saját parcelláival azonos helyen fekvő bérelt földek nem mindig különíthetők el. A dűlők használati módjának rekonstruálására az egymás utáni évek vetésének ismeretén kívül felhasználtam azt is, hogy azonos termény 2, 3 vagy 4 évenként fordul-e elő, valamint a trágyázásról található elszórt adatokat. Az eredményeket összesítve az 5. táblázat tartalmazza.

Az összesítés azt mutatja, hogy egyazon rendszerbe illeszkedett össze többféle vetésforgó is. A több részre osztást és így a több területet igénylő *norfolki négyest* Nagy Sándor azokon a nagyobb parcellákon alkalmazta, ahol saját földjei mellett bérelt földjei is voltak. A 6. táblázat azt összesíti a szántóföldekre vonatkozóan, a dűlő és a vetemény nélkül, hogy 1925 és 1946 között melyik dűlőbe milyen vetés került. A feljegyzések sűrűsödése jelzi, hogy Nagy Sándor a gazdaságában végzett munkáit dűlőkre bontottan is egyre részletesebben rögzítette. Amíg csak a saját, ill. apósa földjét használta, nem érezte ennek szükségét, és eleinte akkor is kevéssé, amikor a sógorától bérelt földön dolgozott. A feljegyzések 1934—35-ben, abban a két évben szaporodnak meg, amikor jó termése volt, és közeledett az ideje a sógorával való elszámolásnak, ill. amikor földeladásra és földvásárlásra szánta el magát. A Gejzernétől bérelt földet használva 1935-től ismét ritkulnak a bejegyzések, és talán nem véletlen, hogy 1938-ban, a csehszlovák állam felbomlásának évében és 1941-ben, Magyarország háborúba lépésének évében szaporodnak meg ismét.

A földhasználat módjairól — éppen a többfajta vetésforgó egymásmellettiisége miatt — az összesítés egy más vetületben ad képet. Láthatjuk, hogy a felosztható méretű dűlőkbe, mint Galamia, Völgy, Kalica, Békató stb. egy évben többfajta vetés is került (őszi, tavasziak, takarmány). 1934—35-ben sok különböző helyen termett búza; a búzával bevetett dűlők száma később fokozatosan csökkent (6—7-ről 4-re, majd 3-ra), ami mögött racionálisabb munkaszervezés állhat. A rozs ugyancsak állandó termény, de a jelek szerint jelentősége alárendeltebb. Hasonló a helyzet a tavasziak közül az árpával, noha az 1940—45 közötti években mutatkozik némi vetésterület-növekedés az árpa javára. Zab ugyancsak kevés helyre került, akárcsak tavaszi búza. Feltűnő, hogy takarmányvetésről ez az összesítés 1930-ig nem szól; akkor a megnövekedett birtok több lehetőséget adott takarmánytermesztésre, ami aztán az 1940-es években még tovább fokozódott. Látni fogjuk, hogy éppen erre az időre esik Nagy Sándor állattartásának fellendülése. A negyvenes évekre visszaemlékezve Nagy Sándor

büszkén emlegette, hogy Balassagyarmaton is megcsodálták trágyázott földből származó nagyszemű árpáját és a közé vetett lucernát.

A gabonafélék viszonylag pontos vetésterületét egyetlen évből ismerjük, 1940/41-ből. Aratáskor Nagy Sándor pontosan felírta, hány *kilás* földről hány *csomó* gabonát hordott be. A feljegyzéseket rendezve a 7. táblázatban láthatjuk. A *kilában* (600 négyszögöl) megadott területeket m. holdra átszámolva az egyes gabonafélék vetésterülete tehát: búza 3,75 mh, rozs 2,5 mh, árpa 2,75 mh, zab 0,25 mh. A gabonafélék összes (részben becsült) vetésterületéből a búza 41%, a rozs 27%, az árpa 28%, a zab 3%-kal részesedik.

Nagy Sándor naplója nem teszi lehetővé, hogy egy-egy év összes termesztett növényéről áttekintésünk lehessen; ezt a hiányt pótolja Nagy Sándor fiának 1944-ben napról napra vezetett munkafüzete. Eszerint 1944-ben a termesztett növények (zárójelben a dűlők nevei): búza (Vágány, Nyesés), rozs (Kalica), árpa (Galamia, Morvai-kert, Nyesés), zab (Békató), köles (Vágány, Hosszúdűlő, Középmező), kukorica (Vágány, Morvai-kert), krumpli (Vágány, Morvai-kert), lucerna (Galamia, Rét, Kalica, Békató), lóhere (Kalica), szarvashere (Békató, Középmező), széna (Galamia), répa (Hosszúdűlő, Morvai-kert), bab, borsó, hagyma, paradicsom, paprika, zöldség, tök, uborka (Morvai-kert), szójabab (Vágány, Hosszúdűlő, Morvai-kert), mák, mustár (Hosszúdűlő). Összesen két tucat növény, amihez még egy fontos növényt, a szőlőt kell hozzászámítanunk, ami előkelő helyet foglalt el a bevételi források között.

Termesztett növények

Ipolynyéki gazdálkodásának 22 éve alatt Nagy Sándor rendszeresen vagy alkalmankint növényfajták tucatjait termelte meg. Eladásai és vásárlásai, valamint egy-egy vetés vagy betakarítás ad arról képet, mikor mit termesztett. Törekedett arra, hogy biztosítsa családjá ellátását kenyérgabonából, terményei rendszeres pénzbevételt hozzanak. Amikor a következőkben sorra vesszük az egyes növényeket, legtisztábban a gabona- és takarmánytermesztés áll előttünk: ezek foglalták el gazdálkodásában a központi helyet — az állattartás mellett —, s ritka az az év, hogy az aratást szűkszavúbban vagy részletezőbben ne említene meg. Sándor nevű fia az 1944-es gazdasági munkanaplójában így jellemzi faluját: „Talajainkon mindenféle növény jól díszlik. A mi vidékünk búza és borteherő vidék.”

Gabonafélék. A búza kétségtelenül Nagy Sándor gazdaságának egyik fő terménye volt. 1925 és 1947 között alig volt év, hogy ne adott volna el belőle, és ahogy láttuk, több helyen termesztette, hogy biztosabb legyen a termés. A búzát ősszel többszöri szántás után vetették el, az első években kézzel szórva, a harmincas évek elejétől bérbe vett, ill. kölcsönkapott vetőgéppel, majd 1934-től kezdve saját vetőgéppel. Tavaszi búzát is ez évtől találunk gazdaságában. Az aratásra júliusban került sor; a kaszával learatott búzát — akárcsak a többi gabonafélét — kévébe kötötték, és *félkeresztekbe* rakták, amiket Nagy Sándor leggyakrabban *csomókként* említett, és naplójába is így írt föl. Az MNA 46. térképlapja alapján ez az elnevezés volt az uralkodó a Duna-Tisza közén Kalocsa vonalától északra egészen az Ipolyig, s az Északi-Dombosvidéken kelet felé a Sajó vonaláig. A *félkereszt* terminus főképp a Garam mentén jellemző, de ismert a Mátyusföldön is, keleten pedig éppen az Ipoly vidékén érintkezik a *csomóval*. Egy *csomóba* 13—17 kéve került.

Eltért a búzáétól az árpa és a rozs aratásmódja. Az 1944-es munkanapló adatai szerint az árpa és a rozs aratása és felkötése között mindig eltelt 1—3 nap, amiből arra kell következtetnünk, hogy az árpát és rozst nem *rávágták*, hanem *rendre vágták* és aztán kötötték *kévékbe*, rakták össze *félkeresztekbe* vagy *csomókba*. Ez az aratási mód az MNA 32—34. térképlapja szerint századunkban visszaszorulóban volt a magyar nyelvterületen, de éppen a Börzsöny hegységben és az Ipoly mentén ez a visszaszorulás a század közepéig még nem érvényesült.⁵³

Az árpa esetében van nyoma annak, hogy májusban *aszatszürkálást* végeztek a gyomok kiirtására.

Az aratás időtartama hat évben szerepel felírva a naplóban: 1932 és 1935 között az aratás 19, 11, 12 és 8 napig tartott, 1943-ban 10, 1946-ban pedig 7 napig. Mivel az aratók száma és a learatott terület nem szerepel ugyanott, ill. csak pontatlanul becsülhető, az aratásidőket csak a learatott gabonamennyiséghez lehet viszonyítani: egy napra 3,4—9,5 mázsa jut, ami világos bizonyítéka annak, hogy más-más években nem ugyanannyian arattak. Az egy csomóra jutó aratási idő Nagy Sándor fiának 1944-es gazdasági munkanaplójából számítható ki, ahol naponta fel vannak írva az egyes mun-

53 A Börzsöny vidékén a gabonát rendre vágták, de az árpát rávágták [IKVAI N. (szerk.) 1977. 182.]. Hasonlóképpen Szankon „a tavaszi árpát mindig rendre vágták, fekete földön az őszt is. Az árpát miként a zabot is nem kötötték mindjárt kévékbe, hanem 2—3 napig, esős időben 4 napig is, a renden hagyták száradni.” (JANÓ Á. 1982. 104.).

kákra fordított idők is: kerekítve két órát számítottam ki *félkereszt*enként. 1944 nyarán a Nyesésben 1 nap aratott 6 ember 9 óra hosszat, a Völgyön pedig 2 nap 4—4 ember 13, illetve 14 óra hosszat. Az egyik helyen 108 órára 53 *félkereszt*, a másikon 54 órára 341 *félkereszt* esik. A páros számú arató arra is bizonyíték, hogy Ipolynyéken ebben az időben aratópárok dolgoztak. Ez alátámasztja az MNA 35. és 36. térképlapjának azt az adatát, hogy az Ipoly mentén a két személy kooperációját tartották a legcélszerűbbnek, és alkalmazták a leggyakrabban.

A behordás az aratás után pár nappal következett, s akárcsak az aratás, az is rokoni segítséggel történt: egy-két nap alatt elvégezték. (A behordóknak vásárolt bor, sör, rum gyakori a júliusi kiadások között.) A behordott gabonát kézzel vagy cséplőgéppel cséplték ki. Felsőipolynyék szűk udvarain kevés hely volt a szérűnek; azok a telek végében keresztben épült pajta és az utána következő dűlőút mögött helyezkedtek el. Elkülönített szérűskertje, közös cséplőhelye Ipolynyéknek nem volt.

A kézi cséplést a faluban 4—5 fős *bandák* végezték, akik a szegényebbek közül kerültek ki, s számukra ez a megélhetés egyik forrása volt. Először az összekötött, és egy sorban lerakott kévéken mentek át egyszer, majd kioldották a kötelet és kétszer megforgatták, kirázták a gabonát. Egy szérűn több sor is le volt terítve. A kicséplést szalmát *boglyák*ba rakták, majd *kazlak*ba hordták. A kézi cséplést Ipolynyéken az 1900-as években kezdte felváltani a gépi cséplés. A két világháború között öt cséplőgép volt a faluban, az egyik a gazdák közös gépe volt. Ennek nem volt állandó munkacsapata, a többieknek igen. Az egyiknek tulajdonosa az a Morvai Sándor volt, akitől 1935-ben Nagy Sándor a házát és beltelkét megvette, attól kezdve a szérű is ott volt. Nagy Sándor gazdaságában Ipolynyéken a gabonát már nem cséplték kézzel, csak géppel; ennek időpontja függött az aratástól és attól, hogy a gazdák sorában mikor értek hozzá, általában július végén vagy augusztus elején. A cséplőgép részesedése a kicséplést mennyiség 12-ed része volt. Ebben is látszanak kisebb ingadozások. Az általános 1/12-ed rész mellett 1934-ben búzából 1/13-ad részt vettek; a másodrendű rozból és árpából nem vettek vámot. A negyvenes években nincsenek felírva a cséplőgépresek, de 1944-ben minden gabonából valamivel több mint 1/10-et vettek. Erős ökrei lévén, Nagy Sándornak nyaranta és ősszel rendszeres bevétele volt — pénzben vagy természetben — a *géphúzatás*ért; ennek is tulajdonítható, hogy nemigen maradt a sor végére.

Nagy Sándor gazdaságában nem, de a faluban előfordult a *nyomtatás* is. Két lóval, jobb gazdák négy lóval nyomtattak, kettesével mentek egymás után, középen állt egy ember, aki kötőféken tartotta az állatokat. Elhalványult emlék szerint Nagy Sándornak az apósa még nyomtatott, és Ipolyfödémesen az apja is a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben. A kinyomtatott gabona szelelésére a legidősebbek sem emlékeztek már, csak a szelelő rostát említették, amivel a *garmadába* összetolt szemet tisztították. A jelek szerint a kenyérgabona nyomtatását hamarabb kiszorította a cséplőgép, mint más gabonákét; az árpát még Nagy Sándor gyermekkorában, az első világháborút megelőző években is nyomtatták.

Igyekeztem tisztázni a gabonacsomókból nyert szem súlyát. Erre az ad lehetőséget, hogy 1932 és 1944 között 9 esetben a behordott *csomók* száma és a belőlük kicsépelte mag súlya együtt szerepel a naplóban. Eszerint egy 13–15 kévés *csomóból* átlag 31 kg búza jött ki; a legalacsonyabb érték (1932-ben) 25,6 kg, a legmagasabb (1933-ban) 39,6 kg. (Ezt az átlagértéket lehet felhasználni az 1931-es, csak *csomókban* megadott aratás eredményének megbecsüléséhez.) Ugyanez az átlagérték a rozsnál 34,4 kg, az árpánál 39,8 kg, a zabnál 34,8 kg.

Az 1932–33-as gazdasági év feljegyzései alapján megtudhatjuk a búza terméshozamát: 1933-ban 4,5 kh-on 45,6 mázsa búzát takarítottak be, ami 10,1 mázsás holdankénti termésnek felel meg. Ez kb. 20 százalékkal magasabb a Felvidék egészének 1929-es 8,1 mázsás átlagánál (SAJÓHELYI I. 1938), és kb. megegyezik azzal, amit Varsányban SÁRKÁNY (1978. 73.) talált. A rozs munkái megegyeztek a búzáéival. Termesztését folyamatosnak kell tartanunk az egész korszakban, noha 1930 előtt nincs rá írásos adat.

A rozs a búzával keverten is kenyérgabona volt ekkoriban Ipolynyéken. Szalmáját zsúpként Nagy Sándor már nem használta, mert házán és istállóján 1925 óta cseréptető volt. Míg búzát szinte minden évben adott el, rozsot soká egyáltalán nem; 1938 előtt csak egyszer, 1934-ben, de ezután — amikor Dél-Szlovákia Magyarország része lett — szinte minden évben van adat rozseladásra 0,5–10 mázsás mennyiségben.

Az árpa és a zab a rozsnál kisebb területen, de 1930-tól ugyancsak feltehetően folyamatosan termesztett növény Nagy Sándor gazdaságában. Zabot alig adott el, míg árpát 1932 után több évben is 1–10 mázsás mennyiségben.

Lássuk ezek után a gabonafélék együttes aratási eredményeit 1927–1944 között (8. táblázat). Az összesítésben az áttekinthetőség kedvéért nem

szerepeltetem a különböző dűlők adatait, a betakarított *csomók* számát, sem a cséplésért kiadott részt, csak az egyes gabonafajták teljes betakarított mennyiségét kilogrammban. A megtermelt gabona mennyisége meglehetősen változatosságot mutat. Kétségtelen, hogy az évi 20 mázsa alatti búzatermés is fedezte a négy kisgyereket nevelő család szükségleteit (erről bővebben majd a háztartással kapcsolatban ejtünk szót). Az aratási eredmények közül érdemes felfigyelni arra, hogy a húszas évek viszonylag egyenletes, 20 mázsa alatti termése 1930–34 között milyen folyamatosan emelkedik a többszörösré, hogy aztán 1935–37 között ugyanolyan folyamatosan csökkenjen. Viszonylagos stabilitást 30 mázsa körüli terméssel az 1940–44 közötti háborús évek mutatnak. Ez a mozgás szembetűnően eltér az áráktól, amelyek a húszas évek végéig viszonylag magasak voltak, de aztán hirtelen leestek, s ez 1934-ben az állami felvásárlási monopólium bevezetését vonta maga után (ZALABAI ZS. 1985. 52–53.); ezután stabilizálódtak valamelyesi. Az árakat úgy állapították meg, hogy a rosszabb földben is érdemes legyen termelni, de a helyi árak nem a helyi kereslet-kínálathoz igazodtak, hanem az átvevőhelyeknek a fővárostól mért távolságától függtek. A negyvenes években viszont Magyarországon emelkedtek folyamatosan a búza-, illetve a gabonáárak (HAJPÁL GY. 1973). Nagy Sándor gazdaságában a 30-as években a búzaár ingadozása (110–150 korona) ellenére is jelentős bevételek származhattak a piacra vitt vagy kereskedőknek eladott fölöslegből. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a búzaeladás pénzbevételt jelentett ugyan ősszel, ám az is előfordult, hogy Nagy Sándor tavasszal vagy nyár elején búzát vagy lisztet kényszerült venni. Így volt ez nemcsak 1927–28-ban, amikor még csak saját birtokán gazdálkodott, hanem 1930–31-ben is (amikor először aratott a bérlettel megnövelt területen) és 1935–36-ban is (amikor először aratott újonnan bérelt földön is). Ezzel nem volt egyedül, mert a faluban általános volt, hogy az olyan gazdák, akiknek adósságuk volt, és kénytelenek voltak fizetni a magas kamatokat, akkor is el kellett hogy adják ősszel a gabonájukat, ha tudták, hogy arra szükségük lenne: ha például állatot, bort vagy egyéb nem tudtak eladni, mert nem volt rá vevő, vagy csak áron alul. Lisztet mindig lehetett kapni a faluban, s 1932-ben Nagy Sándor is azok közé tartozott, akik tavasszal rendszeresen vásároltak lisztet. Különösen a gazdasági válság idején volt ez így, amikor sokan kényszerültek arra, hogy a megszokottnál több gabonát adjanak el, akkor is, ha ezzel saját ellátásukat veszélyeztették.

A rozs és az árpa egyaránt olcsóbb volt a búzánál. A 30-as években szubvencionálták a sörárpa termesztését; az ügyesebb gazdák ráálltak, de nem sokan, csak azok, akiknek volt hozzá elég földjük. Meg kell említeni még azt, hogy a köles termesztésének is van nyoma a gazdasági naplóban: 1935. májusban 8 kg kölesmagot vett Nagy Sándor, valószínűleg vetéshez, mert 10 évvel később, 1944-ben kölestermesztésről ad hírt ifj. Nagy Sándor munkanaplója.

Kapások. Kukoricát Nagy Sándor 1928 és 1935 között csak vett, ami arra utal, hogy vagy egyáltalán nem termesztette, vagy csak nagyon kis területen. Ez csak 1937-ben változott, amikor el is adott, de ezután megint nem találkozunk vele. Mivel a háztartás hús- és zsírszükségletét jórészt a sertéstartás fedezte, annyi biztos volt, amennyi a takarmányozáshoz kellett.

Fontosabb növény volt a krumpli, amit 1928-tól kezdve rendszeresen adott el. A leggyakoribb fajta a fehér *rózsakrumpli* volt, amit jelentős részben elvermeltek, és csak márciusban „vették fel”. Ettől kezdve májusig, az újig jó ára volt, majd augusztustól kezdve újkrumpli-eladással is találkozunk. Figyelemre méltó tény, az újjáalakuló gazdasági környezet és kapcsolatrendszer hatása, hogy 1938 után nem adott el többször krumplit Nagy Sándor. Ugyanebben az időben Gútán is a krumpli volt egyike a földművelésből származó közvetlen és biztos bevételi forrásoknak (FEHÉRVÁRYNÉ NAGY M. 1988. 134.).

Egyéb növények. A többi növény termesztésére csak szörványos adatok vannak. Bab eladása 3 évben fordul elő. A káposzta egy évben ugyancsak bevételi forrás volt; savanyítva tárolták és használták, 1927-ben hordót vettek hozzá. Kerti vetemények: hagyma, paradicsom, paprika, zeller, petrezselyem, zöldség, sóska, tök, uborka, borsó. mák egy-egy évben szörványosan fordulnak elő a naplóban, de ez nem a szörványos termesztésük jele, hanem, mivel kiadás és bevétel ritkán járt velük, és munkájuk is inkább a nők tevékenysége volt, kevésbé kerültek Nagy Sándor figyelmének homlokterébe. A háborús évek mezőgazdasági politikájának hatása 1944-ben a szója és a mustár, nem sokkal korábban a napraforgó termesztése; igaz, a szója már 1935-ben is előfordult, mint elvetett növény. 1944-ben fél holdon 4,8 mázsa termett, szeptember végén takarították be; eladására már nem került sor.

Takarmánynövények. Nagy Sándor önálló gazdálkodása első tíz évében, 1925–1934-ig Ipolynagyfalura járt szénát kaszálni. „Egész ünnep volt ám nekünk, mikor elmentünk kaszálni” — emlékezett vissza. A 12 km-es távolság nem volt csekélység, de megérte, mert az Ipolyhoz közeli rét szénája igen jó minőségű volt. Nagy Sándor a kaszálásra és a hordásra felfogadott

olyanokat, akik gyalogmunkával tartoztak neki; három ember általában egy nap alatt végzett a két hold lekasztásával, pár nappal később gyűjtöttek és hordtak, már az asszonyokkal együtt. Az első kasztálás június végén, a második, a sarjúkasztálás augusztus végén vagy szeptember elején volt, a cséplés után. Mindez beleillik a PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1979) által leírt képbe, beleértve az országos átlagnál valamivel alacsonyabb, kb. 800 négyszögöles napi kasztásnormát is, ami Hontban és Erdélyben látszott kirajzolódni (uo. 220.). Az ipolynagyalusi rét eladása után előfordult, hogy a falubeli Réten kasztáltak szénát, de ezt a *lágys, sikáros*, a marhát meghajító szénát Nagy Sándor olykor, pl. 1941-ben, eladta annak, akinek még ilyen sem jutott.

Nemcsak az állatok, hanem a pénzkereset szempontjából is fontos szerepe volt a lucernának és a szarvaskerepnek, amit Nyéken *szarvashere*nek neveztek. Nagy Sándor gazdálkodói öntudatának egyik forrása volt az, hogy a 20-as években ráállt a *szarvashere* termesztésére. Magját egy feles kasztálás alkalmával kapta Tóth Ferenc-től, egy falubeli nagyobb birtokostól, aki az „uraságtól”, a szécsénykei gróftól vette.⁵⁴ Ettől kezdve folyamatosan termesztette, s a 30-as években pár évig Tóth Ferenc két holdját felesbe művelte, ő adta a magot és a munkát, a megtermelt magot pedig elfelezték. A későbbi években is 1—3 mázsákat adott el belőle; 1934-ben majdnem 4 mázsát vitt piacra, s ennek árából vásárolt vetőgépet. A vetéshez egy-egy év bejegyzései szerint 10—20 kilót használt fel, ami 3—4 holdra is elég volt. A bőséges, 20—25-szörös maghozam révén ez jó befektetésnek bizonyult. Az első két kasztálás 10—15 szekérnyi takarmányt adott. Nyéken, különösen a rosszabb talajú Felsőnyéken — ahol Nagy Sándor is lakott — ismert takarmányféle volt a *szarvashere*. Magtermesztésre azok vállalkozhattak, akiknek elég földjük volt ahhoz, hogy 2—3 évre is lekössenek belőle egy darabot. A magvas növényt hajnalban vagy éjszaka kasztálták, mert hüvelyes magja száraz időben könnyen kipattogott. Ha a *szarvashere* nem ígérkezett olyan bőségesnek, hogy érdemes lett volna lekasztálni, ráeresztették a marhákat legelni, akár nyáron a második, akár szeptemberben a harmadik kasztálás helyett.

A *szarvashere* ilyen mértékű termesztése nem ok nélkül volt Nagy Sándor gazdálkodói öntudatának forrása. A növény Európában nem tekint vissza hosszú múltra, a 19. században még újdonság volt. Magyarországon a *Mezőgazdasági Lexikon* (1911) még éppen csak megemlíti; KISS I. (1969) kutatásai szerint pe-

⁵⁴ Nagy Sándor az olvasó parasztember büszkeségével említett egy talált újságot is, amit mint minden mást, érdeklődve felvett, s abban is látta, hogy érdemes belefogni.

dig 1922 előtt tiszta vetésben csak kísérletképpen fordult elő. 1927-től kezdve fogott hozzá egy Szombathely melletti nagybérlő az elterjesztéséhez, és a 30-as évek elején került át Szabolcs-Szatmár megye Fehérgyarmati járásába, majd Heves és Nógrád megyékbe. Magját mindig jól megfizették; a 30-as évek elején a búza mázsánkénti árának hússzorosát is elérte, 1942-ben 260 pengőt fizettek érte.⁵⁵ Előnyei között tartják számon, hogy igénytelen, bőséges termése van, jól bírja a savanyú és a kötött talajt, talajjavító hatású, hogy legeltetéskor nem okoz felfúvódást, hogy az aranka nem támadja tömegesen, és ismert állati kártevője nincsen. Mindennek fényében — még akkor is, ha Csehszlovákiában feltehetően valamivel korábban megindulhatott a terjedése a takarmányban szegény, dombos dél-szlovákiai vidékeken — Nagy Sándor nagymérvű *szarvashere*(mag)-termesztése századunk paraszti innovációjának sorába illeszkedik, s egyben arra is példa, milyen gyors lehet az átmenet a nagybirtokosok-nagybérlők fejlettebb gazdálkodásától a paraszti gyakorlatig.

A savanyú talajokban is megtermő lóhere kedveltebb volt Nyéken, mint a lucerna, de Nagy Sándor ez utóbbit is termesztette. „Akkor egy cseppet megemelt engem az a lucerna. Lucernatermelésbe mentem bele, oszt akkor jól fizettek. Eladtam Dejtárra egy betakarítónak, az meg fuvarosokat fogadott, oszt azok vitték el, valami négy szekervel vittek el.” 1925—39 között nincs nyoma lucerna-eladásnak; ez is azok közé a növények közé tartozik, amiket Nagy Sándor a visszacsatolás után kezdett nagyobb mértékben termesztetni: 1939—44-ig folyamatosan adott el lucernamagot. Lóhere- és lóheremag-eladásokkal viszont már 1929-től kezdve találkozhatunk. Az átállásban, ill. a megszaporodott takarmányeladásokban a konjunktúra mellett a propagandának is része lehetett, amit Nagy Sándor többek között pl. az általa is olvasott *Barázda* c. újságból, az ajánlott növények termesztéséről szóló cikkekből is érzékelhetett (pl. 1940. X. 20-i szám).

Egyéb előforduló takarmánynövény volt a *bíborhere* (1939-től kezdve ugyancsak megnőtt mennyiségben), a *nyúlzapuka* és a *takarmányrépa*.

A betakarított szálastakarmány a pajtában állt, onnan vitték az istállóba az állatoknak. Egy-egy évben nagyobb mennyiségű, 30—40 kg sót vásároltak, és a penészesedés elleni védekezésül a nedves őszi hónapokban megszórták sóval, ha behordáskor nem volt jól megszárítva.

⁵⁵ A növény a két világháború közötti magyar árstatisztikában nem szerepelt (HAJPÁL GY. 1973).

Gyümölcs. A gyümölcsnek Nagy Sándor gazdaságában korszakunkban szinte alig volt szerepe. A házhoz nem tartozott gyümölcsöskert, nem voltak gyümölcsfák a szőlőben sem. Őszi lekvárfőzéshez két évben is, 1931-ben és 1932-ben megvettek fél mázsa szilvát. A természetbeni cserék gyakori szereplője volt a 20—30-as években egy kosár körte vagy alma, amit tanítótól, kereskedőtől kaptak. Így volt ez akkor is, amikor 1935-ben a Morvai-ház megvétele után házából nem messze Nagy Sándor gyümölcsös kert telepítésére alkalmas területhez jutott, de csak évekkel később, az 1938-as visszacsatolást követően szánta rá magát, hogy gyümölcsfákat hozasson és telepítsen. Az 1939-ben Nagykőrösről rendelt 9 db facsemete: 5 alma, 2 körte, 1 birs, 1 dió, 1 cseresznye. Az almafákat — kanadai ranett, batul, Gurgot Gyula, húsvéti rozmarin, londoni pepin — úgy választotta ki, hogy egyet-egyet kipróbáljon a leginkább bevált, bőtermésű, későn érő, télen jól eltartható és hamar termőre forduló fajtákból (*Mezőgazdasági Lexikon* 1911). Két évvel később újra gyümölcsfákat telepített: 17 db téli aranyparmén fajta almát, valamint a korábban megrendelt és négy részletben kifizetett körtét, szilvát, barackot, cseresznyét. 1944-ben 61 gyümölcsfája volt, 53 kétéves, még nem termő és 8 féltermő, az 1939-es első telepítésből. A fajták 1944-ben: 14 cseresznye, 12 körte, 14 szilva, 6 barack, 15 alma. Együttes értéküket a leltár 610 pengőre teszi.

Ez a vállalkozás talán nem is annyira a költségek vagy a befektetett munka nagysága miatt érdemel figyelmet, hanem azért, mert világos jele annak a mentalitásnak, ami Nagy Sándor egész gazdálkodását áthatotta. Törekedett a sokoldalúságra, kísérletezett az újjal, észrevette a piaci igényeket és lehetőségeket, bátran vállalta hitelek felvételét, kamatterheiket, és hosszú távra kalkulált. Gyümölcsfáit arra a telekre telepítette, amit már megvásárlásakor fiainak szánt majdani házhelynek és induló tőkének. Nem rajta múlt, hogy számítása nem vált be, és mire az egész gyümölcsös termőre fordult volna, el kellett menekülnie szülőföldjéről.

A gyümölcs más felvidéki területeken is csak a harmincas években terjedt el. Kőbölkúton ekkoriban próbálkozott meg néhány gazda a baracktermesztéssel (LISZKA J. 1986. 643.), a Gömör megyei Rudnán pedig ugyancsak a harmincas évektől váltak a tervszerűen gondozott gyümölcsösök a paraszti gazdaságok jövedelmező ágává (BOROSSOVÁ, M. 1976. 143.).

Szőlő

Ipolynyék a magyar nyelvterület szőlőtermesztő vidékének egyik északi pontján fekszik, ahol a filoxéra előtt kiterjedt területen természetiek nemes fajtákat. A falubéli hagyomány szerint — amit Nagy Sándor is többször büszkén emlegetett — „a kalickai oldalban jó termő szőlők voltak. És amikor Egerbe vitték az egri basának a nyéki adományokat, mindig meghagyta, hogy neki csak a kalickai borból vigyenek, mert az neki igen ízlik.” A filoxéra az 1870-es években pár év alatt teljesen kipusztította a nyéki szőlőket: 1895-ben a statisztika Alsóipolynyéken 1 hold beültetett és 6 hold parlag, Felsőipolynyéken 45 kh parlag szőlőt regisztrált (*Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam* XV. k. 26.). 1905 táján a helybeli plébános, Tihanyi Endre volt az oltványyszőlő meghonosítója. A község kapott kb. 1000 db oltványvesszőt, de a gazdákat szinte erőszakkal kellett rábeszélni elültetésükre. Később, az első világháború alatt és után gyorsan terjedtek a direkttermő fajták: az otellő, a delavár, az izabella, a *noha*. A nemesebb fajták közül a mézesfehér, az olaszrizling, a burgundi volt kedvelt. Az 1909-es kataszteri felmérés szerint Ipolynyéken 58 kh szőlőterület volt, ebből 11 kh I., 18 kh II., 26 kh III. és 3 kh IV. osztálybeli a második kategóriába tartozó becslőjárásban (*Hont vármegye...* 63.). A falukrónika 1928-ból ugyanezt a területadatot tartalmazza. Az újabb telepítések zöme a magas, déli fekvésű domboldalakon volt: Papharasztján, a Kutyahegyén, a Zsobracon, a Kőrékben és legnagyobb részét apró parcellákban fektették. 1–2 holdnyi szőlője csak néhány parasztbirtokosnak lehetett. Gyakori volt, hogy iparosok és kereskedők is szert tettek valamennyi szőlőbirtokra.

Nagy Sándor a szőlőmunkát otthon nem tanulhatta meg, mert Ipolyfödémesen nem volt szőlő. Amikor apósa 1925-ben felosztotta birtokát, Nagy Sándorra is jutott 600 négyszögöl szőlő a Vágányi dűlőben. Ennek nagyobb része öreg, pusztulófélben levő szőlő volt, s Nagy Sándor a ház- és istállóépítés, meg az első földvásárlás után, 1928-ban és 1930-ban vállalkozott arra, hogy újraterelje. Napszámosokat fogadott, akikkel megfordította a terület földjét; 1930-ban 3 ember dolgozott ezen, összesen 19 napot. Fordításkor 50 cm mélyen ásták fel a földet, és trágyát is hordtak rá. Télen, vagy ha az idő nem engedte, kora tavasszal végezték ezt a munkát. A napszámosok olyan falubeliek közül kerültek ki, akiknek Nagy Sándor igásmunkát végzett, emiatt nem is pénzben fizetett nekik munkájukért, csak „áldomást” adott a befejezéskor.

Az újonnan telepített szőlőt kétévesen karózták, amikor a vessző 40—100 centis volt. 1937-ben 1 mázsa szőlőkarónak való fából 330 db karó készült (ez persze nem utal egyértelműen a tőkék számára). A szőlő éves munkái jól beilleszkedtek a gazdasági év ritmusába olyankor, amikor másutt éppen nem volt sürgős tennivaló. A nyitás, első kapálás és a metszés márciusra-áprilisra esik. Nyéken 3 szemre metszették a vesszőket; ha több termést akartak, és volt hozzá elég trágya, egy csapot négy szemre is metszettek. Júniusban felkötözték a vesszőket, a kötözéshez rafiát használtak. Nyáron, amikor már kezdett érni, *hegyesedett*, akkor kapálták másodsorra, és levágták a telejét egyformára (hegyelés). Ugyancsak nyáron következett a *hónaljzás*, *kacsolás*. A harmadik kapálásra szüret előtt nem sokkal került sor. A nemes fajtákat háromszor permetezték rézgáliccal: az első permet 1, a második 2, a harmadik 5 százalékos volt. Az oltást a faluban néhány hozzáértő oltóember végezte, de nem találtam nyomát, hogy Nagy Sándornál is jártak volna. Szőlőéréskor a gazdák a bírónál fogadtak szőlőpásztorokat, akik augusztus 20-tól szüretig folyamatosan kint őrizték a szőlőt; egy-egy hegyet egy ember őrzött. Ifj. Nagy Sándor gazdasági munkanaplója szerint 1944-ben április 21-én nyitottak és metszettek, június 6-án, 10-én és 28-án kötöztek, augusztus 21-én hegyeltek, és szeptember 20-án kapáltak „érés alá” (harmadik kapálásnak itt nincs nyoma). A szüret általában októberben volt, a fűtőket *roskába* szedték, majd *puttonyokban* hordták a pincéhez. Nagy Sándor a szüreti eredményeket puttonyban, kosárban, lúgzóban, káposztáshordóban tartotta számon, pontosabb, kg-ban megadott mennyiségeket csak az eladott szőlővel kapcsolatban jegyzett föl. A nagyobb szőlővel rendelkező gazdák körében a harmincas években már szokás volt szőlődarálót használni; a háborús évek valamelyikében Nagy Sándor is szeretett volna venni, de nem jutott hozzá; „visszaírtak, hogy nem tudják gyártani, már háború vót akkor”. Újabb fajta csavaros szőlőprést is akart venni, de megmaradt a régi faaprése. Hordót 1928-ban csináltatott 65 koronáért a pintérrel (2 akós — 110 l), s már szüret után, novemberben vett egy fél akósat és egy egy akósat (26 és 55 l). A hordók kezeléséhez használt kénlap, az *anslúg* több évben szerepel felírva a kiadások között, ahogy a *gálic* és a *rafia* is.

A bort legtöbbször saját háztartásukban fogyasztották el. A boreladást a két világháború közötti Csehszlovákiában elég komoly adó sújtotta (ZALABAI Zs. 1985. 53): két hektó adómentes volt, az azon felüli mennyiség adója literenként 1,80 koronát tett ki. Szüret után ellenőrök járták sorra a pincéket;

aki tehette, elrejtette előlük borát. Nagy Sándor apósa és fiai több éven keresztül nem fizették ki a magas boradót, emiatt 1928-ra 1876 korona tartozásuk gyűlt össze. „Mindig aszt mondták, ők nem fizetnek a cseheknek boradót, nem fizetünk.” Amikor már árveréssel és végrehajtókkal fenyegették, szorult helyzetében Nagy Sándor, egy ismerős tanácsára ügyvédhez fordult, és sikerült egy olyan beadványt szerkesztenie, amely a ház és pajta leégésére hivatkozva kérte a boradó mérséklését, ill. elengedését. Ennek meg is lett az eredménye, és az 1876 koronából csak 410-et kellett befizetnie.

Ez a magas adó az olcsó cseh sörök térhódítását volt hivatott elősegíteni, és oda vezetett, hogy sokak számára inkább megérte a szőlőt eladni, mint a bort. (Igaz, hogy már a század elején is Hont megye a harmadik helyen állt az országban az eladott szőlő mennyiségét tekintve. Főleg a Duna mentéről szállítottak sokat olcsón Bécsbe és Budapestre [BOROVSKY S. é.n. 143.]). 1928 és 1940 között Nagy Sándor is rendszeresen adott el szőlőt, méghozzá az első években egyre növekvő mennyiségben: 20, 90, 427, 164 és 1140 kg-ot. Ugyanakkor, 1928–32-ben, bort alig néhány litert adott el. A szőlőt kereskedők vagy vendéglősök vették meg, akik maguk dolgozták fel, de Nagy Sándor tudott róla, hogy pl. az egyik szomszédjától a fekete otellót kórház vitte el. A bortermelést és -eladást a háborús évek lendítették fel; többen ekkor telepítettek új szőlőket, és a szőlő eladásáról 1940-től kezdve Nagy Sándor is átállt a bor eladására: évente 4–6 hektóval értékesített, átlag 1–4 pengő literenkénti áron. Ez a mennyiség kb. átlagos termésének a felét tette ki; közönséges termésnek számított a 20 akó bor (1940-ben), gyengének a 6 hektó (1941-ben). A nagy tételes boreladások április-májusra estek; kisebb mennyiségek eladása — rendszerint falubelieknek — előfordult február-márciusban és június-júliusban. Saját használatra, ill. az aratóknak Nagy Sándor *csigét* is készített, amire a napló bejegyzései utalnak (cukrot vett hozzá, és februárban lefejtette). Mindezzel együtt sem lehet Nagy Sándort kifejezetten a szőlő- és bortermelésre specializálódott gazdaként látni Ipolynyéken; voltak olyanok, akik nála sokkal tudatosabban, több hozzáértéssel és számítással telepítettek, ill. műveltek szőlőt. Élete végén Mórton többször emlegette Nagy Sándor, hogy Móra is Ipolynyékról került kétszáz év előtt az ezerjő. „Egy hegy van ottan nálunk, a Vérteshegy. Onnan hozták a szőlőt.” Ez a tudás talán igaz, talán nem, de arra biztosan jó volt, hogy a menekült, kisebbségből idegenbe került Nagy Sándor megroppant öntudatának egyik támaszául szolgáljon.

Értékesítés

A földművelés áttekintésének végére érve a gazdálkodás ezen ágának mérlegét kell még felállítanunk. Az egyes növények sorravételénél már utaltam arra, hogy konjunkturális viszonyaik hogyan alakultak Ipolynyéken a két világháború között, a szélesebb gazdasági környezetben zajló változások függvényében. Ha ezek egészükben talán ismertek is — bár ezt sem merem teljes biztonsággal állítani —, az sem teszi fölöslegessé, hogy részletekbe menően és számszerűen lássuk egy paraszti gazdaság eladott és vásárolt terményeit.

A terményvásárlások és -eladások évente összegzett mérlegét a 9. táblázat tartalmazza. A pénzösszegek kiszámításánál — ahogy eddig is többször — utalnom kell arra, mit tartalmaznak az adatok. Mindenekelőtt azokat az eladásokat és vásárlásokat, amelyeknek pénzürtékét Nagy Sándor följegyezte (ezek teszik ki a bejegyzések túlnyomó többségét). Nem lehetünk ugyan biztosak benne, hogy a fizetés módja minden esetben a pénz volt-e, vagy más; de mivel Nagy Sándor pénzürtékben tartott számon sok termény- és munkacserét is, indokoltnak láttam, hogy ezeket együtt szerepeltessem. Az eladott terményekbe nem számítottam bele azt a gabonamennyiséget — éveken át 7 mázsa búzát —, amit Nagy Sándor a haszonbérlet föld bérleti díjaként értékesített; hasonlóképp nem számoltam bele néhány olyan eladást, amelyekkel falubeliektől felvett kölcsönöket törlesztett, vagy termény-, ill. munkatartozások fejében adott. Egy-egy esetben az éves összegek megállapításakor becsléshez is kellett folyamodnom, ha fel volt írva az eladott (ritkábban vett) termény mennyisége, de nem volt felírva az ára. Ez esetben az időben legközelebb eső — s ez sosem volt fél vagy egy évnél hosszabb idő, tehát jelentős árváltozással nem kellett számolni — hasonló eladás vagy vásárlás adataiból következtettem. Nem lehet természetesen kizárni azt a hibalehetőséget, hogy kétszer felírt azonos kiadások, ill. bevételek fordulnak elő, noha ezeket igyekeztem a lehető gondossággal kiszűrni (pl. azonos mennyiség azonos személynek időben is közel egymáshoz valószínűleg ilyen kétszeres felírást jelez, vagy ha egy eladás ott szerepel felírva a kiadásokat tartalmazó oldalon éppúgy, mint később a bevételeket tartalmazón). Az éves összegzés szempontjából szerencsés, hogy a visszacsatolás után pengőben csak 1939 januártól számoltak. A „mérleg” oszlopban a pénzösszegek mellett az az évi (naplóból, gazdasági évekre átlagolt) búzaár figyelembevételével búzamázsában is megadom az értéket.

A táblázat legfőbb tanulsága a gazdálkodás többi ágának ismerete nélkül is megfogalmazható. A mérleg oszlop 1931-et leszámítva 1928 és 1944 között végig pozitív összegeket tartalmaz: ez annyit jelent, hogy Nagy Sándor gazdaságában a saját termesztésű növények és termények eladásából befolyt összeg jóval meghaladta a saját felhasználásra megvásárolt termények értékét. Jelenti-e ez a növénytermesztés kifizetődő voltát? Erre ez az adatsor egymagában természetesen nem bizonyíték, hiszen a földműveléssel kapcsolatos kiadások távolról sem csak a termények vásárlását takarják, és fordítva, a termények vásárlása sem teljes egészében a földművelési kiadások körébe tartozik. A kérdés megválaszolásához pedig a saját fogyasztást is ismerni kellene. A vetőmag mellett több évben jelentős tételt tett ki a saját fogyasztásra szánt búza, rozs vagy éppen liszt és az állatok takarmánya. Egészében a táblázat mégis azt bizonyítja, hogy egy kisparaszti gazdaságban is jelentős pénzbevétel keletkezett. Ez távolról sem olyan magától értetődő, ahogy első pillantásra látszik, hiszen Ipolynyéken is elevenen él az emléke a két háború közti időszak pénztelenségének, és a földművesek egész rétege élte fel saját termelésének túlnyomó részét. Természetesen a terményeladásból származó bevételek összege Nagy Sándor gazdálkodásának egészét tekintve nem jelentett pénzbőséget, olykor éppen ellenkezőleg, súlyos pénzzavarokat, amiken Nagy Sándor kölcsönök és hitelek felvételével igyekezett segíteni. Korai eladósodása viszont érthetővé teszi azt a már többször említett törekvését, hogy gazdálkodásában szem előtt tartsa a minél nagyobb és gyorsabb pénzbeli bevételek elérését. Hogy ez részben sikeres volt, és nem csupán az emlékezet torzításával, egy-egy nagyobb eladás jelentőségének túlbecsülésével állunk szemben, azt táblázatunk bizonyítja.

Ha a gazdálkodás folyamatát nézzük, minden oszlopban jelentős ingadozásokkal találkozhatunk. Mind a kiadások, mind a bevételek egymástól nem is távoli években az előzőnek többszörösei, ill. törtrészei lehetnek. Kirajzolódik néhány igen sikeres év, mint az 1930-as, amely az első csúcst hozta, azt követően visszaesés következett be, majd több felfelé ívelő év következik 1932—35 között. Ezek azok az évek, amikor Nagy Sándor sógora földjein (is) gazdálkodott, megkapta anyai örökségét, földet vett és adott el, gépesített, miközben fiai gyakorlatilag még nem vettek részt a gazdaság munkájában, tehát Nagy Sándor jórészt a saját, ill. a felesége és apósa munkaerejére volt utalva. Feltűnő, hogy a gazdasági válsagnak nem látszik igazi visszavető ereje; úgy látszik, a megromlott értékesítési lehetőségeket Nagy Sándor sikerrel ellensúlyozta. 1936—38 között megint visszaesés mutatkozik, hogy az átcsatolást követően

1939—42 között viszonylag magas szinten állandósuljon a bevételeknek a kiadásokhoz viszonyított aránya. Ez nyilván a háborús konjunktúrával, valamint a korábbinál kedvezőbb piaci helyzettel magyarázható, illetve annak is következménye lehet, hogy a negyvenes években Nagy Sándor mellett már fiai is ott dolgoztak, két igája is lett, jobban megoszthatták a feladatokat, s a birtok is akkoriban érte el legnagyobb kiterjedését.

Részletesebb képet ad a terményeladásokról a 10. táblázat: fél évekre bontottan tartalmazza, hogy miből mennyit értékesített Nagy Sándor 1925 és 1944 között. A kg-ban megadott adatok alapja az a mennyiség, ami az eladásokról fel van jegyezve. Ha a mennyiséget csak az ár alapján becsülhettem meg, zárójelbe tettem a kg-adatokat.

A táblázatból jól látható, hogy kb. 1930-ig tart az az időszak, amíg Nagy Sándor alig viszi piacra terményeit. Ekkor még hiányzanak a következő évek rendszeres eladásai; az egyetlen többször eladott termény a búza, s mellette egy-egy évben találkozunk szénával, krumplival, kis mennyiségű szőlővel. Az eladott terményeknek ez a szűk köre és kis mennyisége biztos jele annak, hogy a saját gazdaságban megtermelt növények szükségesek voltak a saját fogyasztás fedezésére, s eladható fölösleg alig maradt belőlük. 1930—35 között változik a kép. A búza ingadozó mennyiségben, egy év kimaradásával folyamatosan eladott termény; mellette 1932- és 1933-ban az árpát is ott találjuk. Rendszeresen eladott termény lesz a krumpli, mégpedig az év első felében. Ebben már mindenképp egyfajta józan számítást kell látnunk, annak felismerését, hogy ahogy ősszel a búza eladása hoz biztos pénzt, úgy tavasszal a téle elvermelt krumpli. Ugyancsak 1930—35 között kezd Nagy Sándor takarmánymagot termesztetni és eladni, főleg szarvashérét, de lucernát és bíborherét is, amik komoly bevételi forrást biztosítottak. A rendszeresen eladott termények közt ezekben az években még a szőlőt találjuk, több mászás mennyiségekben. A szőlő ára is eléggé ingadozott: 1930-ban 2 K/kg, 1931-ben 0,65, 1932-ben 1—1,5, 1934-ben 0,95, 1936-ben 1 K, 1937-ben 0,5—1 K volt. Feltűnő, hogy 1930—34 között milyen szoros a korreláció a szőlő ára és eladott mennyisége között.

A többi eladott termény esetében arra kell gondolnunk, hogy eseti fölöslegek lehettek, amiknek eladásától ugyancsak pénzt remélt Nagy Sándor, de termesztésüket, ill. eladásukat nem kalkulálta annyira, mint a búzáét, a krumplióét vagy a szőlőét. Ilyen alkalmilag értékesített termény a takarmányrépa, a káposzta (3 fej 6 K-ért), a hagyma (9 kg 9 K-ért) és a dió (22 kg 77 K-ért).

A gazdálkodás következő időszaka 1935—1944, amit 1938 tagol. 1938-ig az előző évek tendenciája folytatódik: rendszeres búza-, krumpli-, takarmánymag- és szőlőeladás, kísérletképpen árpa is. A változást 1938 és az azt követő háborús konjunktúra, ill. a beszolgáltatási rendszer és a piackényszer idézte elő. 1938-tól kezdve fokozatosan addig sosem eladott termények sora jelenik meg: a rozs, a tavaszi búza, a zab, a lóhere, a napraforgó, a kétszeres, a lucerna, sőt a liszt. Közülük a rozs eladása vált rendszeressé (1939-ben 19 P/q, 1941—42-ben 28 P/q áron). Egyszer fordult csak elő tavaszi búza eladása, bár nincs kizárva, hogy a többi évek eladott búzája között felíratlanul ott szerepelt. A zab piacra vitele mennyiségében csak egy évben becsülhető jelentősebbnek (25,4 P/q áron), de kisebb mennyiségekben gyakorinak mondható. A lóhere eladása 1940 március-áprilisban (8—9 P/q áron) azzal függhet össze, hogy a tehén márciusi eladása után a megmaradt takarmány fölöslegessé vált, és ezt a kihajtás előtt még el lehetett adni a faluban. Egyszeri kísérlet maradt a napraforgó-eladás is 1941-ben, úgy látszik nem vált be a korábban sosem termesztett növény, amelynek az Ipolynyék környéki éghajlat sem felelhetett meg, pedig ára nem volt éppen alacsony, 30 P/q. 1941. decemberi feljegyzés: „126 kilo napraforgó mag 37,80-ért, kiloja 30 filérért vették be, nem vetek többé, nem érdemes” (III/26.). 1942-re vonatkozóan az 50 kh alatti gazdaságokban rendelet írta elő, hogy a napraforgót szegélynövényként termesszék (GUNST P. 1982. 367.). A korábban szórványos árpaeladás később rendszeressé vált, 1939-ben 15 P/q, 1940-ben 23, 1941-ben 27, 1942-ben 23,4 P/q áron. 1938 után bort is rendszeresen adott el Nagy Sándor, kb. a saját fogyasztással megegyező vagy azt valamivel meghaladó mennyiségben. Tovább tartott a búza rendszeres és nagyobb mennyiségű eladása, noha a búzaár emelkedése (1939: 19 P/q, 1940: 21, 1941—42: 30, 1943: 40 P/q) nem járt együtt az eladott mennyiség emelkedésével. 1938-tól kezdve teljesen abbamaradt a krumpli és a szőlő eladása.

Külön elemzés tárgya, amire majd a háztartást elemezve kerül sor, hogy az eladott és vásárolt termények mennyiségi adataiból milyen becslések tehetők és milyen következtetések fogalmazhatók meg a család saját fogyasztására vonatkozóan. Itt elég annak megállapítása, hogy az Ipolynyéken töltött 20 évben Nagy Sándor gazdasága fokozatosan és egyre céltudatosabban nyitottá vált a piaci kapcsolatok irányába. Arról továbbra sem beszélhetünk, hogy ez a nyitottság elérte volna egy specializálódott, árutermelő üzem szintjét, de arról igen, hogy meghaladta egy falubeli átlagos, önellátásra berendezkedett gazdaságét.

ÁLLATTARTÁS

Nagy Sándor földművelésre és állattartásra alapozott vegyesgazdaságot vezetett, figyelmünket ezért most a megélhetés másik biztos pillére, az állattartás felé fordítjuk. Az, amit rekonstruálni tudunk, itt is elsősorban a *mit és mennyit* kérdésére terjedhet ki a forrásadottságok miatt, s a *hogyanra* csak utalásokat tehetünk. A paraszti állattartást taglaló részlet- vagy összefoglaló munkák viszont éppen a mennyiségi kérdéseknek kevesebb figyelmet szenteltek, ez indokoltá teszi vizsgálatom ilyen irányú elmélyítését. Az állattartás elemzése során az állatfajták szerint igyekszem érzékeltetni az összefüggéseket a falubeli általános helyzet, a kereslet, a piaci lehetőségek, valamint Nagy Sándor gazdasági magatartása között, nem tévesztve szem elől az időbeli változásokat sem. A statisztikai adatok adnak ehhez némi segítséget, bár a felvételek eltérő szempontjait néha nehéz közös nevezőre hozni. Kérdésünk mindvégig az, hogy állattállományának hasznosításában Nagy Sándor milyen stratégiát követett, s hogy ez mennyire fogható meg a naplók, ill. a visszaemlékezések alapján; a számok mögött is az azokat létrehozó emberi magatartást keressük.

Szarvasmarhatartás

A szarvasmarha-állomány számát és megoszlását Ipolynyéken 1895-ben, 1911-ben és 1938-ban a 11. táblázat tartalmazza. Eszerint a pirostarka szarvasmarha már a múlt század végén is uralkodó volt ugyan, de mellette még nagy számban fordult elő a magyar szürke, a borzderes és egyéb fajták. Úgy szólván kizárólagossá a pirostarka az első világháború előestéjére lett. A másik jellegzetesség, hogy a szarvasmarha-állomány száma 1895–1911 között némileg emelkedett (miközben a legelő területe 755 kh-ról 562 kh-ra, a rété pedig 276 kh-ról 190 kh-ra csökkent, vagyis intenzívebb tartással kell szá-

molnunk⁵⁶), ám a következő évtizedekben visszaesett. Ez alapvetően elkülöníti Ipolyonyéket szűkebb környékétől és a Felvidék egészétől, ahol a két világháború között — a magyarországgal ellentétben — nem csökkent, hanem nőtt a szarvasmarha-állomány, nemcsak számban, hanem területre és lakosságra vetítve is. Nyéken 1938-ban 1000 kh-ra mindössze 74,8 szarvasmarha jutott, ugyanakkor az Ipolysági járásban 130,3, Bars-Hont megyében 147,5, a Felvidék visszacsatolt részén 166,9, Magyarországon pedig 118,7 a megfelelő számadat. Hasonlók az arányok az 1000 lakosra vetített számok esetében is (SZÖLLÖSY, 1939). A visszaesés következtében Ipolynyéken a tehének száma nemcsak mintegy 2/3-ára csökkent, hanem a szarvasmarha-állományon belüli arányuk is: 38,6%-ról 32,5%-ra. Ipolynyéken a tehéntartás ezekben az évtizedekben jóval alatta maradt az országos, de még a megyei, járási átlagoknak is, amit jól szemléltet az egy gazdaságra (12. táblázat) vagy az egy állattulajdonosra jutó szarvasmarhák számának (13. táblázat) alakulása. Tehén ezek szerint 1938-ban a 641 összeírt gazdaság körül csak minden ötödikben fordult elő, s ha tekintetbe vesszük, hogy némelyikben 2—3 is lehetett, akkor ez az arány még alacsonyabb. Magyarázként erre a faluban a kevés legelőt és az alacsony szinten álló takarmánytermesztést hozzák fel, amit el is lehet fogadni, bár megfelelő adatok híján korszakunkra nem lehet ellenőrizni. A falukrónika szerint az 5347 kh-as határból 562 kh volt legelő; de közös legelő nem volt, s ez „nagy hátrány”.⁵⁷

Ha a tehének számát — 130 — nem a gazdaságok számához, hanem a főfoglalkozású mezőgazdasági keresők számához — 294 — viszonyítjuk, akkor valamivel kedvezőbb arányt kapunk: eszerint kb. minden harmadik parasztembernek lehetett tehene (ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a nagyobb birtokokon több is volt). Köztük valószínűleg alig lehetett 1 kh alatti birtokos, mert ekkora területen nem volt egyszerű megtermelni a tehén teleltetéséhez szükséges kb. 20 mázsza takarmányt.⁵⁸ Az alacsony tejhozamok — napi 6—7 liter — mellett ez azzal járt, hogy nem sokan adtak el, illetve vehettek

56 Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam XV. k., ill. *Hont vármegye...* adataiból. Ld. még az 54. táblázat adatait a határ művelési ágak szerinti megoszlásáról.

57 1938-ból nem rendelkezünk részletes művelési ág-adatokkal. Amit a felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás tartalmaz, az nem más, mint az 1909-es adatok összevont ismétlése, így ezt nem fogadhatjuk el maradéktalanul hitelesnek.

58 A zempléni Hegyközben ugyancsak ennyi kellett egy szarvasmarha kiteleltetéséhez (PETERCSÁK T. 1983. 47.).

tejet rendszeresen. (Látni fogjuk, hogy több évben Nagy Sándor közéjük tartozott.)

A szarvasmarha-állomány másik jelentős összetevői a tinók és ökrök; ezeknek száma is, aránya is radikális csökkenést mutat. Ennek egyik oka nyilván az ököriga háttérbe szorulása lehetett a lóiga javára, s mivel e kérdésnek Nagy Sándor gazdasága szempontjából is jelentősége van, lássuk közelebbről is az adatokat (14. táblázat).

A statisztikai adatokból megkíséreltem megtudni, hogy Ipolyfödemesen és Ipolynyéken 1895-ben, 1911-ben és 1938-ban az igásállatok, ill. igásfogatok milyen arányban oszlottak meg az ökör és a ló között. Igyekeztem az országosan ismert összefüggést, a lóiga térhódítását az ökörigával szemben, a helyi adatokban is megragadni és időhöz kötni. Sajnos e próbálkozás nem járhatott teljes sikerrel, mert a három időpontban felvett és közölt adatok nehezen hangolhatók össze, s ezért kevésbé rendezhetők időbeli sorokba; a becslésekhez pedig kevés a támpont.⁵⁹ Jellegzetes különbségek látszanak ki-rajzolódni a két falu között. Födemesen 1895-ben 6 kettős lófogatot és 29 kettős ökörfogatot írtak össze. Ez a 17/83%-os arány nem változott 1911-re sem, amikor az igásállatok közül 84% volt az ökör, 8% a tehén és 8% a ló. Évtizedekkel később, 1938-ban is Födemesen az ökrök és lovak egymáshoz viszonyított aránya 75/25%, az akkori járás 38 faluja közül az egyik legmagasabb (csak a közeli Inámban magasabb, 77%-os az ökrök aránya). A környékbeli falvak: Kelenye, Szécsényke, Inám, Nagyfalu ugyancsak inkább az ökröt igázták. Födemesen zajlott le tehát a legkésőbb és leglassabban az ökör-ló váltás, amit az elzártságon, a piacoktól való távolságon és a dombos határon kívül egyfajta konzervatívizmussal is magyarázhatunk, amit Nagy Sándor is magával vihetett Nyékre.

Ezzel szemben Ipolynyéken az 1895-ös 38,7%-ról 1938-ra 60,9%-ra nőtt a lovak aránya (a 3 év feletti lovak — kanca és herélt, mén nélkül — és a 2 év feletti ökrök együttes számához viszonyítottnak). Hogy itt mégsem ezekre az évtizedekre esik az ököriga-lóiga váltás, azt az jelezheti, hogy 1895-ben

⁵⁹ Az igásfogatok számát csak 1895-ben közölték, de ehhez nem társult az igásállatok számának közlése. Ez utóbbit 1911-ben megtaláljuk ugyan, de csak a szarvasmarhára vonatkozóan. 1938-ból pedig sem igásfogat-, sem igásállatadattal nem rendelkezünk, így csak az ökrök és a 3 év feletti lovak számát tudjuk egymáshoz mérni, ami nyilvánvalóan nem feleltethető meg pontosan az ökörfogatok és lófogatok arányának. A nehézséget fokozza, hogy az állatszámolások a lovak és szarvasmarhák kor és ivar szerinti megoszlását sem egymással összevethetően közölték. A becslésekben KISS ALBERT (1958) megoldásait követtem.

az ígásfogatok között már 62,1%-ot tett ki a lóvontatású, 29,4%-ot az ökrö-vontatású; s érdekes, hogy 1911-ben ezekkel az arányokkal majdnem egybe-vág az 1 év feletti kancák + herélt lovak és az igavonó ökrök 62,5/37,5%-os aránya. Gyanakodhatunk hát nagyfokú állandóságra, ám az egyesítés előtti Ipolynyék két részének adatai másra is figyelmeztetnek. Ugyanis 1895-ben Alsóipolynyéken az ígásfogatoknak csak 53%-a, míg Felsőipolynyéken (aho-vá Nagy Sándor költözött) 87,5%-a volt a lófogat; valószínű, hogy ekkora különbséget néhány évtized nem egyenlített ki teljesen, s az 1920–30-as években is észrevehetően több lóiga közlekedett Felsőnyéken, mint ököriga. Ez olyan minta és cél volt Nagy Sándor számára, amelyhez próbált alkal-mazkodni: igyekezett lovas gazda lenni, de ez nem járt sikerrel, mert nem volt rá pénze, hogy lovakat vegyen.

Ipolynyéken 1895-ben a gazdaságok területéből 35 kh jutott egy ígára (Alsónyék: 31 kh, Felsőnyék: 46 kh). Kiegyenlítettebb a szántóterület meg-oszlása: 18 és 17 kh. Hasonló összevetés 1911-re és 1938-ra vonatkozóan nem tehető, de ez az arány lényegesen nem változhatott. A visszaemlékezések szerint is 15–20 hold földhöz kellett, illetve ennyihez volt elég egy pár ökr- vagy lóiga. (Korabeli leírás a szétszórt mezőkövesdi birtokokra is ha-sonló arányokat állapított meg: *Matyóföld*...151.). A tehenet sem a statisztika, sem az emlékezet szerint nem ígázták Ipolynyéken századunk első fe-lében, nyilván egyrészt azért, mert mint láttuk, kevés volt belőle, másrészt azért, mert a szántóterülethez képest az ígák száma nem volt annyira kevés, hogy az kiegészítést kívánt volna.

Nehezebb kérdés, hogy Ipolynyéken mennyi lehetett az ígával rendel-kező gazdák száma 1938-ban, vagyis a gazdák mekkora része végezte el az ígával nem rendelkezők számára is a szükséges munkákat. Mivel 1938-ban nem írták össze sem az ígásállatok, sem a fogatok számát, csak a lovak és ökrök számából becsülhetünk, amit a főfoglalkozású földbirtokos keresők számával (15. táblázat) kell egybevetnünk.⁶⁰ Eszerint a birtokosok közül

60 A lovak és az ökrök számát 2-vel osztva 38 ököriga és 60 lóiga adódik (noha az ökrök és a lovak közt is lehetett néhány nem ígázott, ill. egyesfogat). Az ígával rendelkező birto-kosok közül az 5 kh alattiakat szinte teljes egészében kizárhatjuk; egyrészt mert ekkora föld sem leegelt, sem takarmányt nem biztosított ökör vagy ló tartásához (tudva, hogy a kisföldűek birtoka is egy részében szőlő volt), másrészt mert a becsült 98 iga és az 5 kh feletti 80 birtokos számának eltérését nem az 5 kh alattiak között kell keresnünk, hanem inkább az 50 kh feletti birtokosok több ígájában, illetve a fuvarosok (1941-ben 3 szerepel a gazdacímárban) lovai között.

kb. minden harmadik rendelkezett igával. Mivel a 20 kh feletti ígás birtokosok csak elvétve lehettek annyira bővíben az igaerőnek, hogy falubeli gazdáknak is dolgozzanak, ezek számát levonva azt az eredményt kapjuk, hogy kb. 60 kisbirtokos ígás gazda végezte el a kb. 200 iga nélküli törpebirtokos földjein a szükséges munkákat (ezek részletezésére a munka- és üzemszervezetet elemezve térünk vissza).

Annak pontos feltárása, hogy Ipolynyéken a paraszti szarvasmarhatásban az eltérő birtokkategóriák és gazdálkodási hagyományok szerint milyen eltérő *stratégiákat* alkalmaztak, túlmutat e munka keretein, de néhány jellegzetes lehetőség bemutatására falubeliek visszaemlékezései alapján érdemes kitérni. Nagyobb gazdák teheték meg, hogy *üresen álló* vagy borjas *tehenet* adtak el a vásárokon, ahová Csehországból jártak marhakereskedők, akik a sovány marhát az ottani sörgyárak és cukorgyárak melléktermékeire alapozó tenyésztőknek adták tovább.⁶¹ Ugyancsak tehetősebb gazdák lehetősége volt, hogy tavasszal fiatal *borjút* vettek, s egy év múlva eladták tinónak; ehhez sok takarmány kellett, s ez alatt az év alatt igában még nem vehették hasznát az állatoknak. Az is jobb gazdának számított, aki egyéves *kistinót* vett meg, azt nevelte, hizlalta egy évig, és mire megnőtt, még befogás és betanítás előtt eladta, mert rendszerint már szüksége volt a pénzre. Kisebb földű, de még ígát tartó gazdák fiatal, 2 éves *tinót* vettek, amit már befoghattak; 1–3 évig dolgoztak vele, amíg „jól beerősödtek”, „kifejlődtek, nehezedtek”, akkor eladták őket: „szakított az ember belőle pénzt, és vett fiatalabbakat, könnyebbeket”. A takarmányterméstől és az istállózástól függően az ököreladásnak két főbb időpontja volt: tavasszal, még az ígásmunkák megindulása előtt vagy kezdetén adták el az ökröt azok, akiknek volt elég takarmányuk a téli tartáshoz; ősszel, az ígásmunkák elvégzése után pedig azok, akik kevesebb takarmánnyal rendelkeztek. Volt, hogy ősszel nem is vettek rögtön másikat, hanem megvárták a tavaszt, bár olyankor drágább volt a fiatal tinó. Kisgazdák vagy „zsellérek” kénytelenek voltak a fiatal *borjút* vagy az éves *üszőt* eladni, nem tudták kivárni, míg az üsző leellet vagy hasas lett, ahhoz két év és sok takarmány kellett. *Fele nyereségre* vett tehenet az, aki talált olyan, több földdel és állattal, de viszonylag kevés takarmánnyal

61 A Hegyközben is szokás volt az ökrök eladása a szerencsi cukorgyárnak (PETERCSÁK T. 1983. 18.).

rendelkező birtokost, aki nélkülözni tudta a vételár azonnali kifizetését. Megállapodtak egy árban, s attól kezdve a „vevő” volt a tehen; befolyatás és ellés után az elválasztott borjúval együtt adták el, amikor az „eladó” is ott volt a vásárban, s a tehen megállapított árán felüli hasznot elfelezték. A borjas tehen eladásakor tehát a korábbi eladó megkapta a korábbi teljes megállapított árat, plusz a többlet felét; a „vevő” haszna pedig az volt, hogy egy-két évig ő fejte a tehenet és övé volt a trágyája. Ez a tartásmód a *részesedés* egy fajtája, amit FÉL EDIT (1944c) írt le Martosról, csak ott nem a tehenet, hanem a borjút adták, ill. vették ki feléből, s nem egy, hanem három évre, hogy az alatt a három év alatt ellett borjak a vevőéi legyenek. Az ipolynyékihez hasonló rendszerre utalt ZÓLYOMI JÓZSEF (1968. 459) az északi Cserhát állattartását leírva, de a borjú ott is az új tulajdonosé lett, nem adták el.

Nagy Sándor húsz év alatt e lehetőségek közül többel is próbálkozott. Eladásait és vásárlásait dátum szerint összesíti a 16. táblázat. Ennek oszlopai szemléltetik egy paraszti kisgazdaság szarvasmarhatartásának két évtizedét, amiből részletesebben tehen- és ökörtartását elemezzük.

Tehen. Tehenet Nagy Sándor akkor kapott, mikor családjával 1925-ben Ipolynyékre költözött. A földemesi földek egy részéből fizették ki a két tehénnel, ám ezeket hamarosan el kellett adnia Ipolyságon, ill. Nyéken, hogy a házépítés kiadásaihoz készpénzt teremtsen elő. A kettőért együtt 6700 koronát kapott. Hogy egy üszője maradt, arra a napló „üsző folytatás” bejegyzése (I/9.) enged következtetni, valamint az, hogy nem írt fel tejvásárlást (márpedig erre szüksége lett volna legalább a kisgyerekek miatt, akik elmondása és más tejvásárlásról szóló bejegyzések szerint rendszeresen itták a tejet). 1927 augusztusában, nem sokkal ellés után eladta ezt a tehenet, 3400 koronáért, és nem is vett helyébe másikat. Úgy látszik, hogy ettől kezdve nem volt tehene; 1928 júniusától 1929 decemberéig adatok vannak rendszeres tejvásárlásokra. 1929 decemberében a Sággon eladott ökrökből nyert pénzen fiatal tinókat és egy tehenet vett. Ezt nem sokáig használta, 1930. februárban a Mátyás napi vásáron eladta „Morvába”, vagyis csehországi kereskedőknek. Májusig megint pénzért vette a tejet a faluban, akkor borjával együtt vett egy tehenet; ez megvolt több mint két évig, 1932. szeptemberig; utána 1933. márciusig megint vetették a tejet, tehát az eladása után nem volt. 1933. márciusban ismét tehenet vett; novemberben, amikor eladta, nem írta fel az árát (a bevételek között

sem), ez vagy egyszerű mulasztás, vagy annak a jele, hogy az eladott tehén valójában részesedésként volt nála, és árát eladáskor teljes egészében az kaphatta, akitől „megvette” megállapított ár fejében. Ezt az támasztja alá, hogy 1933 szeptemberében eladta a „köhögős borjút”, s árából 500 koronát Gyuri sógornak adott át. A következő években az, hogy mikor volt és mikor nem volt tehene, nem rajzolódik ki egyértelműen. Biztosan feliből, vagyis „fele nyereségre” hozott el tehenet 1936. decemberben Bohácstól (megállapított ár 2600 korona), akinek Ipolyfödémesen volt vegyeskereskedése (A visszatért... 142. l.), egy évvel később 300 koronát kapott nyereségként. Pár hónapig valószínűleg megint nem volt tehene, 1938. áprilisban Jánoska György sógorától hozott el egy tehenet fele nyereségre. Gazdasági helyzetének javulását mutatja, hogy 1941–42-ben két tehene is volt, 1942. júliusban az „öreg tehenet” adta el, s a meglevő egy mellé augusztusban vett újra egy másodikat. Ezt két hónap után be kellett adnia az államnak, s csak decemberben vett újra egy hasasat.

Mindez egyértelműen kijelöli Nagy Sándor helyét az ipolynyéki gazdák közt: azok közé tartozott, akik nem tartottak folyamatosan tehenet, de nem is nélkülözték azt állandóan, hanem anyagi lehetőségeiktől, takarmánytermésüktől, tejigényüktől függően olykor rendelkeznek tehénnel, máskor nem. Abból, hogy 1936 után többször is hasas vagy borjas tehenet vett Nagy Sándor, következtethetünk arra is, hogy teheneit akkor adta el, amikor már éppen nem fejhette őket, s pár hónapos szünet után újra fejésre alkalmasat szerzett a helyükbe. A tehéntartás azokban az években válhatott rendszeressé, amikor a tudatos takarmánytermesztés — lóhere, lucerna s legfőképp szarvashere — 1935 után azt lehetővé tette.⁶²

A tehén tejhasznát meg tudjuk állapítani egy 1931. november-decemberben vezetett kimutatássorozatról (máskor Nagy Sándor csak a tejért kapott összegeket írta fel, azt is olykor több hónapra összesítve és átlagolva). E szerint e két hónap során naponta-másnaponta adott el 1–3 —

---

62 A tápai állattartást jellemezve ANDRÁSFALVY BERTALAN kiemelte, hogy a „parasztgazdaság biztos tőkéje a századvégtől kezdve már tehenekben állt. Ha földvétele kínálkozott, vagy más elkerülhetetlen kiadásokra nem volt készpénzfedezet, a tehénhez nyúltak, azt adták el. A tehén egész árát ritkán használták fel, lehetőleg egy részét lecsípték, rosszabb tehenet, borjút vettek rajta... Kisemberek kezén a tehén a legforgandóbb jószág.” (1971. 343.).

leggyakrabban 2,5 — liter tejet. Az eladott mennyiség novemberben 34 liter, decemberben 55 liter volt.

Nagy Sándor a tehén vagy üsző folytatását rendszeresen felírta; különösen 1930—1934 között (11 alkalommal), a megelőző és következő évek folyamán szórványosabban (1926—1943 között összesen 17-szer). Folyatásra vagy a faluban levő bikákhoz vitte a tehenet, vagy Ipolyfödemesre, Kelenyébe, Rusóra ismerős gazdákhoz; minden alkalommal néhány koronát kellett fizetnie. Hétköznapi eseményről lévén szó, visszaemlékezései során csak akkor említette meg a folytatást, amikor egy közeli urasági majorban egy megvadult bikát kellett megfékeznie. Március és április kivételével minden hónapban fordul elő folytatás; 3—3 alkalom esik júliusra és novemberre, ami annyit jelent, hogy a borjazást legtöbbször tavaszra (május) és nyár végére (augusztus-szeptember) igyekezett időzíteni. Ez utóbbit viszont sokkal ritkábban írta fel (ahogy más állat szaporulatát sem vezette): 1925 és 1944 között összesen öt alkalommal (ebből kétszer a vemhességi idő hossza miatt: 295, ill. 301 napra ellett a tehén 1939-ben, ill. 1944-ben). Más esetekben a borjazásra a *paksusváltásból* és a borjúeladásokból lehet következtetni. Ilyenformán voltaképpen alig alkothatunk képet a marhatartás egyik legfontosabb hasznáról, a szaporulatról.

Ökör. Az ökör kulcsfontosságát az adta meg, hogy ez biztosította a gazdaság igaerejét. Nagy Sándor egy pár ökörral gazdálkodott 1925-től egészen 1942—43-ig, amikor egy második pár ökröt is vett, és fia dolgozott a második fogattal. Ez az állapot nem volt tartós, mert 1944 tavaszán a leltár szerint már ismét csak egy pár igavonója volt.

A szarvasmarhaeladások és -vételek összesítése (16. táblázat) a fentebb jellemzett marhatartási stratégiák közül többre is utal. Nagy Sándor önállósodásakor igaerő-helyzete nem rekonstruálható pontosan, minden jel szerint apósa állataival dolgozott. Ezeket adta el 1927 decemberében, amikor bizonyára a téli etetést akarta megtakarítani, és a kalicai föld megvásárlásához szüksége volt pénzre: 5200 koronát kapott érték. Az emlékezés szerint akkor Jánoska György sógorától kapott két tinót, hogy tanítsa be őket; egy év múlva eladták, és a nyereséget elfelezték. „Addig én dolgozhattam rajta, mert nem volt marhánk akkor.” Ilyen részesedésre később még többször sor került: 1936. júliusban eladta az ökreit, mert ki kellett fizetnie a szomszédal támadt veszekedésből lett per költségeit; ezzel iga nélkül maradt, s novemberig, amíg nem vett saját két tinót, a bérmake-

resztfia adott, „Volt két ökre, nem sokat vetett. Nekem tele volt a kamrám takarmánnyal, de nem volt igám; ideadta, én tartottam őket, használhattam.” Egy év múlva, 1937. júliusban ismét sógora fele nyereségű ökre eladásáról találunk a naplóban bejegyzést, helyükbe csak szeptemberben vett 2 négyéves tinót. Ettől kezdve nem maradt igaerő nélkül.

Az összesítés jól érzékeltet egy váltást 1938 körül; addig — 1930-tól kezdve — rendszeresen vett tinókat vásárokbán; ha tavasszal vette, akkor szeptember-októberben adta el, ha ősszel, novemberben, akkor következő tavasszal vagy csak egy év után. 1938 után a rendszeres tinóvétellel és -eladással többé nem találkozunk, viszont gyakoribbá válik az ökrök eladása és vétele egymáshoz közeli időpontban (cseréje). Az eladott, ill. vásárolt tinók és ökrök azonosítása nem mindig lehetséges, de abból, hogy eladáskor a vásárlásra is utalt (hol, kitől, mennyiért vette), sokszor megállapítható a tartás ideje és az árkülönbözet. Néhány példa: az 1931. március 5-én 3020 koronáért vett tinókat augusztus 6-án 2900 koronáért adta el, tehát veszített rajtuk. Helyükbe 3100 koronáért vett tinókat augusztus 9-én, ezeket 1932. február 22-én adta el 3200 koronáért. Helyükbe 2850 koronáért vett tinókat (tehát tavasz elején 350 korona tiszta bevételhez jutott), s ezeket 6 hónap után 700 koronával többért adta el. 1934-ben január 10-én és június 7-én vett tinókat 720, ill. 860 koronáért; ősszel, szeptember 6-án eladta őket együtt 2400 koronáért, 8, ill. 3 hónapi tartás után nyert rajtuk 820 koronát. Helyükbe október 26-án Korponán vett tinókat 1175 koronáért, 5 hónap után Ságón adta el 505 koronával drágábban. Télen tartott még feljavításra tinókat 1936—37-ben (5 hónap tartás után 250 korona felárral adta el őket 1937. június 12-én Nyéken). Ebben az évben két 8 hetes bikaborjú tavaszi vásárlásával is próbálkozott áprilisban; júliusban herélték ki őket, és 10, ill. 11 hónapi tartás után külön adta el őket február 3-án és március 3-án 950, ill. 800 koronáért, összesen 405 koronával többért, mint amennyiért vette. Ezek az adatok — pusztán azzal, hogy a naplóban az eladott és vásárolt ökrök azonosíthatóan szerepelnek — kiemelkednek a napló más gazdálkodási adatai közül, mert azt jelzik, hogy ezen a területen Nagy Sándor egészen tudatosan kalkulált, és fontos volt számára, hogy a tartásnak pénzben is kifejezhető „hasznával” is tisztában legyen.

Saját ellésű bikaborjak tinóvá nevelésére nem találtam adatot. 1938 után az ökrök vétele és eladása lépett a korábbi tinótartás helyébe. Ezt magyarázhatják a megváltozott konjunkturális viszonyok (az 1938-as határ elvágta

Ipolynyéket a cseh és morva felvevőpiacoktól), illetve az, hogy megnőtt a gazdaság földterülete a bérlettel, ami több igásmunkát tett szükségessé.

A napló kiadás-bevételi adatai alapján a szarvasmarhatartáson belül külön az ökör- és tinóeladások és -vételek éves összegzését is megkíséreltem (17. táblázat). Az összesítés informál arról, hogy a gazdálkodásnak ez az ága (is) komoly — több száz vagy több ezer koronás — pénzbevételekhez juttatta Nagy Sándort. Ugyanakkor — éves szinten — ezzel egyező nagyságrendű hiányok is mutatkoztak több évben, amiket a következő évi bevételek ellensúlyoztak.

A szarvasmarhatartással rendszeresen együtt járó kiadás volt az ökörpatkolás, amit Nagy Sándor legtöbbször a helyi kovácsok egyikénél végeztetett el 5—10 koronáért. Ennek időpontja az igásmunkákhoz igazodott: leggyakoribb volt nyáron, június-augusztusban, majd tavasszal, március-áprilisban, végül télen, november-januárban, amikor a trágyahordás, téli fafuvarozás került sorra. Az ökör, ill. vonómarha rendszeres patkolása a század első felében nem volt egyöntetű a magyar nyelvterületen; Ipolynyék abba a széles övezetbe tartozik, ahol ez szokás volt (MNA 119. térkép). Az „ökörpátolás” bejegyzés mellett találkozhatunk patkószeg és patkó alkalmankénti felírásával; ez nyilván egy-egy leesett darab pótlását jelenti.

Az állatok betegségeivel Ipolynyéken a helyben lakó állatorvoshoz lehetett fordulni, aki cseh származású volt, megtanult magyarul, és igen népszerű volt a faluban. Tehenek és ökrök kezelése 1929 és 1933 között fordult elő több alkalommal. Az ökrök nyakára bőrkeményedés ellen *minium port* használtak, amit a patikában lehetett kapni. Fertőtlenítőszerként használták a *karbolint* (karbolsav vizes oldata), ez a szer a múlt század 60—80-as éveiben terjedt el, századunk tízes éveiben viszont már elavultnak minősítették (*Révai Lexikon*). A tinók kezelésére *ricinusolaj* és *aszpirin* fordul még elő egy-egy alkalommal. Konkrét betegség egyszer szerepel, a tehén méhgyulladás 1933 tavaszán, ami kezelést igényelt. 1941-ben egy tavasszal megvásárolt ökröt ízületi gyulladása miatt adott vissza tulajdonosának Nagy Sándor, és vett másikat a helyébe. Az orvosságok és betegségek említésének hiánya annak jele lehet, hogy a harmincas évek második felében Nagy Sándor állatait kevesebb baj érte, illetve ő maga felkészültebb volt kezelésükre. Ezt támasztja alá az a visszaemlékezés, hogy értett a felfúvódott marha *trokál*olásához. Saját állatain próbálta ki sikerrel, később mások is jöttek hozzá segítségért. „Szaladtak hozzám a mezőről, ha otthon vótam, szaladjak, szaladjak. Hát oszt én persze mondtam, nem lesz baj, ha megdöglik? Nem, csak

jöjjön, hát ugye meg köllött nyitni. De már vót sokszor, hogy késő vót már. Hát mentettem meg egy párat, akik nem késtek el.” A felfűvódott és megdöglött marhákat megnyúzták, és a húsukat szétmérték. „Azt nem hagyták elveszni, szétkapta a nép; mert a hús egészséges maradt.”

Takarmányozás

Saját állatainak takarmányfogyasztását és -szükségletét Nagy Sándor nem írta fel: ez nem volt része a kalkulálásnak, hiszen ami a saját gazdaságban megtermett, az adott volt, kiadás nem járt vele. Mivel takarmánytermését sem írta fel rendszeresen és pontosan — „négy jó szekér” és más meghatározások nem sokat segítenek —, a takarmányvételek és -eladások adott évek terméséhez való viszonyítása sem teszi behatárolhatóvá a szükségletet. Egyedüli segítség Nagy Sándor fiának 1944-ben vezetett gazdasági iskolai munkanaplója. Ennek megjegyzés rovataiban áprilisban, júliusban és szeptemberben hat alkalommal szerepel a szarvasmarhák takarmányozása, s ez az évszakok szerinti változásokra is valamelyest fényt vet. Ebben az időben Nagy Sándornak 2 tinója, 1 tehene, 3 növendékállata volt, májustól egy újabb borjú. Április végén a 3 növendék takarmánya naponta: 15 kg búzaszalma, 20 kg lucernaszéna, 6 kg répa; a 2 tinóé: 10 kg búzaszalma, 20 kg lucernaszéna, 1 kg zab; a tehéné (vemhesen): 7 kg lucernaszéna, 5 kg búzaszalma, 2 kg répa és 1 kg korpa. Július végén a 7 db marha együtt naponta 80 kg szarvaskerepet evett szárazon, abrak nélkül. Ez a mennyiség — az előzőekhez hasonlóan — nyilván részben hecslés és átlagolás eredménye, és hozzá kell számítani a legelőre járást is. Szeptember elején a marhákat reggel és este a közeli Békató dűlőbe hajtották ki, ahol a második kaszálás után harmadszor is kisarjadt a szarvaskerep; nem legeltették le az egészet, mert ahol jobb volt, ott lekaszálták. Szeptember végén, ha legelőre nem mentek a marhák, szecskát kaptak: *kukoricaszár, sustya, tarlóshere, zabpelyva* keverékéből, az igavonók ezen felül egyenként 2 kg zabot is. A visszaemlékezés szerint jó tejelő takarmány volt a szarvasherén kívül a *nyúl-szapuka* is, de azt csak egyszer kaszálták; sok munka volt vele, mert egy hétig száradt a mezőn, s ha megázott, újra kellett forgatni. A lucerna és lóhere, ill. zab termesztésére már láttunk adatot, felhasználásuk a saját gazdaságban is rendszeres volt.

Sertéstartás

Ipolynyéken századunk elején a zsírsertést tenyésztették; az 1911-es állatszámítás szerint az ipolynyéki járásban csak Gyürki és Inám volt az a két falu, ahol húsfajtát tartottak. 1911-ben (februári állapot) 661 volt az összes sertések száma a faluban; az egy állattulajdonosra jutó 2,27-es átlag valamivel alacsonyabb a 2,83-as országos átlagnál, de kissé magasabb az ipolynyéki járás 2,12-es átlagánál. A sertésállomány 24,4%-a tenyészkoca, 59,3%-a malac, 15,1%-a ártány és süldő, 0,5%-a tenyészkán volt (*A magyar szent korona országainak állatlétszáma...*). A falukrónikába egy 1936-ból átirát feljegyzés szerint Ipolynyéken a mangalica az elterjedt fajta, és emellett felbukkantak javított német fajták is. 1938-ban a nép- és állatösszeíráskor viszont csak 138 sertést találtak Ipolynyéken, amit magyarázhat a felvétel ideje (november-december), de az is, hogy a bizonytalan helyzet miatt ősszel sokan eladták vagy még malacként levágták állataikat. Ahogy a szarvasmarhák száma, úgy a sertéseké is messze alatta maradt ekkor a járási, megyei vagy felvidéki átlagoknak (SZÖLLŐSY Z. 1939).

Nagy Sándor sertéstartásáról adataink csak a gazdasági naplóból vannak. Ennek elsődleges célja a családi háztartás hússal és zsírral való ellátása volt; pénzbevétele csak alkalmilag jelentett. Ipolynyéki éveiben Nagy Sándor nem ismételte meg azt, amit apja közös gazdaságában 1924-ben megtett: hogy malacokat adott ki feléből. Ezt a rendszert FÉL EDIT (1944c) írta le: „Olyan disznót szoktak kiadni, amelyik már többször és sokat ellett. A neveltőnél a disznó megellik, és hat hétig neveli a malacokat, azután megfelezi a gazdával. ... A malacokkal együtt vissza lehet a disznót is adni, de ott is maradhat a neveltőnél új ellésig.” Ennek módosított formája lehetett az, hogy nem ellés előtti disznót adtak ki feléből, hanem tavasszal vásárolt malacokat, 1924-ben. Sajnos a dátum nélküli bejegyzések nem árulják el, hogy fele nyereséget (vagy feltehetőleg egyik részét): 137 koronát mennyi idő múlva kapta kézhez Nagy Sándor. Annyi bizonyos, hogy ez a lépés kísérlet lehetett az önállósodás felé, s valószínűleg beleillett abba a nagycsaládi keretek közötti szokásba, hogy a fiatal pár disznót vagy üszőt tarthatott saját hasznára.

A sertéstartást összesítő 19. táblázatból kiolvashatók a tartás szakaszainak jellemzői. E szerint 1925–26-ban említve sincs eladás vagy vétel, csak a búgatás és a szaporulat; 1921–31 között viszont 5 alkalommal adott el Nagy Sándor disznót télen (október és január között), mindannyiszor több

száz koronáért. 1928—29-ben pedig malacokat, ill. süldőket vett több alkalommal. 1933-tól kezdve mondható gyakorinak a tavaszi malaceladás, azt megelőzően csak egyszer fordult elő 1929-ben süldőeladás. Az 1933 és 1944 közti időben 6 évben 8 alkalommal adott el malacot vagy süldőt Nagy Sándor. Ezeket az éveket az jellemzi még, hogy egy-két kivételtől eltekintve nem adott el disznót, és malacot sem vett. Mindez épp az ellenkezője annak, ami ipolynyéki gazdálkodásának korai éveit jellemzi. 1939 után, a háborús években ismétlődnek meg az őszi-téli disznóeladások, 2—300 pengőért. A malacvásárlások és disznóeladások arra engednek következtetni, hogy a korai években Nagy Sándornak még nem volt anyadisznója, s amikor már volt, akkor a szaporulat feleslegét adta el.

A sertés tartásmódjáról és takarmányozásáról adataink nem sokat árulnak el; a tavaszi bűgátások, illetve a kora nyári herélések beleillenek az általános rendszerbe, amely téltre időzítette a hizlalást. Kanásznak adott fizetségek jelzik, hogy tavasztól ősziig legelőre jártak a disznók. Mivel az állatorvos helyben volt, könnyű volt alkalmasint beoltani a malacokat (1940, 1944); gyógyító szerként találkozunk a *krétaporral* is (1933. október).

Ahogy a szarvasmarhák *trokárolásához*, úgy a malacok hereléséhez is elhívták a faluban segíteni Nagy Sándort, különösen olyankor, ha csak egyet-kettőt akartak, és nem tudtak társulni senkivel, hogy az állatorvos kijöjjön hozzájuk. Fizetséget nem kért és nem is fogadott el ezért, legfeljebb megittak együtt egy-két pohár pálinkát.

Disznót Ipolynyéken minden évben vágott Nagy Sándor; ennek részleteit a háztartásról szólva elemezzük.

Juh- és kecsketartás

Ipolynyéken a juhtartás századunk elején az 1911-es állatszámllálás adatai szerint nem mondható jelentéktelennek; összesen 2133 db-ot vettek számba, s az állománynak majdnem fele anyajuh volt (968 db). Egy állattulajdonosra 7 juh jutott, ami kétszerese az országos átlagnak (3,4), felette áll a megyeinek (5,9), és megfelel a járásinak (6,9). Említésre méltó, hogy kizárólagos volt a racka és a cigája fajta, merinót nem írtak össze (ezzel Ipolynyék nem állt egyedül a környékbeli falvak sorában). Ez a virágzónak mondható juhtartás húsz-egynéhány évvel később jelentősen visszaesett; 1938 vé-

gén alig 678 juhot számoltak össze. A csökkenés mértékét ez a két szám nem fejezi ugyan ki teljes pontossággal, mert 1911-ben ellés után, februárban, 1938-ban pedig decemberben történt az összeírás, annyi bizonyos, hogy 1938-ban az 1911-es létszámnak a felénél is kisebb hányada volt Nyéken. Ez a visszaesés a számok tanúsága szerint összhangban állt mind a korabeli magyarországgal, mint pedig a csehszlovákiaival (GUNST P. 1970. 376.; SZÖLLŐSY Z. 1939. 519.); utóbbi számára nem volt megfelelő minőségű a hazai gyapjú, olcsón lehetett importálni, valamint hogy az egykori magyarországi területeken sok juhtenyésztő közép- és nagybirtokon a földreform következtében megcsappant az állomány.

Ipolyfödémesen, ahol Nagy Sándor felnőtt, 1911-ben is kevesebb juhot írtak össze, az egy állattulajdonosra jutó szám itt csak 4,4, alig 60%-a a járási átlagnak. Födémesen, ahol a határ nagy része erdő volt, kevés volt a szántó és a legelő, nem voltak meg a juhtartás feltételei. Ez részben magyarázat lehet arra is, miért nem találkozunk Nagy Sándor ipolynyéki gazdaságában a juh rendszeres tenyésztésével: szerepe csak arra szorítkozott, hogy olykor-olykor fedezze a háztartás nyári hússzükségletét, és a gyapjú, ill. a bőr eladása révén némi pénzbevételt hozzon (20. táblázat). 1935 júliusában a napló megemlíti, hogy aratáskor levágtak egy bárányt, s ez máskor is megtörténhetett. Nagy Sándor időnként megkísérelte, hogy a levágott juh húsát kimérje, pl. 1938 áprilisában, amikor két herélt juh 20 kg-nyi húsának eladásáért 203,5 koronát kapott. Ugyanez év augusztusában a hordásban és gépelésben segítők számára levágott bárány húsából is adott el, 21 koronát kapott érte. Egyszer értesülünk 2 kisbárány vásárlásáról (1934. június), kétszer gyapjú eladásáról (1926. és 1936. március) és anyajuh eladásáról (1940. március). Ha ezek alapján fel is tételezzük a juhtartás folytonosságát 1931—40 között, akkor is ki kell zárnunk a gazdálkodás első éveiben, 1925—30 között, s az alkalmi juhtartást összefüggésbe hozhatjuk a megnövekedett birtok kínálta legelő- és takarmánylehetőségekkel, valamint a megmunkálásban részt vevő segítők ellátásának igényével. Semmilyen adat nem utal a juhok fejésére, sem arra, hogy a faluban juhnyáj lett volna.

Hasonlóképp jelentéktelen lehetett a kecsketartás Nagy Sándor gazdaságában (ld. 20. táblázat). A naplóban ennek 1934 és 1942 között van nyoma; 1934-ben „kecske üzés”-ért fizetett Nagy Sándor a pásztornak, 1937 és 1942 tavaszán 2—2 kiskecskét vett — utóbbi esetben „levágásra” —, és eladott kecskét 1937. februárban (6 db-ot 140 koronáért), 1938. márciusban, június-

ban, 1940. augusztusban. Az ebből adódó bevételek — 50—150 korona — jelentősnek semmiképp sem mondhatók. Érdekes módon azonban a kecsketartás a naplóból kirajzolódó jelentőségénél jóval elevenebben élt Nagy Sándor visszaemlékezéseiben. Több alkalmommal is szóba hozta, hogy amikor nem volt tehene, kecskét vett, hogy tudjon fejni. „Egyszer gondoltam egyet, veszek kecskét. Hadd legyen, naponta ad legalább egy liter tejet. Akkor elmentem a községházára a jegyzőlakásba, megnéztem, hol vannak a megyébe vásárok. Bozóknak hívták azt a falut, még egy öreg vár is vót ottan mellette. Kaptam magam, oszt elmentem. Ott háltam Varbókon egy jó gazdánál, valahogy megháltam. Nem tudom, melyik faluból volt egy kanászember, az is eljött, kecskét hozott a vásárra. Megalkudtam vele, nem is volt öreg, előhasú kecske volt. Spárgát a nyakába, osztán jöttem haza vele. Hát a gyerekeknek úgy tetszett, mert még akkor kicsinyek voltak. Vót naponta tán 1 vagy 2 liter tej. Hát nem mertem vele bemenni a faluba, hogy kecskét vettem, az akkor még nem volt. Kint maradtam, Rusó községnél, ahol lejön a patak, ott a határ... Nem mertem bemenni a faluba, odaki megköttem a falu végén, jó messze... Mer kecsketartás nem vót senkinek a faluba. Talán egy öreg kanásznak volt kecskéje, mert az meg birkákat legeltetett magának. Aztán volt egy szolgáló, olyan öreg lány, éppen a falu végén. Estefelé mentem már, mikor nyugodott le a nap, ott a falu végétől nem messze laktunk. Aztán csak elkiabálta magát ott, 'Nagy néni!' Ott a nagyon szegényeknek volt csak kecskéje. 'Nagy Sándornak kecskéje van!' Öreglány volt, az öreg erdésznek volt a szolgálója. Meglátták nálunk. Adott aztán már 3 liter tejet is. Akkor aztán a többi szegények is megtudták, hogy a Nagy bácsiéknak tej van, még a gyerekek is vitték.” A hosszabb idézet beszédesen világít rá, hogy milyen fontos volt Nagy Sándor számára az ipolynyéki paraszti társadalom elfogadott normáihoz való alkalmazkodás, s hogy ez olykor milyen nehéz volt. Egyfelől ki kellett elégítenie családjá egyik elsődleges szükségletét, hiszen — kisgyermekai is lévén — a tejet nem nélkülözhatték. Tehenük éppen nem volt, venni nem tudtak, tejet vásárolni kevés helyen lehetett. Kecskét tartani a szegénység jele volt, s Nagy Sándor ezért lehetőleg titokban akarta tartani. Valószínűleg nemcsak utólag, kívülállóként tudjuk, hogy ez eleve reménytelen volt, hanem ő maga is tisztában lehetett vele; mégis már vásárlási szándékát is leplezte azzal, hogy nem a falubeliektől érdeklődött a környékbeli kecskevásárok iránt; 50 km-t is megtett, talán attól a szándéktól is vezette, hogy a vásárban lehetőleg ne találkozzék ismerőssel; titokban, kerülő úton,

sötétben akarta hazavezetni a kecskét, s mikor ez nem sikerült, akkor a visszaemlékezés rögtön megnöveli a tej mennyiségét — 1-ről 3 literre —, s azzal emeli ki magát a környékbeli „szegények” közül, hogy azok gyerekei tőle vitték a tejet. A kecske igénytelen állat lévén, nem fogyasztott sok takarmányt, a gyerekek is vigyázhattak rá, „el is játszottak vele”. Az a tény, hogy kecsketartásra utaló adatokkal a naplóban egymástól több év időbeli távolságra is találkozhatunk, arra enged következtetni, hogy a (visszaemlékezésben) felidézett eset nem lehetett egyszeri, legfeljebb az első kecskevásárlás. A később már meglevő tehén mellett hasznát inkább húsa és szaporulata adta, a napi 1—3 liter tej többlet már nem érte volna meg a szegénység ilyen „bélyege” mellett. Mindez alátámasztja VIGA GYULA (1983) következtetéseit, aki aláhúzta a kecske-, szamár-, öszvér- és bivalyartás marginalitását, egyszersmind jelentőségét: noha ezek az állatok sokszor a szegénység jelei, speciális igényeket is kielégítettek.

Baromfitartás

A baromfitartás a parasztgazdaságokban annyira közönséges, ugyanakkor a mindenkori szükségletektől és konjunkturális viszonyoktól függően annyira ingadozó, hogy a néprajzi leírások legtöbbször megelégszenek a tartásmód általános jellemzésével; mennyiségi adatokat ritkán tudhatunk meg belőlük (pl. MAGYARI M. 1985, ANDRÁSFALVY B. 1971). Ezért érdemes közelebbről megismernedni Nagy Sándor ipolynyéki gazdaságának baromfitartásával.

Ahogy szerte az országban, úgy itt is a baromfi gondozása és piacra vitele az asszonyok dolga volt. Az ebből származó bevételek, a külön „kaszsa”, vélhetőleg nem került be teljes terjedelmében a Nagy Sándor által vezetett gazdasági naplóba; noha a tojás, tyúk stb. eladásoknál gyakran ott a jelzés, hogy „Margit”. Ez részben magyarázatul szolgálhat a következő táblázatok egyenetlenségeire.

A baromfitartás adatait — külön a liba- és külön a tyúktartását — úgy összesítettem táblázatokban (21., 23.), hogy azokból az időbeli változások és a mennyiségi viszonyok könnyen láthatók, ill. ellenőrizhetők legyenek. Kétségtelen, hogy a bevételek és kiadások különbségének nagyságát tekintve a libatartás messze felülmúlja a többi baromfi jelentőségét, ezért ezt lássuk először (21. táblázat).

A libatartás központjában a liba hizlalása állott az őszi-téli időszakban. Hizlalt libát 1927 és 1936 között Nagy Sándorék rendszeresen adtak el. Megfigyelhető, hogy az első években korábban: szeptember-november között adták el, s eltelt egy pár év, mire áttértek a november-január közötti eladásra. Vevők vagy a faluban kerültek, vagy Ipolyságon a piacon. Az eladott libák száma az első években, 1927—30 között alacsonyabb, 4—6 egy szezonban; 1931-től emelkedik, eléri a 8—12-t, sőt 1933/34-ben a 15-öt is. 1936 után viszont évekig nem fordul elő libaeladás, s amikor 1940-ben, majd 1943-ban és 1945-ben újra megjelenik, alig éri el a korábbi szintet. 1938 után a felelevenített pesti rokon kapcsolatok egyik fenntartója az élelmiszer-csomag volt (benne hízott libákkal), amikért cserébe ruhát és ruhaanyagot kaptak.

A hizlalnivaló libát vagy tavaszal, április-májusban vették meg (1930—31-ben, 1936—37-ben és 1945-ben), vagy a saját tenyészetből választották ki, de ilyenkor is maradt eladni való: kislibát vagy kijáró libát is adtak el (1927—29-ben, 1931-ben, 1934-ben, 1943-ban). A hizlalásra szánt libák tavasztól őszig a mezőn, árokparton jártak, ahol a gyerekek vigyáztak rájuk: Nagy Sándorék háza a patak során feküdt, kedvező volt a vízközelség. Négy-öt hónaposan, szeptember-októberben fogták be hízni, napjában háromszor tömték áztatott kukoricával. Az 5—6, esetleg 8 hetes hizlalás során 50—60 kg kukorica fogyott el, s ezalatt 6—8 kg-ra hízott ki a liba. A hizlaláshoz szükséges kukorica megtermelt a saját gazdaságban, kb. éppen abban a mennyiségben, ami az állatok takarmányozásához szükséges volt. Csak 1931-ben és 1932-ben találkozunk a naplóban nagyobb mennyiségű kukorica vásárlásával őszi-téli (ld. 10. táblázat); valószínű, hogy ezzel az abban a szezonban eladott 8 hízott liba takarmányát egészítették ki.

A feljegyzéseknek köszönhetően azt is pontosan tudjuk, hogy milyen súlyú libákat adtak el. Főleg a gazdálkodás első éveiben fordított arra gondot Nagy Sándor, hogy egyenként felírja a súlyokat akkor is, ha egyszerre több libát adtak el. 1933 után többször csak az eladott libák együttes súlya szerepel. Mindezt tekintetbe véve 24 ismert egyedi, ill. átlagsúly alapján 6,63 kg volt az eladott libák átlagos súlya; a legalacsonyabb érték 5 kg, a legmagasabb 8,5 kg, a legtöbb 6—8 kg közé esik.

Ha feltételezzük, hogy a hízott liba árának alakulása hatással lehetett arra, hogy mikor hányat adtak el belőle, akkor érdemes a két adatsor összefüggését megvizsgálni. Ezért az ismert súlyú libák alapján kiszámítottam egy-egy szezon átlagos eladási árát, s mellé helyeztem az eladott libák szá-

mát (22. táblázat). A feltételezett összefüggést az adatsor nem igazolja: a liba kg-onkénti árának esését 1930-ban nem követte tartósan a libahizlalás visszafogása, s a negyvenes évekbeli áremelkedés sem járt együtt a libahizlalás felfutásával. Ennek több oka lehet; egyrészt az, hogy az alacsonyabb áron még mindig megérte eladni a libát; másrészt, hogy szükség volt a téli, pénztelen hónapokban erre a biztos bevételi forrásra; harmadrészt, hogy a takarmány értékesítése így sokkal hatékonyabb lehetett, mint ha eladták volna; végül a libatömés munkája és az ezáltal okozott lekööttség valahol a 8–10 darab körül húzza meg azt a határt, ami alatt és fölött egy-egy család még vagy már nemigen vállalkozik libatömésre.⁶³ A táblázat harmadik oszlopában elhelyezett magyarországi árak (HAJPÁL GY. 1973. 88–91.) az ipolynyéki áraknak arra a tulajdonságára hívják fel a figyelmet, hogy azok esése 1930-tól kisebb mértékű és egyszeri volt, mint Magyarországon: voltaképp 1930 és 1938 között stabilnak tekinthetők. A másik érdekesség, hogy Ipolynyéken, ill. Ipolyságon jóval magasabbak a libaárak a magyarországi átlagárnál, tehát mindenképpen megérte a hízott libát eladni, s amikor a negyvenes években Nagy Sándor az eladottakkal majdnem egyező vagy magasabb számban küldött Pestre csomagban, akkor komoly ellentételezésre számíthatott.

Libamáját Nagy Sándorék nem adtak el rendszeresen, több év eltelt egy-egy alkalom között. Ugyancsak ritka a toll eladása. 1926-ban „2 vankos toll”, 1930. decemberben 5 kg, 1933. novemberben 2,8 kg szerepel. Ez természetesnek is tekinthető, hiszen a tollfosztás jelentősen visszafogja, ill. meghosszabbítja a liba hizlalását. A *Mezőgazdasági Lexikon* (1911) adatát becslési alapként használva az 5 kg (fosztatlan) toll kb. 16, a 2,8 kg pedig 9 libáról származhatott. Az ipolynyéki körülmények között ez a 10–15 liba (plusz a fosztásba be nem vontak) egy udvarban soknak számított; a Nagy Sándorral egy birtokkategóriába tartozó, de nála sokkal kevésbé piacra termelő gazdánál csak 5–6 liba volt évente, amit saját fogyasztásra hizlaltak. Mások visszaemlékezései is azt támasztják alá, hogy a tágas libalegelők ellenére sem volt jelentősnek mondható Ipolynyéken a liba piacra vitele, mert a falu messze esett Ipolyságtól, és bizonytalanra nem érte meg a 18 km-es utat oda-vissza megtenni, noha a helybeli plébános 1936-ból származó feljegyzése szerint „a libatenyésztés igen fejlett, nem ritka

63 Erre bírálatában PALÁDI-KOVÁCS ATTILA hívta fel a figyelmet, amit e helyen is megköszönök.

ház, ahol 25—30 liba is van az udvarban” (ez viszont inkább Alsónyékre vonatkozhat). Kellett némi rátermettség ahhoz, hogy az ipolysági baromfikereskedő átvegye az árut.

A libatartást összegezõ adatsor utolsó oszlopa az eladások és vásárlások összegének különbségét tartalmazza, s fényt vet arra, hogy a hízott liba tenyésztése évente rendszeresen több száz koronás bevételekhez juttatta Nagy Sándorékát. Ugyanakkor szembeütõ ezeknek az összegeknek a változékony-sága is, s ez alátámasztja, hogy ezen a téren sem mondanak sokat az általánosságban mozgó becslések és visszaemlékezések.⁶⁴

A csirke-, tyúk-, kakas- és tojásértékesítést összegezõ adatsor (23. táblázat) kevésbé beszédes; viszonylag rendszeresnek a tyúkok eladása mondható, a korai évek 1—2 párnyi eladásai után csak 1936-tól nagyobb mennyiségben. 1938 után viszont ez a rövid fellendülés is abbamaradt, s a Pestre küldött csomagok sem tartalmaztak csirkét vagy tyúkot. A kikelt csibékbõl alkalmanként adtak el egy-két párat ugyanúgy, ahogy a jércébõl is. A *tojás* a visszaemlékezés szerint rendszeres pénzforrása volt Nagy Sándor feleségének, volt úgy, hogy 41 tyúkjá volt, és 20—25 is tojt egy nap. Az eladásokat összegezõ adatsor (24. táblázat) nem mutat nagybani tojáseladást (a havonta összegzett pénzek állanak az egyes évek-hónapoknál). Egész évek vannak, amikor nincs adat tojáseladásra — bár ez, ahogy jeleztem, tulajdonítható annak is, hogy ezek a bevételek Nagy Sándor feleségénél maradtak, õ el is költötte, ha szükség volt valamire. Nagyobb mérvû tojástermelés a háborús években mutatkozik, amikor 40—50—100 tojás ment egy-egy csomagban Pestre, ahol az állandó drágulás miatt igen csak örültek neki.

A tojást a faluban az „üzletesek” vették meg, valamint azok a kofaaszonyok, akik az ipolysági baromfikereskedõk megbízásából jártak házról házra. Ez elõnyös volt, mert a kényes fuvarozást ilyenformán meg lehetett takarítani.

64 Kitekintésül két párhuzamot idézünk. Az Ung-vidéken (MAGYARI M. 1985. 100.) a megélhetés elsõdleges forrása a szarvasmarha volt, a baromfitartás Ungvár és Csap piacainak közelsége ellenére sem vált jelentõs árutermelõ tevékenységgé. Tápén (ANDRÁSFALVY B. 1971. 351—352.) viszont a „liba fõ haszna a tollában állt, csak az elsõ világháború után lett általános a libatömés.”

Mérleg

Befejezésül két kérdésre kell választ adnunk: Nagy Sándor gazdaságában az ismert állatállomány kielégítette-e a gazdaság igényeit, valamint hogy az állattartásból származó bevételek mekkorák voltak, és mekkora részt tettek ki a gazdaság jövedelmeiben?

Ami az első kérdést illeti, ennek megválaszolását lehetővé teszi az, hogy 1944-ből ismerjük Nagy Sándor állatainak számát és értékét. Eszerint ekkor egy fejőstehén, két igavonó ökör és három növendékmarha (6500 P), egy anyadisznó és két süldő (600 P), valamint baromfi és nyulak (600 P) voltak Nagy Sándor udvarán. Együttes értékük 7700 pengő, ami a teher nélküli tiszta vagyonnak 11,2%-a. Ez az értékarány korabeli gazdasági szakírók (*Matyóföld*...151.) szerint a jól berendezett kisgazdaságokat jellemzi — mezőkövesdi gazdánál az állatok értéke pl. csak 1,2—5,8%-a volt a teljes vagyonnak. Ha Nagy Sándor állatait számosállatértékben (egy számosállat: 1 ló, 1 szarvasmarha, 5 sertés, 10 juh) a birtokterülethez viszonyítjuk, azt kapjuk, hogy 100 kh-ra 35,67 számosállat, egy számosállatra pedig 2,8 kh megművelt terület jut. Ilyen számarányokat 1935—36-ban a 10—30 holdas, ill. a 100—175 kh-as tiszántúli parasztbirtokokon találtak; az északi dombos vidéki 10—30 holdas parasztgazdaságok számosállatlétszáma csak 27,43 volt (KESZTYÖS L. 1938. 20.). Ipolynyéken belül ugyancsak érdemes viszonyítani Nagy Sándor állatállományát. Nyéken 1938-ban az állatösszeírás 611,4 számosállatot talált, ami 100 kh területre 21,4 számosállatot jelent, alig kétharmadát a Nagy Sándorénak (*Felvidéki népszéfrés* 1939). Ez az alacsony szám viszont — ahogy említettem — nem volt jellemző a környékre: az Ipolysági járásban 23,6, Bars-Hont megyében 24,8, a Felvidéken 24,9, míg Magyarországon (trianoni terület) 21,5 számosállat jutott 100 kh-ra (SZŐLLŐSY Z. 1939). Ha e számokon felül tekintetbe vesszük azt, hogy állataival Nagy Sándor nemcsak a saját, hanem sok más törpebirtokos igásmunkáit is elvégezte, valamint hogy jelentős mennyiségben piacra is vitt belőlük, akkor megalapozott a válasz, hogy a faluban és a környéken szokásoshoz képest Nagy Sándor állattartása magasan fejlett volt, és messzememenően kielégítette a saját gazdaság igényeit.

A másik kérdés megválaszolásához lássuk az állateladások és -vételek éves összegeit 1925—1944 között (25. táblázat) (1945—46 az infláció és a cserekereskedés miatt nem vehető számításba). Noha ez a táblázat nem al-

kalmas az állattartás minden pénzbeli költségét mérlegelni, annyi látható, hogy 2—10 ezer korona, ill. 500—2500 pengő között mozgó állatvételek összegét rendszeresen meghaladták a 2—14 ezer korona, ill. 800—5000 pengő közötti állateladásokból származó bevételek; kivétel csak 1930, 1937 és 1943, amikor a végösszeg negatív. Az ezeket követő években (1931-et kivéve), 1930-ban és 1944-ben viszont igen alacsony összegű az állatvétel, s ez olyan arányú bevételt tesz lehetővé, ami két év átlagában korrigálja az előző évi veszteséget. Ha a bevételeket a kiadások százalékában vesszük szemügyre, azt tapasztaljuk, hogy a 20 év alatt 12-szer 100 és 200% között, ebből 10 esetben 110 és 151% között mozog az arány. Ha mindehhez tekintetbe vesszük, hogy a bevételeken belül az állattartásból származók rendszeresen 40—80 százalék között mozogtak (ld. 50. táblázat), akkor világosan áll előtünk a gazdálkodási ág jelentősége, ami 1934 után még csak fokozódott. Ahogy GUNST PÉTER (1982. 361.) rámutatott, a visszacsatolt északi területeken a negyvenes években „a meginduló, majd gyorsuló inflációtól való félelem nyomán a gazdagparasztok és a nagybirtokosok állatokba fektették pénzüket”, s a jelek szerint ebben a vállalkozóbb szellemű, piaci kapcsolatok között jól mozgó, kisebb birtokkal rendelkező Nagy Sándor — s bizonyára jó néhány hozzá hasonló gazda — részt vett. Ahogy láttuk, a bejegyzések rendszeressége és részletessége, valamint a visszaemlékezések (például az, hogy fia taníttatási költségeit Nagy Sándor tinók árában számította és emlegette) egyaránt egyfajta tudatos kalkulációra mutatnak, s feltehető, hogy a kedvező külső körülmények mellett ennek jelentős szerepe volt a jelzett eredmények elérésében.

VÁSÁR, PIAC, FORGALOM

A gazdálkodás eddigi elemzése során már sok esett egyes termények és állatok értékesítéséről, mennyiségekről és áralakulásokról. Kevésbé térünk ki az értékesítés alkalmainak és helyszíneinek ismertetésére, a vásárra, a piacra, a vevőkre és eladókra, azokra a kapcsolatokra, amelyek az értékesítésen keresztül szövődtek. Amikor most ezt mutatjuk be, annak szem előtt tartásával tesszük, hogy a magyar néprajzi szakirodalom igen sok ismeretet felhalmozott már a vásárról és piacról — aminek akár csak utalásszerű ismertetésére itt nincs tér —, és ha ehhez hozzá lehet tenni valamit, az éppen a vásárnak és értékesítésnek egy konkrét parasztgazdaság szemszögéből való megvilágítása. Ez némileg eltér a néprajzi megközelítésnek attól a jellegzetességétől, amelyik a vásárban a sokadalmat, a sokfelől összegyűlt árusok és vevők egyvelegét látja (és láttatja), ahol javak és magatartásformák, hírek és „stílusok” cseréje zajlik (DANKÓ I. 1963; KÓS K. 1972; TARISZNYÁS M. 1982. 167—186.; ÁRUCSERE... 1986); s ugyancsak eltér a történeti megközelítéseknek attól a jellegzetességétől is, amely a vásárt és piacot a regionális vagy kistáji munkamegosztás és csere összefüggéseibe ágyazza (BÁCSKAI V.—NAGY L. 1978, 1984).

Az a környezet, ahol Nagy Sándor élete első felében gazdálkodott, forgalmi szempontból mindig is perifériára szorult, és a peremhelyzet változásai hatással voltak vizsgált esetünkre is. Az egykori Hont megye északi része, az Ipolyvidék sosem tartozott azok közé a tájak közé, ahol termelési specializációk alakultak ki; a dombos, hegyes vidéknek rosszak voltak a természeti és közlekedési adottságai, viszont néhány város élénk közvetítő kereskedelmet bonyolított le az északabbi hegyes vidékek, ill. az Ipolytól délre fekvő területek között, s ez a falvakra is hatással volt (ld. pl. GÁSPÁR I. 1988). 1920 után a helyzet annyiival rosszabbodott, hogy a határ elvágta az Ipolytól északra eső falvakat addigi vonzásközpontjaiktól, Drégelypalánktól, Balassagyarmattól, a Vác és Budapest felé vezető vasutaktól. Ilyenformán

megnövekedett az egykori megye-, majd járásközpont, Ipolyság szerepe, noha mint határ menti kisvárosnak, e szerep jelentősége relatív volt (Lévához, Losonchoz, Korponához képest). Az ipolysági hetivásárokról (hétfőnként) a harmincas évek elejétől már autóbusszal is el lehetett jutni. Csehszlovákia legfőbb élelemtermelő vidékei ugyancsak nem az Ipoly mentén terültek el, hanem inkább a Kisalföldön (MACHNYIK A. 1935). A környék vásárainak így inkább helyi jelentőségük volt.⁶⁵ Más oldalról viszont a korábbi magyarországinál iparosodottabb csehszlovákiai gazdaság hatása elért a peremvidékekre is: könnyebben lehetett gazdasági felszereléshez, gépekhez, építőanyaghoz jutni. 1938 és 1944 között a terület újra Magyarországhoz tartozván, visszakerült Balassagyarmat, Vác, Budapest vonzáskörébe, s Ipolyság is visszakapta vonzásterületének déli felét, viszont elvesztette az északit. A háborút követő évben a gazdaság normális vérkeringése csak lassan állt helyre; Nagy Sándor pedig 1947-től kezdve már egy dunántúli falu, Mór piaci kapcsolatrendszerében igyekezett helyet találni magának.

Ipolynyék — korábban Alsó- és Felsőipolynyék — a század eleji egyesítés után, 1912-től kezdve tartott évi két vásárt, a harmincas évektől újabb vásárokat engedélyeztek, ezekkel együtt évi öt vására volt. Egy 1936-ból származó helybeli krónika szerint „ilyenkor forgalmas, mozgalmas volt az egész falu; azt lehet mondani, hogy a lakosság ilyenkor vásárolta meg egész évi szükségletét ruhából, lábbeliből, stb. ... A falunak a főúttól, de főként a vasúttól való távoli fekvése következtében az állatok felhajtása gyöngének mondható, a befolyó kb. 5000 korona vásárpénz a kiadásokat is alig fedezi.” Az ipolynyékiek a sajátjukon kívül Ipolyságra (18 km), Ipolyhídvégre, Kékkőre (50 km), Korponára (30 km), Németibe, Csalomiára, 1939 után még Balassagyarmatra (20 km) jártak vásárokbá. Ezek közül Hídvég állatvásárai számítottak jobbnak, mert oda eljöttek cseh és morva kereskedők is, hogy a

65 „A visszacsatolt Felvidéken hetivásárt 49 községben szoktak tartani, hetenkint összesen 82 alkalommal. Mégpedig 20 községben hetenkint egyszer, 25 községben hetenkint kétszer és négy községben, illetve városban: Csapon, Dunaszerdahelyen, Galántán és Munkácson hetenkint háromszor van hetivásár. A hetivásárok leggyakoribb napja csütörtök, legritkább napja pedig szombat és hétfő. Országos állatvásárt összesen 89 községben tartanak 636 alkalommal, országos kirakodóvásárt 79 községben, 456 alkalommal... Országos állatvásárt a községek 59%-a (52 község) évi 4–6 alkalommal, 29%-a (26 község) évenként 6-nál többször és csak 12%-a (11 község) évenként 4-nél kevesebb alkalommal tart... Az állat- és kirakodóvásárok arányszámainak majdnem teljes egyformasága is mutatja, hogy ez a két vásárfajta a községekben rendszerint egyszerre szokott lezajlani.” (FARKASFALVY E. 1938. 1082.).

sörgyarak hulladékát hasznosító, hizlalni való csontos marhát meg nevelni való borjút vegyenek. Hídvég csak 10 km-re volt a vasúttól, s ennyi hajtás még nem ártott meg egy nap alatt a kényesebb pirostarka fajtáknak sem.

Az ipolynyékiek forgalmának másik részét a helybeli kereskedők bonyolították le. 1936-ban vegyeskereskedése volt Kovács Józsefnek, Zsadányi Dezsőnek, Kalmár Árminnak, Borstein Dávidnak, Widder Mórnak, Mester Rudolfnének és a Fogyasztási Szövetkezetnek (ez utóbbit 1920-ban alakították meg). Működött még a községben 2 önálló és 3 vegyesbolthoz tartozó kocsmá és 3 mészáros, a Bata-cipőbolt és egy árusítással is foglalkozó szikvízüzem.

A helybeli üzleteken kívül a legközelebbi város, Ipolyság nemcsak hivatásairaival vonzotta a környékbeliakat, hanem üzleteivel is, amiket a vásárok alkalmával vagy más hivatalos ügyben ott járván útba ejtettek. A 18 kilométeres távolság — ami lovaskocsival, 10—12 mázsa teherrel vagy üresen oda-vissza egy napos út volt — miatt sokan nyilván meggondolták, mikor vállalkoznak rá, s ez a meglehetősen drága (10—13 koronás) buszjárat megindulása után sem változott. Emellett nyilván nemcsak Nagy Sándor, hanem mások is vásároltak távolabbi városokban, kereskedőktől rendelésre. Alkalmi eladásokat pedig falubeliekkel, környékbeli ismerősökkel, vándorárusokkal is megejtettek.⁶⁶

Hogyan bonyolította le vizsgált gazdaságunk, Nagy Sándoré, javai forgalmát? A visszaemlékezések mellett erre a kérdésre a naplótól akkor remélhetünk választ, ha a kiadások és bevételek mellett fel van jegyezve az is, kitől, kinek és hol vettek vagy adtak el valamit. A naplóban 1925-től kezdődően a több ezerre rúgó tételeknek csak a kisebbik része ilyen, viszont ezek pénzértéküket tekintve már nagyobb részt tesznek ki. Természetesnek tarthatjuk, hogy a rendszeres helybeli bevásárlások a szatócsboltban külön nincsenek jelezve — még akkor sem, amikor szinte minden szem bors fel van írva —, emiatt a helybeli kereskedőkkel való kapcsolatról csak általánosságokat tudhatunk. Jóval több a vásárokról szóló feljegyzés, ezért ezek megérdemlik az aprólékosabb figyelmet. Nehézségekkel természetesen itt is

⁶⁶ Ipolyság vásárai 1860-ban: II. 25, III. 25; V. 25, VI. 10, VIII. 15, IX. 21, XI. 6, XII. 28. (*Magyar és Erdélyországi új és ó kalendárion 1860 szökő esztendőre...* Szerk. ALBERT FERENC, Rév-Komárom). 1900-ban: II. 24. (Mátyás), Gyümölcsoltó Boldogasszony, V. 25, VII. 20, Nagy Boldogasszony, IX. 21, X. 5, XII. 28. (GRACZA GYÖRGY, szerk: *A Budapesti Kis Képes Naptára 1900 évre*). Ipolynyék vásárai egyik összeállításban sem szerepelnek.

találkozunk. Mindenekelőtt: sosem lehetünk biztosak abban, hogy egy-egy vásárra utaló feljegyzés után meddig tart az ott vett vagy ott eladott javak listája, és hol kezdődik egy másik, jelöletlenül hagyott vásárlás. Következtetni persze lehet: az „ebéd”, „költség”, „vám”, „cukorka” és hasonlók előfordulása egy lista vége felé nagy valószínűséggel a vásárhoz rendeli az előtte álló tételeket. Máskor abban nem lehetünk biztosak, hogy ahol csak a vásárlás helye ismert, ott vajon vásárral számoljunk-e, vagy sem. Különösen Ipolyság fordul elő sűrűn; ilyen esetekben összesítésünkben mindig csak a kifejezetten jelölt vásárokat vettük számításba, más „bevásárló” utakat nem. Mindent összevetve 1926-tól 1946-ig Nagy Sándor naplójában 177 vásárt tartalmazó feljegyzést találunk, s ez a szám már alkalmas lehet arra, hogy jellegzetességeiből tendenciákat állapíthassunk meg. Tekintsük át mindenekelőtt az egy-egy évre eső vásárok számát és helyszínét (26. táblázat).

Látható, hogy a vásárok egy évre jutó száma nagy változatosságot mutat: 4—18-ig terjed, az átlag 8,6. Az is rögtön szembetűnik, hogy a három legfőbb vásárhely Nagy Sándor számára Ipolyság (68), Ipolynyék (47) és Ipolyhídvég (35) volt, majd 1938 után Balassagyarmat (13). A vásároknak e 20 éves sorozatában (1945-öt leszámítva, amikor nem volt vásár) két szempont szerint vehetünk észre szakaszokat. A vásárok helye szerint kb. 1930-ig tartott az a néhány év, amíg Nagy Sándor bejárta a környék vásárait, „felfedezte” azokat. 1930 után új vásárhellyel már nem találkozunk (Németit leszámítva 1934-ben) egészen a határváltozásig; s 1930 után már csak szórványosan fordulnak elő a három fő vásárhelyen kívüliek. Az 1938—1946 közötti éveket a gyarmati vásárok (és egyéb utak) mellett a nyéki vásár említetlenül hagyása is jellemzi 1941-től kezdve, valamint a hídvégi vásárok megritkulása. Az egy évre jutó vásárok száma szerint talán ugyancsak nem mesterkéltnél három szakaszt elkülöníteni: egyet 1926—29, egyet 1930—36 és egyet 1937—44 között. Az első négy (s 1925-öt is hozzávéve öt) évben viszonylag kevesebb a vásár, évi 6, s csak 1927 válik ki 12 vásárával. A következő hét évben, 1930—36 között Nagy Sándor jóval többet járt vásárba, évi 8—18 alkalommal (az évi átlag itt 12, az előző szakasznak éppen a duplája). Ám e több vásározó út nem vezetett több helyre, csak azokra, amelyeket már előzőleg is kiismert. 1937—44 között ismét kevesebb a vásározás, 5—9 között, évi átlagban újra 6; Ság és Hídvég mellett e nyolc év vásárainak 27%-át teszik ki a balassagyarmatiak, és egy-két távolabbi hely (Oroszi, Acsa) is előfordul. 1945-ben nincs vásár felírva, a termékcseré más

helyszíneken és közvetítőkön keresztül zajlott; azután újra élénk a — főleg sági — vásári élet. A vásárba járásnak ezek a szakaszai, ha nem is pontosan, de párhuzamba állíthatók a gazdálkodásnak azokkal a szakaszaival, amiket a birtok változásával kapcsolatban mutattunk be.

Beszédes a vásárba járás havonkénti megoszlása. Az egy-egy évre jutó vásárok alacsonyabb száma miatt ezt húszéves összesítésben elemezzük: 27. táblázatunk évente mutatja a Nagy Sándor által megjárt vásárok havonkénti megoszlását.

Ha most először csak a táblázat alján összegzett számokat nézzük, kiderül, hogy egy hosszabb időszakon keresztül — az évenkénti esetlegességeket némileg kiegyenlítve — hogyan állíthatók a hónapok sorrendbe, s egy „modell-éven” belül milyen ciklusok különíthetők el. Ezt szemlélteti 28. és 29. táblázatunk.

Egy ilyen „modell-évben” a szeptembertől márciusig terjedő téli félévre esik a vásárok 68%-a, több mint kétharmada, s ezen belül is egymástól 3—3 hónapra találjuk a csúcsoakat: szeptembert, decembert és márciust, amelyekre együttesen az éves vásárok 37%-a esik (ami másfélszerese az egyenletes megoszláskor kapható aránynak, 25%-nak). Ezzel szemben a legkevesebb vásárt tartalmazó hónapok a nyári félévre esnek, egymás mellé, május-június-júliusra. Itt találjuk az éves vásárok 18%-át, fele annyit, mint a három legtöbbet tartalmazó hónapban. A grafikonon az is látszik, hogy a csúcsok egész évben szabályosan háromhavonta követik egymást, s a szeptemberi, decemberi, márciusi, júniusi csúcstól a két-két mellette levő hónappal együtt egy-egy ívként foghatjuk fel.

Az, hogy egy-egy évben hány hónapra oszlanak el a vásárok, mennyire egyenletesen, vagy egy-egy „vásáros” időszakra koncentráltan, már e táblázatból is kiderül. Vannak hónapok, amelyekben a vizsgált húsz év alatt nagy rendszerességgel fordul elő vásár (feljegyzés): március, szeptember, október, december (ezek azonosak azokkal, amelyekben a legtöbb vásár volt). Némely hónapokra egyes években esik, más években nem esik vásár. Nagyobb „szünetek” vannak például januárt illetően 1941—44, februárt illetően 1934—37, áprilist illetően 1938—46, májust illetően 1936—39, júliust illetően 1932—35 és 1940—43, augusztust illetően 1937—40, szeptembert illetően 1942—46, novembert illetően 1937—40 között. Nagyfokú változatosság tapasztalható abban, hogy az egyes években hány hónapra és hogyan oszlanak el a vásárok. Ha számpárral jelöljük az egyes évekre jutó vásárok számát és

azoknak a hónapoknak a számát, ahányban előfordulnak, akkor e számpárokat mátrixba rendezve a következő ábrát kapjuk (30. táblázat).

Az oszlopokban azok az évek vannak, amelyekben Nagy Sándor azonos számú vásárban volt, a sorokban azok, amelyekben azonos számú hónapra oszlanak el a vásárok. Az egymáshoz közel eső és körülrajzolt évek tekintetők rokon szerkezetűeknek, s ezek is elrendezhetőek három csoportba. Noha e csoportosítás nyilván nem alapoz meg túlzott következtetéseket, annyi mégis feltűnő, hogy az A-val jelölt csoportban — kevés vásár, kevés hónapra elosztva — három év szerepel, köztük a két egymás melletti épp a háborús évek; a B-vel jelölt csoportban (amely a legtöbb, kilenc évet tartalmazza), 6—9 vásár 5—7 hónapra elosztva, itt 30-as és 40-es évek-évpárok egyaránt szerepelnek; s a C-vel jelölt csoportban — 10—13 vásár 6—10 hónapra elosztva — ugyancsak találunk 20-as, 30-as és 40-es évekből éveket, de a legtöbbet (7-ből 5-öt) a 30-as évekből. Már e néhány összesítés is jelez tendenciákat, a vásárba járás eltérő „stratégiáit”, de mivel eddig nem tettünk különbséget a vásárbeli eladások, vásárlások között, és nem figyeltünk a kiadásokra és bevételekre, e stratégiák még csak a jelenségek felszínét ragadják meg.

Kérdés, Nagy Sándor éves kiadásaiban és bevételeiben mekkora részt tettek ki a vásáriak, és mi volt az, amit főként vásárokon szerzett be vagy adott el? Ennek megválaszolásához feleslegesnek látszott 20 év 177 vásáranak részletes adatait feldolgozni, s ez sok adat bizonytalansága miatt amúgy sem kecsegtetett sok eredménnyel. Ehelyett négy évet választottam ki oly módon, hogy azok reprezentálják az egész korszakot. 1928, 1933, 1938 és 1943 olyan évek, amelyek mindegyike Nagy Sándor gazdálkodásának más-más szakaszára esik; a négy év vásárainak átlagos száma (7) nem áll messze a 20 év egészének átlagától (8,8). A négy év összesen 35 vásáráról feljegyzett kiadások és bevételek összegeit (amit a fentebb már jelzett forráskritikai nehézségek miatt olykor nem volt egyszerű előállítani) és ez összegeknek az éves kiadásokhoz és bevételekhez viszonyított százalékos arányát a 31. táblázat tartalmazza.

Az adatok arról tanúskodnak, hogy a vásárok különböző években igen különböző súllyal estek latba a kiadásokban és bevételekben; a 15 és 65% közötti bevételi és a 2,5—50-ig terjedő kiadási arányok nem sok szabályszerűségei mutatnak. Az 1928-as adatokat leszámítva általában több és nagyobb arányú a vásári bevétel, mint a kiadás, vagyis a gazdaság és háztartás szűk-

ségeinek kielégítésében kisebb szerep jutott a vásárnak, mint más beszerzési forrásoknak. Ez természetesen azt a tömör általánosítást is megkérdőjelezi, mely szerint a parasztok a vásárokon szerezték be egész évi szükségletüket ruhából, szerszámokból stb. (ahogy ezt a korabeli plébános falukrónikájában leírta, s ami vissza-visszatér néprajzi munkákban is). Feltűnhet az is, hogy magasabb vásári bevételi arányokhoz magasabb kiadási arányok is tartoznak; vagyis feltehető, ill. belátható, hogy egy kedvező eladásból származó pénz nagy részét még a vásárban kiadásra fordították. Az elemzett években a vásárok között rendre kevesebb az olyan vásár, ahol Nagy Sándor eladott, azoknál, ahol vásárolt, és kikövetkeztethető, hogy jó pár olyan vásárba is elment, ahol nem adott el, és apróságokon kívül nem is vásárolt; csak próbálkozott, ill. ismerkedett a kínálattal, árakkal.

A vásárra vitt eladnivalók sorában számban és értékben az állatok állnak az első helyen (az egész évi vásári bevételekhez viszonyítottan 96—100 százalékkal, ahogy ezt a 32. táblázatban közölt összesítésünk mutatja). A tinó-, ökor-, tehéneladások legtöbbször vásárban történtek, gyakran a süldő malacoké is. Hízott libát rendszerint Ságón adtak el, de valószínűleg nem mindig vásárban, hanem gyakrabban házaknál vagy piacon. Sokkal kevésbé került vásárba az eladásra szánt gabona. Szőlőt, takarmányt és takarmánymagot, krumplit, babot nem annyira vásárokon, mint inkább nyéki és környékbeli kereskedőknek, rokonoknak, ismerősöknek adott el Nagy Sándor. Ennek az a magyarázata, hogy Nagy Sándor csak falubeli fuvarost megfogadva szállíthatta terményeit faluján kívüli vásárokbá, mert ökörigájával nem vállalkozhatott nagyobb távolságok megtételére.

A vásárokon beszerzett javak között értékben ugyancsak az állatok állnak az első helyen (az egész éves vásári kiadásokhoz viszonyítottan 66—98 százalékkal, ld. 32. táblázat). Ökröt, tinót, tehenet, borjút, malacot, süldőt szinte kizárólag vásárban vett Nagy Sándor, legfőképp Ipolyságón és Ipolyhídvégen. A másik, vásárban leggyakrabban vásárolt cikk a ruha, ruhaanyag, cipőfélék, s ez nem is köthető évszakhoz, folyamatosan előfordul. Gyakori a szerszámok, gazdasági eszközök, felszerelések, edények vásárlása, s mindazé, ami az állatvásárokat követő kirakodóvásárokon előfordult.

Illusztrációképpen néhány vásárt egyenként is bemutatunk. 1929. december 20-án Korponára vonattal ment Nagy Sándor; egy pár tinót és egy tehenet vett 6805 koronáért, valamint teát, szardíniát, túrót, cigarettát, toll-

szárat, szíjostort, s adott egy szegénynek is 10 koronát. Összes kiadása 6850 korona volt.

1935. márciusban a sági vásáron „eladtam a tinókat 1680 K; irányítás 0,80 K, vám 4 K, áldomás 5 K, ebéd 3 K, vasvilla 8 K, 4 sróf macskába 5,80 K, cigarettadohány 1,50 K, papír 0,30 K, gyufa 1 K, Sanyinak bakancs, szegénynek 29.” A bevételből 500 koronát kifizetett a nem sokkal korábban vett vetőgépjért fennálló tartozása fejében, és a takarékbba befizetett 130 K kamatot.

1936. július 13-án a sági vásárban „eladtam az ökröket, melyeket Korponán vettem 1935 szeptemberi vásárkor 4390 K, most eladtam 5650 K, az egyik megrokkant a lábaira, másképp kaptam volna 6200 koronát.”

1936. október 12-én a nyéki vásárban „meleg gatyára 23 K, Károlynak csizma 75 K, borcsap 5 K, bőrszír 2 K, Margitnak meleg gatyá 9 K, gyufa 0,90 K, szakácska 5,90 K.”

Az ilyen bejegyzések sejtetik, hogy a vásárok sok esetben a mérlegelés, az értékelés alkalmai is voltak. Ilyenek ritkán kerültek be a naplóba; ezért idézünk még kettőt, amelyek döntésekre vetnek fényt. Az 1928-as júliusi bevételek között szerepel a következő bejegyzés: „Üszöt elatam sági vásárkor 5/25-én 1150 Kor Mátyáskor vetem a takarékból az árat 100 Kor jöt rajta 12 hetig tartotam. Töbet olyat nem erdemes veni kis öreget és nagyszarvat.” Az üszőt a februári bejegyzés szerint a mátyási (februári) nyéki vásárban vette 1050 koronáért Csibor Pistától, s ugyanakkor még 3 süldő malacot, ruhaanyagokat, rántáskeverőt, pelenkát stb. is vett. Egy másik bejegyzés szerint 1932 szeptemberében: „Ságra vittem szőlőt Válto rendezéskor 22 kilo kilóját eladtam 1 kor 50 fil de töbet nem vinék oly olcsón mesze van fárasztó majd ha Gyarmatra lehet menni.” Ez utóbbi lehetőség még hét évig nem valósult meg, de hogy a valamikori kapcsolat legalább gondolatban eleven volt, arra ez az utalás világos bizonyíték. Az is előfordult, 1933. november 7-én, hogy Nagy Sándor és felesége egyszerre mentek két külön vásárba. A sági hetivásárban a felesége vett Nagy Sándornak nadrágra való bársonyt, a gyerekeknek nadraganyagot, egy nyolcliteres fazekat, meleg inget 173,5 koronáért; ugyanakkor Nagy Sándor egy nem is közeli vásárba ment, Kékkőre, hogy borjúkat vegyen „de drága volt, nem vetem meg”. jegyezte föl, csak cigarettára és egy féldecire költött.

Nagy Sándor saját visszaemlékezései szerint a vásárokra „nem mindig mentünk ökrös szekérrel. Vagy valaki elvitt, mert megtudtuk, hogy megy ko-

csival, szekérvél, hát osztán így. Meg vót néha már, mikor biciklit is vettem, oszt ha csak úgy köllött menni megnézni, hogy hogyan a vásár, hogy megy, micsoda áron megy, akkor osztán elmentem biciklin is már, megtanultam biciklizni. (Ilyenkor nemigen vett semmit? — M. T.) Nem, akkor nem nagyon vettem. Valamit megnézni mentem be. (De azért ilyenkor is elment valami kis pénz, ha nem vett semmit?) Elment, természetesen... bevásároltam valamit, kis balta, nagy balta, kasza, szögek, csavarok, mindig, ami köllött a gazdasághoz... Olyan dolgokat vettem, amit a tarisznyába vagy ilyesfélébe elvihettem. Mert ha gyalog köllött menni, mindig voltak szekerek, hát az egyik elvitt, vagy ameddig elvitt, társaságba jöttünk haza gyalog. Úgy aztán egész úton beszédbe elment, hol merre voltál, hogy jártál... (Ha messzibb vásárra mentek, hol szálltak meg?) A legközelebbi faluba, tót faluba. Ott kerestünk. Néha alig kaptunk tőlük, a tótoknál... Mentünk vagy ötön-hatan, oszt akkor kértünk tőlük, adjanak tejet. Pénzért, persze. Vót nekik aludtej, édestej, oszt akkor megvacsoráltunk, megvettük tőlük a tejet. Hát aztán reggel volt a vásár, ugye."

Végül röviden szólnunk kell Nagy Sándornak azokról a vásárlásairól és eladásairól is, amelyeknek színhelye nem a vásár volt. Kereskedőkkel és falubeliekkel gyakorta találkozunk a gazdasági feljegyzésekben; az összehasonlítás kedvéért megkíséreltük nyomon követni és összegezni Nagy Sándornak azokat a kiadásait és bevételeit, amelyeket nem a vásárokon, hanem kereskedőkkel és falubeliekkel bonyolított le. Főként a gazdaságra vonatkozóan tehettük és tettük ezt meg, hiszen igen ritka az olyan háztartási (élelem, ruházat, eszköz stb.) vásárlás, ahol pontosan tudni lehetne az eladók nevét. Kérdésünk az, hogy jut-e jelentősebb szerep a vásárok mellett a javak forgalmában más közvetítőknek is Nagy Sándor gazdaságában? Ennek megválaszolásához ugyancsak a fentebb már kiválasztott négy évet vettük figyelembe, s minden olyan eladást és vásárlást összegeztünk, ahol állat vagy állati termék, termés, takarmány, bor szerepelt (33. táblázat).

Első pillantásra világos, hogy a kiadások terén a feljegyzett személyektől vásárolt tételek számban és értékben egyaránt háttérbe szorulnak. E megállapítás természetesen csak megszorítással igaz; ahhoz, hogy bizonyosak lehessünk benne, minden vásárlást pontosan kellene ismerni. Ha a nem vásári kiadásokat a vásáriakkal összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy csak 1938-ban áll egymáshoz viszonylag közel a két összeg és százalékarány, máskülönben nagyságrendi eltérés van köztük. A bevételek oszlopában szembetűnő, hogy

magasabb összegeket és százalékos arányokat, valamint emelkedő tendenciát látunk, ami odáig megy, hogy 1943-ban a vásári és nem vásári eladások közel egyező összeggel és százalékaránnyal szerepelnek. Mit és kiknek adott el Nagy Sándor vásáron kívül? 1938-ban (s valószínűleg nyéki gazdálkodása kezdeti éveiben) még csak krumplit, szalmát és libát, 1933-ban krumplit, libát, tollat, szénát, búzát, 1938-ban kecskét, répát, bort, 1943-ban pedig fát, pálinkát, bort, szarvasheremagot, lucernát, libát, anyanyulat, tejet, immár sokkal gyakrabban és nagyobb tételben az előző éveknél. A vevők között ott találjuk Maczner Ödön zsidó mészároost, Kalmár Sándor boltost, Virsik Imre tanítót, a Fogyasztási Szövetkezetet, a Futurát és jó pár falubeli szegényembert, iparost (Belik Lajos, Balázs Matild, Anton Bálint, Mondí Ferenc, Blaho Miklós, Bende Ferenc [szabó], Holla István [kovács], Verebes János, Velebni Ferenc, Tankovics János stb.). Az arányoknak ez a változása bizonyosan nemcsak a feljegyzések esetlegessége miatt van így, hanem azzal magyarázható, hogy a 20-as években Nagy Sándor nemcsak kisebb földterülettel és eladható termékfőlősleggel, hanem kevesebb „mozgósítható” kapcsolattal is rendelkezett a faluban; s ez változott meg gyökeresen a 30-as, 40-es évekre, amikor nagyobb földterületen, sokoldalúbban és mások által is elismertebben gazdálkodott.

A kiadások oldalán az ugyancsak megfigyelhető, de kisebb mértékű emelkedés mögött takarmányrépa (1938) hús és „mindenfélé” (1933); búza, árpa, liszt (1938); szarvasheremag és egy üszőborjú (1943) megvásárlása áll. Húst, lisztet, „mindenfélét” a kereskedőktől, búzát, árpát falubeli nagyobb birtokostól, répát falubeli zsellérembertől vásárolt, sokkal kevesebbszer, mint ahányszor eladott.

Összefoglalásul megkísérelhetjük felvázolni azt a piaci magatartást, ami mindeme, számokkal és visszaemlékezésekkel jelzett tények mögött meghúzódik. E magatartás egyik összetevője, hogy Nagy Sándor kezdettől fogva nemcsak önellátásra, házi szükségletre termelt, hanem piacra is. A „piacra termelés” annyit jelent, hogy eladásait nemcsak a nyers, külső erők követelte kifizetések (pl. adók, kamatok stb.) lehetővé tevő pénzszerzési kényszer, azaz egyfajta „pénzbeli önellátás”, illetve a saját fogyasztáson felül megmaradó természetes fölösleg értékesítésének vágya vezette, hanem annak felismerése, hogy hol, mikor és mit érdemes eladni és eladásra előállítani. Ezek a felismerések olykor a naplóból is kivehetők döntésekre utaló megjegyzések formájában, nemkülönben a visszaemlékezésekből; s noha hosszú távra szó-

lóan tudatos, minden „befektetést” és „nyereséget” számba vevő kalkulációig sem a naplóból, sem a visszaemlékezésekből kivételösen nem jutott el, mégis tanúi lehetünk egyfajta „piacérintett” gazdasági gondolkodásnak és magatartásnak Nagy Sándor esetében. E kifejezést KOVÁCH I. (1988, 90—97.) vezette be, amikor a mezőgazdasági kistermelők szociológiai vizsgálata során a gazdálkodói habitusokat tipizálta (BOURDIEU nyomán), és elkülönítette a különböző jellegzetes gazdálkodói magatartásokat. Bővebb kifejtés nélkül ezek: (1) a piac által nem érintett, amit a presztízs ethosza irányít, (2) a piacérintett, amit a biztonság ethosza vezet, (3) a piacorientált, amit a jóléti mobilitás ethosza jellemez, végül (4) a piacra szerveződő, amit a vállalkozás ethosza hat át. (A fogalmak első megfogalmazása, főként hajdúnánási empirikus tapasztalatok alapján: KOVÁCH I.—KUCZI T. 1982.) A piacérintett gondolkodásra utal az ígásállatok rendszeres cseréje, felfrissítése, a takarmányok közül azok kiválasztása, amelyek több éven át biztonságosan teremnek, és részbeni feletetésük után magjuk is értékesíthető; erre utal a földek hosszú bérlése, a gazdasági kapcsolatrendszer: munka- és piaci kapcsolatok célszerű alakítása (amiben a presztízsjavak éppúgy el nem hanyagolható szerephez jutnak, mint az anyagiak), a sorozatos, modernizáció felé mutató „beruházások” a varrógéptől a vetőgépig, és így tovább. Ez a magatartás volt az, ami emlékezetes maradt Nagy Sándor rokonai között és áttelepülése előtti környezetében, s ami öntudatot és tartást adott egy parasztembernek akkor is, amikor fiai és ő már nem az önálló paraszti életformát élték. Az már további helyszíni kutatások kérdése lehet, hogy vajon a két világháború közötti Ipoly menti, csehszlovákiai magyar parasztság gazdasági magatartásában mennyire volt jellemző a Nagy Sándoréhoz hasonló piacérintett gondolkodás elterjedése, s emellett még milyen változatok tették tarkává a parasztság „mentális térképét” (CSÉFALVAY Z. 1990). A Nagy Sándorról ismert helybeli vélekedések ismeretében nem lenne meglepő, ha ezen a vidéken is az lenne az általánosan jellemző, amit DOBROSSY ISTVÁN és VIGA GYULA Mátraderecskéről megállapítottak (1978, 43—44.): hogy „a falu kereskedelmi kapcsolataiban a megtermelt felesleg értékesítési lehetőségei főleg azokra a javakra korlátozódtak, melyeket a házimunkát végző, főleg idős asszonyok állítottak elő”, s hogy „a gazdálkodás egyes területein megtermelt árufeltesleg vagy létrehozott termékek egyik célja a hiányzó, szükségelt cikkek beszerzésének biztosítása”.

MUNKA- ÉS ÜZEMSZERVEZET

A gazdálkodás fő alkotórészeit elemezve ezen a ponton a munka- és üzemszervezeti kereteket kell megvizsgálni. Hogyan használták fel a családi munkaerőt, hogyan biztosította Nagy Sándor a gazdasága munkaerejét, milyen munkacsere-kapcsolatokban állt környezetével, s hogyan változtak ezek a család életciklusai folyamán? E kérdések olyanok, amelyek egy részletes naplóval dokumentált gazdasággal kapcsolatban a kielégítő válasz reményében feltehetőek. Megválaszolásuk azért is fontos, mert a parasztcsalád és -gazdaság munkaszervezetére, a tevékenységek belső rendjére és kapcsolatrendszerére Magyarországon fél évszázada meg-megújuló figyelem irányul néprajzkutatók részéről (FÉL E. 1944a, 1944b; FÉL E.—HOFFER T. 1964, 1967; HOFFMANN T. 1963; MOLNÁR A. 1967, 1977, 1982; SZABÓ L. 1965, 1968, 1986). A „férfi” és a „női” munkák leltárba vétele a néprajz hagyományos témái közé tartozik, ám rendszerint a munkaszervezet komolyabb elemzése nélkül (JÁVOR K. 1966). Konkrét esetek elemzése viszont e munkák többségében háttérbe szorult az általános modellek kidolgozása mögött, amelyek a valóság gazdagságának megragadására ritkán alkalmasak, különösen, ha ezt terminológiai bizonytalanság is nehezíti. SZILÁGYI MIKLÓS (1986b. 533.) mutatott rá, hogy a történeti és néprajzi irodalom evidenciaként kezeli, hogy a falvak és mezővárosok parasztsága családi üzemekben dolgozott, ám az általánosítások nagy része annak az előfeltevésnek kritikátlan elfogadásán nyugodott, hogy a paraszti gazdálkodás családban megfigyelhető jelenségei fenntartás nélkül igazak a faluközösség egészére, mert az erős közösségi kontroll nemigen engedett teret egyénieskedésnek, kezdeményezésnek. E feltevést háttérbe tolva ő az extenzív állattartás racionalitását vizsgálta mezővárosi keretben; magam egyedi esetet vizsgálva a fentebbi kérdésekre keresek választ. Ezek vihetnek közelebb olyan általánosabb kérdések megválaszolásához, hogy hol húzódik a paraszti üzem határa, s hogy mik az összefüggések a parasztüzem, a család és a háztartás között (SZABÓ L. 1982).

Munkák a saját gazdaságban

Nagy Sándor nem gazdasági munkanaplót vezetett, alkalmanként jegyzett fel a gazdaságában elvégzett munkákból olyasmit, ami költségekkel is járhatott, utóbb olyan munkákat is, amelyeknek csupán elvégzését rögzítette. Ha először csupán azt figyeljük meg, melyik évben hány és hányféle, saját gazdaságában elvégzett munkát jegyzett fel naplójába, szembetűnő tényeket tapasztalunk (34. táblázat). Az természetes, hogy a bejegyzések mennyisége messze elmarad akár csak a gazdaság legfontosabb munkáinak számától is; nem tekinthető viszont véletlennek, hogy 1928, 1932, 1936 és 1941 a többi évekhez képest kiugróan magas számokat mutat. Ez annak a jele, hogy Nagy Sándor akkor fordított nagyobb gondot a saját gazdaságában elvégzett munkák feljegyzésére, amikor valamilyen új helyzet állt elő birtokában: földet vett (1928), vagy földbérletet vállalt (1932, 1936, 1941).

A kb. húsz év alatt, 1927-től 1944-ig feljegyzett munkák összesítve, havi bontásban a következők voltak. *Január*: fordítás, pálinkafőzés — *Február*: ganajhordás, őrlés, csigelefejtés — *Március*: szőlőfordítás, borlefejtés, trágyahordás, vetés, takarmányvetés, szántás, szalmahordás, faültetés, krumplifelszedés — *Április*: szőlőfordítás, őrlés, kaszálás, kukorica-, lucerna-, lóherevetés — *Május*: trágyahordás, udvarkerítés, zab- és szójababvetés — *Június*: trágyahordás, rétkaszálás, gyűjtés, hordás, takarmánykaszálás, szarvasherehordás — *Július*: hordás, cséplés, aratás, rétkaszálás, gyűjtés, kölesvetés — *Augusztus*: ganajhordás, gépelés (cséplés), hordás, sarjú-, takarmány-, szarvasherekaszálás, -cséplés — *Szeptember*: ganajhordás, vetés, szüret, őrlés, sarjúkaszálás és -hozás, zab-, lucernamag-, szarvashere-gépelés — *Október*: szüret, szántás, vetés, kukoricatörés, szójababcséplés — *November*: fahordás, káposztatépés, pálinkafőzés — *December*: törkölyfőzés, pálinkafőzés, szántás.

Ami e munkákat összesíthetőkké teszi, az az, hogy alig van közöttük olyan, amelyet egyedinek kellene tartanunk (ilyen 1939 márciusában a gyümölcsfaültetés vagy 1935 májusában az udvarkerítés); a gabonával, szőlővel, takarmánnyal kapcsolatos munkák rendszeresen visszatérők lehettek. A legtöbbféle munka márciusban és szeptemberben szerepel; ezek azok a hónapok, amelyekben nemcsak a munka sok, de idő is marad felírni őket. A július-augusztusi munkacsúcs idejéből nem írt fel sokféle munkát Nagy Sándor, de a három legfontosabbat: az aratást, hordást, cséplést igen sokszor, mondhatni rendszeresen. A téli hónapok említésre méltó munkáinak száma mindössze 2–3.

Az, amit Nagy Sándor a saját gazdaságában elvégzett munkákról az évtizedek alatt felírt, két részre bontható: a saját, illetve családi erővel elvégzettek, és a mások által elvégzettek. E kettő egymáshoz viszonyított aránya típusalkotó tényező is, ezért ebben a sorrendben vesszük őket sorra.

Láthattuk, hogy a paraszti munkát Nagy Sándor Födémesen a nagycsaládban teljes egészében elsajátította, s ehhez járult mindaz a tapasztalat, amit időszaki munkavállalásai, majd kaukázusi fogságának két esztendeje hozott számára. Kedvvel és kitartóan dolgozott; öntudatát erősítette, hogy a fogságban is tudása és munkabírása alapján választották ki. 1920-ban hazatérve falujába és 1925-ben Ipolynyékre költözve sem számíthatott másra, mint saját munkájára, ennek révén kellett megbecsült helyét megtalálnia új környezetében. (Az már csak a kép teljességéhez tartozik, hogy élete utolsó éveiben Mórón is minden munkát elvégzett a kertben és a házban, amit bírt.) Sokat várt el saját magától és nem sokra tartotta a lusta, részeges embereket. Sokra volt képes; újra meg újra nekirugaszkodó talpra állásait voltaképp mindig saját megfeszített munkájával érte el, kihasználva a körülményeket vagy éppen dacolva velük. A munka eredményét a látható gyarapodás jelentette: a betakarított termés, az eladott állatok, az épülő ház, mindaz, ami a család fenntartásához szükséges volt, nem pedig a munka pénzben vagy természetben számon tartott, ill. megkapott „értéke”. Ahogy saját magától, úgy családjától, gyermekeitől is sokat várt el; nem egy konfliktusnak is fiainak az ő szemében rendszertelenebb, csapongóbb munkája volt az oka. Amíg a gyerekek kicsik voltak, 1925-től a harmincas évek közepéig, a családban két munkabíró felnőtt és az idősebb após dolgozott. A fentebb elsorolt munkák nagy részét ők hárman végezték el. Valószínűnek látszik, hogy a mezei munkában Nagy Sándor felesége csak a nyári munkacsúcsok idején vett részt: aratáskor marokszedő volt, gyűjtéskor, hordáskor, szénakaszáláskor ura mellett volt, máskülönben az év nagyobb részében otthon, a gyerekek és a ház körül végezte a teendőket, piacra járt, varrt a családnak és a falubelieknek. A naplóbeli feljegyzésekből ritkán derül ki egy-egy munka elvégzésének ideje; ahogy láttuk, az aratás és szénakaszálás napi normáját sikerült megállapítani, ami 3,4—9,5 mázsa learatott gabona, illetve 800 négyszögöl naponta. Tudjuk még, hogy 1932 márciusában Nagy Sándor tíz napig hordott trágyát a földekre, összesen 35 fordulót tett meg; 1940-ben két napig tartott a kukoricatörés (hat szekér lett), 1941-ben 10 napig tartott a vetés.

A gazdaságban elvégzett munkákról részletesebben tájékoztat Nagy Sándor fiának gazdasági iskolai munkafüzete 1944-ből. Ezt április 1-től október 10-ig vezették, tehát a késő őszi—kora tavaszi munkák nem szerepelnek benne. A rendkívüli történeti idő (német megszállás, deportálás, a front közeledése, Budapest bombázása, kiugrási kísérlet stb.) bizonyára okozott változást a gazdaság munkarendjében — hiszen pl. a fiúk hol ott-hon voltak, hol nem —, e füzet mégis forrásértékű. Az áprilistól októberig feljegyzett munkákat havi bontásban és főbb csoportok szerint (ház körüli munkák, állatok, gabona, takarmány, szőlő, kukorica, más növény, kert, más munka) a 35. táblázat tartalmazza. A csak itt szereplő munkák (favágás, szerszámjavítás, épület-karbantartás, szecsavágás, haraszt-, törek-, takarmányhozás, legeltetés, oltás, mosás stb.) nagy része természetesen évről évre rendszeres volt Nagy Sándor gazdaságában (ahogy ezer és ezer más parasztgazdaságban is). Minden elvégzett munka természetesen itt sem szerepelhet; ifj. Nagy Sándor főként azt írta fel, amiben egyedül vagy másokkal maga is részt vett, a család más tagjainak munkáit viszont valószínűleg csak akkor jegyezte fel füzetébe, ha együtt dolgozott velük. Nem szerepel továbbá a munkafüzetben pl. az állatok napi etetése, a háztartási munkák stb.

Az 1944-es munkanapló legfőbb értéke abban van, hogy a munkavégzések idejét is tartalmazza, órákban megadva. Ezek az adatok nyilván nem fogadhatók el kritikátlanul, ám közelítő jellemzésre alkalmasak. A munkafüzetben külön rovatok szolgáltak a munka megnevezésére, helyére, kezdetére és végére, a munkát végző fogat, családtag, fizetett munkás és cseléd számának beírására. A megjegyzés rovat néhány sora kiegészítéseket tartalmaz; gyakran ebből derül ki, hogy kinek a számára dolgoztak, ha nem saját földjeikre mentek.

A 36. táblázat a munkában töltött idő néhány jellemzőjét tartalmazza Nagy Sándor gazdaságában 1944-ben.

A havi munkanapok száma (1. sor) a vasárnapok és ünnepnapok számától függött; a július-augusztusi munkacsúcsot jól kifejezik az e hónapokra jutó számok. A tavasztól nyár felé egyre sűrűsödő munkát jelzik számszerűen az összesítés következő (2—6.) sora: 100%-nak véve az április havi munkaórák számát, az augusztusi munkaórák aránya 157%, az összes munkaóráké 213%, az egy napra jutó összes munkaórák száma 179%; szeptemberre ezek az arányok sorrendben 112, 129, 113%, s valószínű, hogy a következő hónapok további

csökkenést mutatnának. A munkatöbbletet egyrészt a munkanapok megnyújtásával, másrészt a munkában részt vevők számának emelésével érték el.

Közelebbi részletezésben az ígásmunkákat mutatjuk be, hiszen nem kétséges, hogy ezek kitüntetett szerepet játszottak a gazdaságban. A legtöbb ígás munkanap (36. táblázat 14. sor) áprilisra és augusztusra esik, a legkevesebb júniusra. Ezzel együtt jár az összes ígás munkaórák számának és a havi munkaórákon belüli arányának kiugró magassága áprilisban (412 óra, ill. 80,6%) és augusztusban (569 óra, ill. 52,3%) (15. sor). Az egy napra jutó összes ígás munkaórák magas számát (18. sor) a kölcsönként fogatok (ezek olykor nem ökör-, hanem lófogatok voltak) magyarázzák, amikor Nagy Sándor ment az egyik fogattal, fia a másikkal.

Nem mondunk újat azzal, ha elsoroljuk, hogy egy parasztgazdaságban a szántás, a (gépi) vetés, az ekekapálás, trágyahordás, terményhordás, fuvarozás, boronálás, hengerelés voltak a fő ígásmunkák. A feljegyzett adatok viszont megengedik, hogy ezek egymás közti időbeli arányait is vizsgálhassuk. Az ígásmunkákra havonta fordított időt és annak a hónapokon belüli százalékos megoszlását a 37. táblázat mutatja. Hat hónap alatt csak a szántás és a terményhordás fordult elő minden hónapban; a legtöbb fajta ígásmunkát szeptemberben, a legkevesebbet augusztusban végezték.

Az egyes ígásmunkák együttes mennyiségének a 6 hónap alatti %-os megoszlását mutatja 38. táblázatunk. Fél év alatt, tavasztól őszig a fuvarozási munkák oszlanak el viszonylag a legegyenletesebben a hónapok között, ez csak augusztusban nem fordul elő, az összes 108 órából öt hónapra esik 12—30 óra. Legkoncentráltabb a terménybehordás, aminek kétharmada (fél év alatt) augusztusra esik, beleértve a másoknak végzett hordásokat is. A trágyahordás és szántás legfőbb ideje nyilván szeptember és április közé esik, de a nyári hónapokra is bőven jut belőlük: tarlóhántás augusztusban és szeptemberben, kölesvetés kiszántása, vagy fejtrágyázás júniusban. Április-májusban a tavaszi vetést boronálják és hengerelik, szeptemberben a szántást boronálják.

Ha az egyes hónapokban elvégzett ígásmunkákat havonta a rájuk fordított idő szerint állítjuk sorrendbe, a 39. táblázat szerinti összesítést kapjuk. Ebből látszik, hogy áprilisban a legnagyobb munka a vetés, a trágyahordás, májusban a terményhordás, júniusban a trágyahordás, kapálás, júliusban a termény- és trágyahordás, augusztusban a terményhordás, szeptemberben ugyancsak, s mellette a trágyahordás.

A saját gazdaságban szükséges munkák másik, kisebb részét a mások által végzettek teszik ki; ezekről a napló és a visszaemlékezések alapján kis-sé elmosódottabb a kép. Itt a legkevesebb a név szerint felírt „szereplő” (sok a foglalkozásával jelölt személy), ritka a fizetségek pontos jelölése, gyakori a természetbeni fizetség, amit nehéz pénzértékre átszámítani; iparosok munkái esetében nem mindig tisztázható, hogy anyagot (palkót, ruhaanyagot, fát stb.) Nagy Sándor biztosított-e vagy sem. Valószínűleg többször számolnunk kell azzal, hogy iparosokat nem a munka elvégzésekor, hanem akkor fizették ki, amikor több munka összegyűlt, vagy amikor elegendő pénz állt a házhoz. Emiatt munkáik jelölése sokszor csak általánosságban mozog („kovácsnak csinálás”), illetve csak keresztnéven említődnek a mesterek. Rokoni segítségek „értékét” nehéz lenne megbecsülni, az „áldomás” és „költség” jelzésű kiadásokról nehéz eldönteni, hogy fizetségként kezeljük-e őket vagy sem. A gyűjtés során is kevesebb adat gyűlt össze ezekre vonatkozóan; 1937—1940 között egyáltalán nem szerepel mások munkavégzése Nagy Sándornál a gazdasági naplóban (leszámítva a kéményseprőt, az ökörpatkolásokat, egy-egy állatorvosi kezelést). Ilyenformán csak a mások által végzett munkák egy-egy jellegzetességéről és típusaikról adhatunk számot, és a mennyiségi adatok közt sok a becslés.

1925-ben a már említett házépítésen, 1926-ban az istálló újjáépítésén dolgoztak mesterek, fuvarosok. 1930-ban a szőlőfordításhoz fogadtak napszám-osokat; 1931-ben a pajtarakásnál dolgoztak kőművesek két napig. 1942-ben újra kőműveseknek fizettek nagyobb összeget istállóépítésért. E nagyobb munkák mellett rendszeres volt az iparosok munkája: kovácsnak patkolásért, ekevas-élesítésért, gyalupad-, franciakules-, kocsijavításért; pintérnek hordóért; suszternek talpalásért, csizmafejelésért, bognárnak ráfhúzásért, szabónak nadrágvarrásért, télikabát-átfordításért, asztalosnak ruhásszekrény-, ágycsinálásért fizettek az évek folyamán. Ezeket a munkákat mindig a szükséglet szabta meg; a rájuk fordított összegek alakulása nem mutat semmilyen szabályszerűséget: az 1927 és 1936 közötti tíz évben 13 és 218 korona közt mozogtak évente. Hasonlóképp nehéz lenne szabályszerűséget felismerni a fuvarköltségek alakulásában: borjú, malac, birka, asztal, építőanyag, mázsa stb. hordása falun kívülről lovas gazdák számára teljesítendő kiadásokat jelentett.

A rokonok által végzett segítségek közül bizonyára csak a fontosabbak kerültek be a naplóba, ez magyarázhatja csekély számukat: 1927—43 közi mindössze kilenc eset. A kevesebb rokon segítség másik oka az, hogy Nagy

Sándor közeli rokonai: apja, bátyja, unokaöccse nem Ipolynyéken éltek. Temetői keresztet festeni, lisztesládát csinálni, aratni, hordani jöttek át egy-egy alkalommal 1930—33 között. Nagy Sándor feleségének Ipolynyéken élő testvérei 1935 és 1943 között szerepelnek felírva hordáskor, vetéskor, szántáskor. A rokonai segítségeket nem fizette Nagy Sándor; a viszonzás vagy (fel nem írt) viszontmunka volt, vagy ajándék formát öltött (amikor a szántani segítő keresztfiú két mázsa répát és egy hektó bort kapott — a „Iagzira”). Azok között, akiknek Nagy Sándor munkáért fizetett, többségben vannak a férfiak, nők alig fordulnak elő: tapasztásért, tejhordásért, szövésért, répaásért kaptak olykor kisebb összegeket. A mezei munkák közül az aratás, ill. hordás igényelt segítséget, különösen azokban az években, amikor Nagy Sándor fiai ebbe még nem kapcsolódhattak be, és a bérlettel megnövelt földterület vagy a nagyobb termés ezt szükségessé tette.

A természetbeni fizetségek megint csak nem mutatnak szabályszerűséget. A keresztfiú répát és bort kap szántásért; az asztalos szénát és libát „ajtó csinálásért”; fuvarozók lóheremagot, sarjút; rádiószerelő a pénz mellé krumpelit, a „gépelők” sört stb. Az effajta fizetségek mindazonáltal a pénzben felírtakhoz képest kisebb jelentőségűek; vagyis Ipolynyéken a két háború között az önálló gazdálkodásra képes parasztlak egymás közötti munkáikért a jelek szerint — s ezt erősíti meg a visszaemlékezések is — pénzt vagy pénzben számon tartott értéket adtak.

Az 1944. áprilistól-szeptemberig elvégzett munkák megoszlása aszerint, hogy ki és kinek dolgozott, a 36. táblázat 7—10. soraiban látható. Hat hónap alatt az összes elvégzett munkaóra 4%-át végezték fizetett munkások; a Nagy Sándor gazdaságában elvégzett munkákhoz viszonyítva (tehát leszámítva a másutt végzett munkát) arányuk 4,5% volt. Olyan munka nem volt, amit kizárólag fizetett munkások végeztek volna, mindig együtt dolgoztak a családtagokkal. Személyük nem ismert, nagy valószínűséggel rokonok, szomszédok, esetleg környékbeli szegényebb emberek lehettek. A másnak fizetett munkaórák jó része (78%-a) természetesen a július-augusztusi munkacsúcsra eső 31, illetve 112 óra. E két hónapban Nagy Sándorék gazdaságában a munkák 3,5, illetve 13,1%-át végezték külső, fizetett munkások. Hogy kik és mit, azt a 40. táblázat összesíti.

Az összesen is csak tíz alkalom közül csak az aratás és hordás volt olyan munka, amelyre többször is családon kívüli munkásokat vettek igénybe; a többi inkább alkalmi segítségnek tekinthető. Annál is inkább, mert — ahogy ez a megfelelő napokon tett bejegyzésekből kitűnik — egész napot kitöltő munka csak az aláhúzással jelölt burgonyaültetés, búza- és rozshordás, meg az ángynak történt hordás volt; a többi alkalommal a fizetett emberek csak a nap egy részében jöttek el dolgozni.

Ha a családi munkaerő-felesleget leszámítva csak a saját gazdaságban elvégzett munkák mennyiségének havi ingadozását tekintjük (36. táblázat 13. sor), azt látjuk, hogy a legtöbb munkaórát júliusban jegyezték fel; ez több mint kétszerese az áprilisinak, éppúgy, mint az összes elvégzett munkaórák tekintetében az augusztusi az áprilisinak (36. táblázat 4. sor). A többletet az teszi még szemléletesebbé, ha a saját gazdaságban családi munkaerővel elvégzett munkaórákat százalékosan a havi átlaghoz (100%: 657,5 óra) viszonyítjuk: így áprilisra 60%, májusra 96%, júniusra 104%, júliusra 128%, augusztusra 126%, szeptemberre 86% esik. Mindez azt támasztja alá, hogy Nagy Sándor ebben az időben külső munkaerőforrásokat rendszeresen és számottevő mértékben nem vett igénybe.

Ezen a ponton csábító volna az egybevetés a MOLNÁR MÁRIA (1970) által elemzett tarpai gazdasággal, de ennek útját állja az, hogy amaz 25 holdas kisnemesi gazdaság volt, hogy a területéhez képest igen nagy mennyiségű állatállománnyal rendelkezett (bár erről egymástól eltérő adatok vannak a tanulmány 501. és 502. oldalán), hogy ott rendszeresen foglalkoztattak cselédet és más külső munkaerőt: harmadosokat, részeseket, hogy a közölt táblázatok számítási módja nem világos, és hogy a családi munkamegosztásról szóló adatok hibaszázaléka meglehetősen elmosódott (508. 20. jegyzet). A tarpai gazdasággal egyező vonása Nagy Sándorénak az, hogy a falun belül kisebbséget — 2,5% — jelentő birtokkategóriába tartozik, ami összefügg az elemzett forrás létrejöttét lehetővé tévő gazdasági iskoláztatással.

A paraszti üzemekre vonatkozó gazdasági szakirodalom többször megbecsülte a parasztbirtok 1 kh-ra jutó munkaerő-szükségletét (OLÁH J. 1971). Ha az általunk ismert adatokat vesszük alapul a 36. táblázat 19—21. sora szerint, azt kapjuk, hogy a 18,5 kh-nyi birtokterületre eső munkamennyiség áprilistől szeptemberig 211 óra/kh. A becslésekben munkanapokban megadott mennyiségekhez igazodva és 12 órás munkanapokkal számolva (ez az átlag adódik a 36. táblázat 6. sorából) a nyári félév alatt 20,5 munkanap (az összes

elvégzett munkákból), ill. 17,5 munkanap (a saját gazdaságban elvégzett munkákból) jut egy kat. holdra. Ez az adat kiindulásul szolgálhat az 1 kh-ra jutó éves munkaerő-szükséglet megbecsüléséhez. Ha a téli félév összes elvégzett munkáját a nyári félév felére tesszük, akkor ez 26,9 munkanap, ha valamivel többre, kétharmadára tesszük, akkor 29 munkanap. Nagy Sándor ipolynyéki gazdaságában az 1 kh-ra jutó éves munkanapok száma így valamivel alacsonyabbnak mutatkozik annál a 32,2 nap/kh-nál, amit a korabeli szakírók (KESZTYÖS L. 1938) az Északi-Dombosvidék parasztbirtokaira megállapítottak. Nagy általánosságban ez jelentheti az extenzivitás egyik oldalát Nagy Sándor gazdaságában.

Másoknak végzett munkák

Volt már róla szó, hogy gazdálkodása kezdő éveiben Ipolynyéken Nagy Sándor igaerejéhez mérten viszonylag kevés földdel rendelkezett; ezekre az évekre esik négy fiának gyermekkora, apósának megöregedése, fokozatos kiesése a gazdaság munkáiból. Nagy Sándor feleségére hárult apja gondozása, a gyerekek és a háztartás ellátása. Ilyen körülmények között Nagy Sándor arra is rá volt utalva, hogy relatív igaerőtöbbletével többletjövedelemre igyekezzék szert tenni, illetve saját gazdaságának relatív kézimunka-hiányát külső forrásokból pótolja.

Mivel a másoknak végzett munka általában bevétellel járt, ezeket Nagy Sándor rendszeresen vezette. Vannak ugyan évek, melyekben több hónap is hiányzik (1927-ben 5, 1928-ban 3, 1929-ben 1 stb.), és nem mindig dönthető el, hogy ilyenkor csupán a feljegyzés maradt-e el, vagy valóban nem dolgoztak másoknak. Mindenesetre az összesítéseket és elemzést nem alapozhatjuk másra, mint amit a kezünkben tartunk, e téren sem a becslés nem lett volna célravezető, sem az emlékezetből való kiegészítés nem volt lehetséges.

Első lépésként itt is a másoknak végzett munkákról vezetett feljegyzések gyakoriságát lássuk 1926 és 1943 között (41. táblázat 1—4 oszlop).

Az összesítés a gazdálkodásnak azokat a szakaszait rajzolja ki, amelyekről eddig is szó volt. 1926—31 között sokszor, sokféle munkára és sok emberhez járt dolgozni Nagy Sándor (kis részben felesége és apósa). 1928—29 után minden oszlopban csökkennek a számok; 1931—35 között a még nem munkaképes korú gyermekek és a földbérlettel megnövelt birtok nem

tett lehetővé és szükségessé nagyobb mérvű külső munkavégzést. 1936-tól újra emelkedik a munkaalkalmak és munkafajták száma, hogy 1942—43-ban újra elérje az 1926—27-es évek szintjét. Ezek azok az évek, amikor a határmódosulással új munkalehetőségek — pl. fafuvarozás Balassagyarmatra — nyíltak meg a falubeliek előtt, s a 30-as évek második felétől kapcsolódtak be Nagy Sándor fiai is a gazdaság munkáiba, ami több külső munka vállalását tette lehetővé. Hasonló ingadozást figyelhetünk meg a másoknak végzett munkákra fordított idő tekintetében (41. táblázat 6. oszlop — ez csak az igásmunkák idejét adja meg, mert csak erre vonatkozóan alkalmazható a becslésnek az a módszere, hogy az érte kapott összeget elosztottam az átlagos igásnapszámmal). Az adatok nem teljesen párhuzamosak az első oszlopéival. 1928 és 1929 között pl. a munkaalkalmak száma némiképp csökkent; az idő viszont alaposan megnőtt, ami hosszabb, kevésbé elaprózott munkák vállalását feltételezi. Hasonló változás figyelhető meg 1932—33 között. 1939 az első év, amikor a Felvidék és Ipolynyék az első bécsi döntést követően ismét Magyarországhoz tartozott; a megnyíló új lehetőségeket Nagy Sándor igen csak igyekezett kihasználni.

A másoknak végzett munkák természetesen nem elsősorban a munkaerő-felesleg levezetését célozták, hanem bevételi forrásként szolgáltak. A bevételek összegét és arányát az éves bevételek százalékában a 42. táblázat tartalmazza 1938-ig cseh koronában, 1938—43-ig pengőben.

Ezek az összegek csak a pénzbeli vagy pénzben felírt és természetben adott fizetségeket tartalmazzák; értéküket éppen az a körülmény módosítja, hogy egyik-másik évben több hónap bevételei hiányoznak, máskor nem szerepel fizetség az elvégzett munkákért, ill. pénzre nem átszámíthatóan szerepel, pl. ganajhordásért fordítás (1928. VII.), szőlőmunkáért ledolgozás (1929. IV.), hordás földhaszonbér és szalma fejében (1930. VII.), ledolgozás ekéért (1933. IV.), szántás cipőtalpalásért (1937. X.), ledolgozás kamat fejében (1942. XII.). Ez az adatsor alátámasztja a 41. táblázat tanulságait, vagyis azt, hogy egy kisparaszti gazdaság fennállása során pénzürtékben is megragadható a családi munkaerő külső hasznosításának erős ingadozása. Ezt főként a családi életciklus alakulása magyarázza, de emellett azok a konjunkturális körülmények is, amelyek közé a termelő és fogyasztó család hétköznapijai beilleszkednek.

Az elvégzett munkákat csoportokra osztva (fuvar — szántás — más igásmunka — gyalogos munkák — varrás — „apika” napszámja) és értéküket

évente százalékban kiszámolva a 43. táblázat szerinti összesítést kapjuk. A mások számára végzett munkák értékük szerint túlnyomórészt igásmunkák: fuvarozások a falu határán belül, szántás, vetés, cséplőgéphúzatás egyik udvarból a másikba, fahordás az erdőből a parkettagyárba stb. A gyalogos munkák értékének aránya csak 1933-ban ér el magasabb értéket, amikor 10 nap-szám, 230 korona volt a bevétel szőlőfordításért. 1934-ben viszont csak fuvarozásokról szólnak a bejegyzések. A varrás — Nagy Sándor felesége munkája — csak az önálló gazdálkodás elején jelentett említésre méltó bevételt; a 30-as, 40-es években (egy év kivételével) a saját ruhaszükséglet ellátására szorítkozott. Nagy Sándor apósa 1926 és 1932 között dolgozott: napszámba járt, fát *nyázott* (kérgetől fosztott le a parkettagyár számára), *bakkázott* (zsúpot készített tetőre), szőlőt őrzött, sírt ástott stb. Nagy Sándor a fiai keresetét a közös kasszába tette, amit ők igyekeztek elkerülni; ezt legkönnyebben az ipolysági gimnáziumban tanuló legidősebb tehette meg (aki tanítványokat vállalt, s az ezért kapott pénz valóban csak egyszer-egyszer szerepel a család bevételei között), de a többiekkel kapcsolatban is találunk olyan feljegyzéseket, hogy „elvesztett x koronát”. Ilyenképpen nem meglepő, hogy a család tagjai közül mások számára döntően Nagy Sándor dolgozott.

A családi munkaerővel másoknak segítség- vagy fizetségképpen elvégzett munkák mennyisége 1944-ben időben és arányban valamivel magasabb a mások által végzeteknél, 6 hónap alatt 11,2% (36. táblázat 9—10. sor). Az összesen 509 óra majdnem felét augusztusban végezték. Ez az aratás utáni behordás, cséplés, tarlóhántás, géphúzatás ideje, amikor visszaszolgáltak segítségüket. 1944 augusztusában voltak egész napok — 1., 18., 22. —, amikor csak másoknak végzett munka szerepel a feljegyzésekben, 2—3 családtaggal. Az összes augusztusi munkaóra 21,6%-a s a családi munkaerő által elvégzett munkák 24%-a másnak elvégzett munka. Április a másik olyan hónap, amelyben 20% felett van a másnak végzett munkák aránya az összes, ill. a saját családi munkaerő munkájában. Az elvégzett munkák nem mások, mint amit Nagy Sándorék saját gazdaságukban is végeztek, de szinte kizárólag igásmunkák. Gyakorlatilag az *ángy* számára az összes adódó igásmunkát elvégezték (290 órát 6 hónap alatt), segítségképpen, kölcsönmunka fejében (ezt a naplóban ifj. Nagy Sándor többször megjegyezte). Rajta kívül másoknak egy-két családtag dolgozott a fogattal a nap egy részében. Mindez annak a jele, hogy 1944-ben, amikor Nagy Sándor legkisebb fia is már 17 éves volt, a gazdaság bizonyos munkaerő-felesleggel rendelkezett.

Kiknek dolgozott Nagy Sándor (és családja) a faluban? Milyen tágra terjedt a falubelieknek és a falun kívülieknek az a köre, akikkel a munkavégzés révén jött létre kapcsolat? Mennyire voltak állandóak, ill. kölcsönösök a másoknak végzett munkák alkotta kapcsolatok? Ennek megállapítása izgalmas, ám annál nehezebben megoldható feladat. A naplóban szereplő, de ott természetesen meg nem magyarázott nevek után érdeklődve sokszor, de nem mindig sikerült azonosítani, kiről is lehet szó. Ennek egyik oka a ragadványnevek rendszere. Gyakori, hogy valaki egy korábbi családtag vezetéknevét viseli ragadványnévként, miközben a család egy másik ágán a név családnévként is tovább él. Viszonylag egyszerűbb a helyzet a nem családnévi eredetű ragadványnevekkel; ezeknél legfeljebb az elírások (Csrocs — Cservocs, Pléh — Pék, Bojtos — Böjtös stb.) okoznak nehézségeket. (Egy szomszéd falu ragadványneveinek feldolgozása: CSÁKY K. 1983.) Az azonosítás másik akadálya az emlékezet romlása; évtizedek távlatából sok minden kiesik, ám némely emlékfoszlányok, epizódok megmaradnak, s ezek olykor nem hozhatók összhangba azokkal az emlékezésekkel, amelyeket kiegészítésként Nagy Sándor életének helyszínein gyűjtöttem. A kapcsolatoknak mindezek után kirajzolódó jellegét az módosíthatja, hogy sem a napló, sem a visszaemlékezések nem minden esetben teszik lehetővé egy-egy család összetartozó tagjainak (férj-feleség, após-vő, testvérek, egy háztartásban élő sógorok stb.) összekapcsolódását; ilyenformán a kapcsolatok összesítésében csak személyeket, nem pedig családokat vehettem számba.

1926 és 1943 között Nagy Sándor 83 név szerint említett embernek dolgozott Ipolynyéken, 233 alkalommal. 1944-ben pedig — ahogy a 44. táblázatból kitűnik — csak néhány embernek: a rokonság szélesebb körébe tartozó *ángynak*, aki valószínűleg Nagy Sándor felesége bátyjának özvegye, ifj. Nagy Sándor keresztszüleinek, az egyik szomszédnak s rajtuk kívül egy-egy alkalommal *Nándornak* (vsz. Számel Nándor) és a kovácsnak, aki esetleg azonos azzal a Kovács nevű boltossal, akitől Nagy Sándor rendszeresen vásárolt hitelbe. (A korábbi két évtizedre vonatkozóan az itt technikai okokból nem közölt összesítésben eltekintettem attól a néhány esettől, amikor nem nevek, hanem foglalkozások azonosítják a személyt a naplóban.) A 83 ember több mint fele, 44 egyetlen évben van megemlítve, közülük is 42 egyetlen esetben szerepel. E 42 ember közt a falu minden rétegét, a lehetséges csoportok szinte mindegyik képviselőjét megtaláljuk: Haydin Károly és Beinrohr („Bajnór”) földbirtokosokat, a tanítónő Máliknét, az udvarszomszéd Katona

Rozit, Nagy Sándor felesége testvérét, Lőrinc sógort, iparosokat (Németh Kálmán kovács, Molnár Dezső molnár), „zselléremberek”, kisközségi szegényeket. (Közülük némelyikkel a nekik végzett munkán kívül más kapcsolata is volt Nagy Sándornak.) Két évben szerepel 20 ember, 3 évben 12, 4 évben 1, 5 évben 4, 6 és 7 évben 1—1 ember. Ez azt jelzi, hogy Nagy Sándor kiterjedt, de elég változó és kevésbé állandósult körben mozgott, amikor munkát keresett vagy vállalt, alig néhány emberrel alakult e téren tartósabb kapcsolata. Ezt támasztja alá az is, ha azt vizsgáljuk meg, hogy hány alkalommal dolgozott egy-egy embernél. Tíznel több alkalom mindössze 4 emberrel kapcsolatban szerepel (Zsigáék 11, Márkus 13, Kovács 15, Morvai Sándor 21), s a náluk említett 60 alkalom az összes megemlített 233 munkaalkalom több mint 25%-a. E négy ember közül 3-nál már 1926-ban, közvetlenül Nyékre kerülésük után dolgozott, s Kovács boltossal is 1929-től kezdve folyamatos volt a kapcsolat (neki a hitelek fejében is többször dolgozott). Morvai Sándor cséplőgép-tulajdonos volt (tőle vette meg házát 1935-ben), Zsigáék és Márkusék falubeli szegény, kisközségi emberek. 4—8 alkalommal összesen 14 embernél dolgozott Nagy Sándor, együttesen 80 alkalommal (az összes, 233 munkaalkalom valamivel több mint egyharmada). Kétfajta kapcsolat figyelhető meg e kategóriában: az egyikbe azok tartoznak, akiknél az alkalmak többsége az első megemlített évre sűrűsödik (Tóth [Mondi] Feronál a 8-ból 7 1928-ban, Gonda [Duda] Veronánál, aki távoli rokon és „zselléraszony” volt, a 8-ból 6 1929-ben); a másikba azok, akikkel egyenletesebb és folyamatosabb (Sut Fero „egyszerű munkásember” 1928—30 között 6 alkalom; Antal [Éva] Sándor szomszéd és lovasgazda 1927 és 1942 között 4 évben 5 alkalom). Ebben a kategóriában is érvényesül az a tendencia, hogy azoknál dolgozott több alkalommal, akiknél Nyéken tartózkodása első éveiben dolgozott először, és kevesebb az olyan ember, akiknél az 1935—40-es éveket követően vállalt több alkalommal munkát. Ilyen volt pl. Lőrinc Lajos bognár 1941-től („jól gazdálkodott, a felesége is finom ember volt, módosabb emberek voltak, Amerikában is járt, szeretett velem beszélgetni”, mondta róla Nagy Sándor) vagy Vörös Károly 1939-től, aki a falubeli parkettagyár mérnöke volt.

Kölcsönös munkakapcsolat a 83-ból mindössze 13 emberrel rekonstruálható a naplóból. Minden jel arra mutat, hogy ezek a kölcsönmunka-kapcsolatok sem voltak folyamatosak és állandósultak; a 13 ember közül több olyan van, akiknél Nagy Sándor csak 1—3 alkalommal dolgozott: Nagy (Ab-

lakos) Béla, „falubeli, zsellérember” 1933. júliusban tejért kaszált Nagy Sándornál, 1934. szeptemberben napszámba ment el hozzá (Nagy Sándor 1927—1941 közt 3 évben 3 alkalommal dolgozott neki); Belik Lajos, a pap kocsisa; Lius (Suth) Ilona, szegény napszámosasszony; Tóth (Haluszka) Fero, falubeli kisbérld; Nagy Sándor két sógora; Mics Lajos, nem rokon zsellérember; Jakab (Orsi) Ernő. Kevesebben vannak azok, akiknél Nagy Sándor is többször dolgozott és ők is Nagy Sándornál.

Biztosak lehetünk abban, hogy Nagy Sándor gazdálkodásában a másoknak végzett munkát nem tekinthetjük rendszeresnek és folyamatosnak, sem olyasminek, ami komolyabb összegű és arányú pénzbeli bevételeket biztosított volna; inkább beszélhetünk alkalmi munkák vállalásáról, amik egy-egy évszakban sűrűsödhetnek (szántás, fuvarozás, cséplőgéphúztatás). Ha mégis ennyit időztünk a kapcsolatok e fajtájánál, azért tettük, hogy lássuk: még az alkalmi munkavállalás is milyen sokféle kapcsolatot teremthet.

Felmerül a kérdés, hogy az a Nagy Sándor, aki saját gazdaságában is foglalkoztatott alkalmanként embereket, s ugyancsak alkalmilag másoknál is vállalt munkát, vajon inkább munkaadónak vagy inkább munkavállalónak tekinthető-e, más szóval, mennyire voltak a munkacsere-kapcsolatok szimmetrikusak akár gazdasági értelemben, akár társadalmilag? A munkák értékét tekintve a válaszhoz elég volt tíz év adatait áttekinteni (45. táblázat), amiből az derül ki, hogy a húszas években Nagy Sándor rendszeresen nagyobb értékű munkát végzett másoknak, mint mások önéki, vagyis munkavállalása egyértelműen jövedelemszerző célzatú. A harmincas években viszont, amikor birtoka megnövekedett, és már fiai is bekapcsolódtak a gazdaság munkáiba, a kétfajta munka közötti arány általában 1:1 körül mozog. Ez arra mutat, hogy akkoriban már kevésbé a jövedelemszerzés, mint inkább a gazdaságban hiányzó munkák elvégzésének szüksége motiválta a munkacsere-kapcsolatokat. Ezt támasztják alá Nagy Sándor visszaemlékezései is, amelyekben ő úgy szerepel, mint aki igásmunkákat végzett olyan szegényebb zsellérembereknek, akik holdudvar módjára vették őt körül, arra várva, mikor hívja őket viszszeigíteni gyalogmunka formájában. „Mer sok vót az olyan szegényember, mer vót ott valami őt uraság a faluban. Aztán ugye sok vót ott a szegényember, de hát aztán mikor már előregedtek, akkor mán otthon vótak, és abból éltek, abból a kis zsellérföldből. Hát bizony, meg vótak szorulva. Mer nem vót utánpótlás.” „Vótam úgy, hogy egyszer a szántásból jöttem haza, osztán az ilyen emberek úgy megraktak, hogy tán három is rakott a szekerre hogy-

híjákat (krumplis zsákok)... Csináltam soknak szívességet. Egypár zsákért nem is kértem semmit. Ott megálltak nálunk az udvarba, ott vót, néha meg csak reggel vitték haza.” „Hát hazafelé nem kértem pénzt, ugye, de ha megfogadott valaki direkt, hát akkor attól kértem pénzt. Mer tudtam, hogy örül, meg elkél neki a (segítség)”. „Egy napi szántásért négy nap mentünk kapálni vagy kaszálni. Ha asszony ment. De ha ember ment, az három napig dolgozott, az asszony meg négy nap kapált. Vagy gyűjteni ment gabonát. (Sándor bácsi mit szeretett jobban, ha pénzben fizetnek, vagy ha visszadolgoznak? — M. T.) Hát mikor hogy megszorult az ember. Vagy ha annak is nem volt pénze, muszáj volt hozzá alkalmazkodni. (Szívesebben ment el másnak dolgozni, mint hogy fizessen?) Hát én aztat néztem, hogy az illetőnek hogy jön ki jobban. Ledolgozzam-e, vagy pénzt adjak neki. Nekem mindegy volt. Úgy emlékszek rá, mert mindig volt megszorult ember. Mindig segítettem.” „Tudom, hogy volt ott egy ember, aki nem tudott munkát kapni magának, oszt volt neki három gyereke, vagy négy is tán. Oszt az elgyütt könyörögni nekem, hogy vegyek neki kenyeret a zsidónál, a péknél. Aztán én álltam érte jót, hogy majd megfizeti. Mert annak nem adott, mert az szegény volt. Én meg gondoltam, hogy majd kidolgoztatom vele, ha esetleg nem tudja megfizetni. Azt nem tudom, hogy megadta-e, biztosan megadta, mert járt hozzánk dolgozni.” Napszámba, gyalogmunkára nem szegődtek el olyanok, akik ígával rendelkeztek, akkor sem, ha viszonylag kis földjük csekélyebb munkae-
rő-szükséglete ezt lehetővé tette volna. Az ígás- és gyalogmunkák közötti országszerzte erős szokásszerű arány: 1 ígásnapért 3 vagy 4 gyalogosnap emlegetése Nagy Sándortól és a falubeliektől arra vall, hogy ilyenek előfordulhattak anélkül, hogy Nagy Sándor szükségét érezte volna felírásuknak (hiszen kiadással vagy bevétellel nem jártak).⁶⁷ Mindez nem más, mint a munkasegítségnek az a formája, amit Varsányból SÁRKÁNY MIHÁLY (1978. 77—78.) írt le: „Ilyen viszonyba többnyire 7—25 holdas gazdák kerültek a 7 holdnál kisebb földűekkel. A viszony nyilvánvalóan nem volt egyenrangú.

67 Ez az arány a feudalizmus kori robotmunka során rögzített arányokra megy vissza. Hosszú fennmaradását bizonyítják a néprajzi gyűjtések pl. a Zempléni-hegység falvaiból (SZABÓ L. 1965. 139.), Varsányból (SÁRKÁNY M. 1978. 77—78.), Átányból (FÉL E.—HOFFER T. 1969) vagy országos általánosságban (PALÁD: KOVÁCS A. 1979. 385.); közvetve pedig a 19. század végének mezőgazdasági munkabérei: egy kétfogatú iga napi díja 2—2,50 forint, a földkaszálás napszáma 60 forint, a gyűjtés 40 forint (MILHOFFER S. 1898. 114—115.).

A munka viszonzását azonban mindenkire nézve kötelezőnek tartották, bár előfordult, hogy a nagyobb gazda húzódott, kérette magát kissé, és csak azután teljesítette esedékes kötelezettségét.” Láthatunk az ilyenfajta kapcsolatban patrónus-kliens viszonyt (FÉL E.—HOFFER T. 1973), ami a nagycsaládból szegényen, vőnek Ipolynyékre érkezett Nagy Sándor társadalmi kapcsolatrendszerének lassú, de biztos átalakulását bizonyítja.

HÁZTARTÁS

A fogalom

Mi a háztartás? E kérdésre sokféle megközelítés szerint igen sokféle válasz adható. A *Néprajzi Lexikon* (SZABÓ LÁSZLÓ) szerint „a paraszti gazdaságok önálló, de nem termelő jellegű ágazata, amelynek célja a család, illetve a gazdaságban dolgozók táplálása, táplálékának előállítása, a gazdaság eszközeinek, a családtagok és a gazdaságban dolgozók személyes holmijainak javítása, tartósítása”. „A háztartás célja, hogy a megtermelt javakat megsokszorozza, vagy legalábbis gazdaságosan megőrizze, elsősorban a család számára.” (II. k. 508.). E meghatározás az itt nem idézett részekkel együtt sem sokat segített a háztartás fogalmának megragadásában és egy konkrét háztartás elemzésében. Ellentmondást látok például a „nem termelő jellegű ágazat” és a „megtermelt javakat megsokszorozza” kifejezések egyazon „háztartás”-ra való alkalmazásában, annak világosabb kifejtése nélkül, hogy milyen értelemben tekinthető a háztartás termelőnek. Az sem világos, hogy a „táplálék előállítása” csak az ételkészítést jelenti-e, vagy bele kell érteni pl. az őrlést, a krumpliasást vagy a gyümölcszedést is, amit inkább a gazdaság munkái közé tartozónak vélek. Abban kell igazat adnom SZABÓ LÁSZLÓnak, hogy „a magyar háztartástípusokat eddig nem foglalták rendszerbe”, s hogy „a paraszti háztartáson belül vidékenként meglehetősen nagy különbségek mutatkoznak, éppúgy, mint a gazdaságok esetében” (uo.). Kissé általánosabb, de kétségtávol világosabb a *Révai Lexikon* meghatározása: „a szerzett vagy örökölt, tehát meglevő vagyonnak fenntartására és a jövedelmek célszerű módon való felhasználására irányuló működés” (IX. k. 643.). Egy másik, széles nagyközönségnek szóló lexikonban a háztartás „a család gazdasági szervezete. A szoros értelemben vett háztartás nem termelő, hanem fogyasztó egység.” (*Új Idők Lexikon* XII. k. 3059.). Első közelítésre világosnak látszik tehát, hogy a háztartás a fogyasztás, a felhasználás helye, s hogy határai nagyjából egybeesnek a családdal. Ha ezután további pontosításért néhány, háztartást (is)

elemző néprajzi munkához fordulunk,⁶⁸ újra csak bizonytalanságban maradunk. FÉL EDIT és HOFER TAMÁS (1967) — nyilván kéziratuk kiragadott volta miatt — az arányok és mértékek ragyogó elemzésekor nem bíbelődtek meghatározással; FÉL EDITnek a maga korában újdonságszámba menő cikkében egy kisalföldi nagycsaládról (1944b) a háztartás fogalma elő sem fordul; KOVÁCS EMESE (1978) csak a varsányi „családi háztartásszervezésről” beszél, de ebbe beleérti az összes jövedelemszerző tevékenységet, tehát a fogalom parttalanná válik. SZARVAS ZSUZSA (1988) az életmódváltozás folyamatainak és összetevőinek vizsgálatához a háztartás tárgyait választotta ki, de csak utalásban szólt arról, mi is a háztartás: a család lakóterében, a mindennapi életben a fogyasztás tartozik ide (i.m. 44—50.). Történeti megközelítések a háztartást egyrészt mint az együtt élőkné a családnál olykor szélesebb csoportját, másrészt mint a családi gazdasággal egyenértékű fogalmat határozzák meg vagy használják (RADVÁNSZKY B. 1986²; ANDORKA R. 1979; TÖRÖK K. 1981; FARAGÓ T. 1983; ANDORKA R.—BALÁZS-KOVÁCS S. 1984; TÓTH Z. 1989). Ezekre az utóbbi két évtizedben igen erőteljes a cambridge-i iskola és PETER LASLETT (1972) hatása. A LASLETT-iskolát bíráló megjegyzéseiben a szociológus SANJEK (1982/89) mutat rá arra, hogy a háztartásszerkezetek LASLETT-módszerrel végzett összehasonlításai során vissza-visszatér az a feltételezés, hogy a háztartás azonosítható a benne jelenlevőket ábrázoló képlettel, s hogy csak ennek szerkezete különbözik más és más kultúrákban. Ezzel szemben háztartásokon belül a tagok szerepei is sokfélék (még azokéi is, akik azonos neműek, korúak vagy másokkal azonos rokonsági kapcsolatban állanak), valamint a kultúrákon belül és azok között egyaránt változó, hogy milyen szorosan tartoznak a háztartáshoz az univerzális tevékenységek: a termelés, a társadalmi reprodukció, a fogyasztás, a szexualitás és a gyerekek szocializációja. E kritika már sejteti, hogy a legkimunkáltabb háztartásfogalmat a szociológusoknak köszönhetjük. SÍK ENDRE (1989) a *megélhetés* kategóriáját állítja középpontba, mivel az „együtt lakók halmaza” éppúgy nem vezet egzakt definícióhoz, mint a „háztartási feladatokat ellátók együttlakása”. Előbbivel kapcsolatban éppen néprajzi példák támasztanak nehézséget: a tanyázás, pásztorkodás, nomadizálás, ingázás, de éppúgy a külföldi munkavállalás, ahol nem együtt lakók alkotnak háztartást; míg viszont az ágyarajrók, al- és társhérlők, vendégek, együtt lakó, elvált különélők egy fedél alatt élve sem

68 E tekintetben jelzésértékű pl., hogy az *Ethnographia* mutatóiban 1940—1989 között a *háztartás* utaló csak két történet-szociológus, ANDORKA RUDOLF és FARAGÓ TAMÁS cikkeire tud hivatkozni.

alkotnak háztartást (ugyanazt fejtegeti YANAGISAKO 1979/89 is). Utóbbival az a nehézség, hogy minek alapján jelöljük ki azt a tevékenységet, ami a határt megvonja (SÍK E. 1989). A megélhetés erőforrásai (munka, vagyon és más jövedelemforrások) és a tevékenységei (vásárlás fogyasztásra, munkaerő-eladás, kisárutermelés, munkakölcsön, önellátó munka, barter, járadékszerzés, felhalmozás, beruházás) között sokirányú kapcsolatok vannak. SÍK definíciója erre alapozva: „a háztartás egy vagy több egyén alkotta primer szervezet, amely egy adott időszakban változatlan összetételben végzi a »mindennapos« megélhetéshez szükséges tevékenységeket” (i.m. 15.). Ahogy azt WILK, R. R.—NETTING, C. R. (1984/89) fejtegetése alátámasztja, e definícióban nem véletlenül esik hangsúly a *tevékenységekre*, és nem a funkciókra. Az idézett szerzőpár odáig megy, hogy javasolják a funkció fogalmának elhagyását, mert „a valóságban az emberek és a csoportok nem funkcionálnak, hanem tevékenykednek” (i.m. 43.). E tevékenységek közül a háztartásban a legfontosabbak: a termelés, elosztás, átadás-örökítés, reprodukció és együttlakás (i.m. 44.). Eddigi elemzésünk e tevékenységek közül részletesen foglalkozott már a termeléssel; az átadás-örökítés és a reprodukció voltaképpen a családtörténet részét alkotta, így ebben a fejezetben az *elosztás* (termelő háztartások esetében: felhasználás) részleteivel ismerkedhetünk meg. Az elosztást, ill. felhasználást a *szükségletek* vezérlik: a lakás, az élelem, a ruházat, az információ, a zavarok elhárítása és tartalékok képzése. A következőkben az ezek kielégítésére végzett munkákat, költségeket és azok eredményeit vesszük számba.

Kérdés, hogy ehhez milyen mértékben használhatjuk forrásként Nagy Sándor kiadás-bevételi naplóját? Első látásra ez kiváló forrásnak látszik, hiszen számtalan, a háztartás körébe tartozó vásárlással találkozunk benne. Mégis hiányérzetünk támad, ami abból adódik, hogy a napló voltaképpen csak a beszerzés tényét rögzíti, de a felhasználás módját nem. Legfőképp pedig arról nem tudunk meg sokat a naplóból, hogy a saját termés saját felhasználása milyen szükségleteket és milyen mértékben elégített ki. Azt is tekintetbe kell venni, hogy a háztartás vezetése paraszti környezetben nagyrészt a nők tevékenységi körébe tartozik, s ebből a „férfiszempontú” naplóba nem sok került be. A napló adatait gyűjtéssel kiegészíteni csak korlátozott mértékben volt módom; mindez együtt megint csak a tömörebb leírás mellett szól.⁶⁹

⁶⁹ Más társadalmi és történelmi körülmények között ugyan, de az önellátásra törekvés BENDA GYULÁI (1984) is arra vezette, hogy a Zala megyei nemes gazdaság és család fogyasztását csak vázlatosan elemezze.

Ház, lakás

Nagy Sándorék három kicsi gyermekkel 1925 nyarán költöztek át Fődemesről Nyékre, az újjáépített házba. A ház beosztása, felépítése nem tért el attól az általános formától, amit akkoriban a falubeli szegényebb rétegek használtak. Az utca patak partján haladt, egyik oldalán álltak (részben állnak ma is) fűrészfogas elrendezésben a házak. Mindegyik előtt kis kert húzódik az utcáig, legtöbbnek tornáca nemcsak a ház udvari, hanem rövidebb, utcai oldalán is végigfutott. A ház szélessége 4,5—5 méter, hossza a vele hosszában egybeépített istálló nélkül 14 m körül volt. Nagy Sándor az első, utcai szoba két utcára és egy udvarra néző ablakát az újjáépítéskor megnagyobbította; lebontotta a kemencét és a szabadkéményt, és az udvaron épített fel sütőkemencét; a konyha mögötti hátsó szobát és a mögötte levő kiskamrát összenyitotta, és így egy kb. négy méter hosszú második szobát kapott. A döngölt, tapasztott szobai földet is ki akarta cserélni padlóra, de „arra má nem futotta ki, hogy gerendákat vegyünk. Már akkor akartam. Hát az le vót dengőve, úgyhogy egész kemény volt, oszt akkor le vót terítve egypár szőnyeggel.” (Amíg itt láktak, nem is került sor a hajópado beépítésére, ám 1947-ben, közvetlenül Móra kerülésük előtt megvették hozzá a gerendákat.) Olykor tapasztásért fizettek egy-egy szegényebb asszonynak. A falakat kb. egy méteres mélységben visszabontották, és vályogtéglával újfalazták, magasabbra, mint eredetileg. Az alapot kövel erősítették meg. A megégett gerendák egy részét lecsontolva fel lehetett használni, de sokat kellett hozzájuk venni is. A faanyag, a kő, téglák, mészkő, vályog, cement, szögek, csavarok együttes értéke Nagy Sándor feljegyzései szerint 10 138,70 koronát tett ki; 297,10 K-ért vett különféle szerszámokat, s 2386,70 koronát fizetett napszámosoknak, kőműveseknek részben készpénzben, részben áldomások formájában, részben valószínűleg később törlesztendő terményekben. A teljes összeg 12 822,50 K, ami az akkori árakon megfelelt kb. 4 tehén, 4 pár tinó vagy 70 mázsa húz értékeknek. Az ácsmunkát teljes egészében Nagy Sándor és akkor már 70 éves apja végezte, s nyilván erősebb tetőszerkezetet építettek, mert a korábbi zsúp helyett poltári cserép lett a héjazat. A ház utcai homlokzatán a fal fölé cseréppel fedett keskeny vízvető és deszkaoromzat került; ennek díszjele a nap és hold s az „NS 1925” monogram és évszám. A tűzeset utáni újjáépítés a jelek szerint nem egyszerűen a régi állapot visszaállítását célozta. A házban ekkor változott meg a tüzelő (kemence helyett sparhelt).

a füstelvezetés (szabadkémény helyett zárt kémény), s egy alaprajzi változás funkcionális módosulással is járt: a kamra megnagyobbítva szoba lett. Mindez az erősebb tetőszerkezettel, a cseréptetővel és az ablakok megnagyobbításával, az üvegezett konyhaajtóval együtt egyfajta modernizációs törekvésről tanúskodik.

Az újjáépített házban a bútorok egy darabig a régiak voltak, és csak 1927 augusztusában, a nyéki vásárrban vettek újabbakat: asztalt, ágyat, két karszéket, fogast, nagytükröt, két nagy képet, szobrot (talán a komódra), összesen 560 korona értékben. A következő két évtizedben a lakással, bútorzattal kapcsolatban igen kevés kiadással találkozhatunk. Rendszeresen csak lámpaüveget vásároltak, néhány havonta 1—2 darabot. Az apróságok: borotvatükör (1928. XII.), „firhangok hátsó házba” (1931. VII.), kemenceajtó (1936. VIII.), három kályhacső (1939. XII.) mellett két alkalommal készült ágy. 1930 januárjában Nagy Sándor maga készítette el a famunkát, s csak a vasalásért fizetett. Nyolc évvel később az egyik falubeli asztalosnak fizetett ágy csinálásért. Ajtó- és ablakjavítások fordulnak még elő (vasalás, üvegezés) — együttvéve azonban úgy látszik, a ház és lakás az egyszeri, kezdeti rendbehozatal és berendezés után nem jelentett többé komolyabb kiadást. A falakat kb. évente kétszer: húsvétkor és Szent István nap előtt meszelték, ehhez több évben is új kis- és nagymeszelőt vettek. Az oltatlan meszet a parkettagyárban árulták. A konyhát gyakrabban meszelték. A konyhai tűzhelet vasporral (bolti áru) tisztították. A szobákban és konyhában gyertyával és petróleumlámpával világítottak (villanyvilágítás 1947-ig nem került Nagy Sándorék házába). Az éves petróleumfogyasztás a napló adatai szerint 20—30 liter közt változik, s ez megegyezik máshonnan ismert adatokkal.⁷⁰ Egyyszerre csak egy lámpát égettek, a szobában volt függőlámpa is, ennek fényénél szőtt Nagy Sándor felesége télen. Az istállóban *pislivel* világítottak; volt, hogy ezt használták a szobában is, és ha nem volt elég petróleum, repceolajat töltöttek bele.

A falu erdős határa elegendő fát adott fűtéshez, főzéshez. Az erdőből a gazdáknak — aki részes volt benne — a földek után (nyolcadonként: 3

70 1926: 22 l, 1927: 26,5 l, 1931: 20 l, 1934: 30,5 l, 1937: 27 l, 1940: 20 l. LÖHERER A. (1899) Zebegényben egy négygyermekes szegényparaszt családnál évi 25 l petróleumfogyasztást jegyzett fel; ugyanott egy ötgyermekes, 10 holdas gazdacsaládnál 25 litert. FÉL E. (1944) a marcellházi Rancsó-Czibor családnál évi 100 liter fogyasztását regisztrálta, hozzátéve, hogy 3 istállóban is használtak lámpát. Tardon 10 holdas gazda a 30-as években egy évben 40 litert vett (SZABÓ Z. 1936. 98—99.).

hold a 24 holdas házhely után) járt egy bizonyos mennyiség. A gazdák gyűlésen (ilyet Nagy Sándoréknál is tartottak) döntötték el, a felosztott erdődarabok közül melyik kié lesz; máskor nem területet osztottak, hanem a gazdák közösen kivágták a fát, 3—4-et tettek egy rakásba, s mindenkinek egy-egy rakás jutott. Előfordult, hogy az így kapott fa nem volt elég; pl. 1939-ben Nagy Sándor felírta, hogy „vettem a ház előtt két topolyfát 10,30”.

A famunkát Nagy Sándor apjától tanulta, és igen jól értette. Megvoltak hozzá a szerszámai, folyamatosan vásárolta is őket, különösen olyankor, ha pl. pajtát, istállót, ólat épített vagy javított. 1929-ben gyalupadot is készített, ill. készített. A gyakorta előforduló feljegyzések deszkákról, festékekről, lakokról stb. mind azt jelzik, hogy olykor bútorok is kikerültek a keze alól. Ő festette fehérre az ablakkereteket, ha a szükség úgy kívánta. Ácsmunkát sem csak saját háza építésekor végzett, hanem másoknak is a faluban, ha nem is rendszeresen. Emellett vassal is dolgozott, és belefogott a cipőjavításba is. „Vasakból is iparkodtam én dolgozni, mikor fiatal voltam. Mindenfélét megcsináltam, csak mán forrasztani nem tudtam. Szekeret vasaltattunk a kovácsnál, akkor úgy dolgoztam vele, mint a kovács.” Naplójának egyik oldalán (III/234.) le van írva a bőrgyártás munkafolyamata; „akartam bőrt csinálni, aztán valahogy elmaradt” — emlékezett vissza Nagy Sándor. A kováccsal francia vaskaptafát készíttetett, és talpalást, sarkalást, patkolást megcsinált saját maga. Másoknak nem dolgozott, csak a család cipőit javította. A naplóbeli susztervasszeg, bőrszír, ár, *dratva-fonál* (szurkos, erős varrófonál), féltalp-vásárlások apróbb kiadások voltak, de általuk nagyobbakat és időt lehetett megtakarítani. E megtakarítások mértékéről nemigen alkothattunk pontos képet, de pl. 1927 októberében egy csizma (teljes) talpalásáért 38,80-at fizetett Nagy Sándor.

A ház első szobájában Nagy Sándorék együtt laktak gyerekeikkel; a hátsó szobában az após. Amikor nagyobbak lettek a gyerekek, és iskolába, gimnáziumba is jártak, akkor Nagy Sándor és felesége a konyhában aludt, két fiú, Ferenc és Károly az első szobában, az após és Sándor a hátsóban.

Élelmiszerek

Kenyér. A kenyeret az udvari sütőkemencében sütötte hetente Nagy Sándor felesége. Egyszerre 4—6-ot sütöttek; ilyenkor — emlékezet szerint —

az udvaron sűrögtek a szomszéd gyerekek is, cipót, zsömlét kaptak a frissből. A tésztába nem volt szokás kukoricalisztet (is) tenni, de előfordult, hogy krumplilit kevertek hozzá, vagy *vereslisztet*, ha a fehérlisztrel takarékoskodni akartak. Kedvelték a tavaszi búzából készült kenyeret, és a tiszta búza mellett a rozs és búza együtt vetett, együtt aratott keverékét, a *kétszerest* is használták kenyérnek.

Mekkora lehetett Nagy Sándorék kenyérgabona-szükséglete, és milyen változásokat érzékelhetünk ebben? Ehhez kiindulópontul szolgál az, ha az évente learatott mennyiségekből levonjuk az eladott, és hozzáadjuk a vásárolt mennyiségeket. Ez rávilágít arra, hogy a változó mennyiségű gabonavásárlás és -eladás végeredménye egy körülbelül szükségesnek tartott mértékhez igazodik. Az eladások zöme közvetlenül az aratás utáni hónapokra esik (csak 1933—36 között maradt még a következő év elejére is eladni való gabonája Nagy Sándornak). Több esetben olyan (gazdasági) években is, amikor eladott, utóbb búzát és rozsot vagy lisztet (1933, 1936, 1937, 1939, 1942) kényszerült vásárolni. Az eredményt, a búza és a rozs külön-külön és együttes *felhasznált* mennyiségét a 46. táblázat tartalmazza. Ezek a mennyiségek ugyan még nem a családi kenyérgabona-szükségletet mutatják, mert a vetőmagot, az állatok által elfogyasztott gabonát és a malomban őrléskor levont mennyiségeket is tartalmazza; ám hogy a valóságos felhasználáshoz közelebb állanak, azt az aratási mennyiségeknél kisebb ingadozásuk mutatja. (A búza- és rozsaratás legkisebb és legnagyobb együttes mennyisége között 4,3-szoros, az eladások és vásárlások után maradt legkisebb és legnagyobb mennyiség között 2,5-szeres a különbség.) Az évi 10—37 (átlag 23,2) mázsa búza és 3—20 (átlag 11,6) mázsa rozs együttesen évi 21—53 (átlag 34,8) mázsa felhasznált gabonát tett ki.

További közelítést a *megőrletett* gabonáról szóló följegyzések tesznek lehetővé. 1926 és 1944 között 22 esetben ismerünk ilyet, közülük 15-ször csak az elvitt gabona mennyisége szerepel felírva, 3 esetben a kapott liszt-mennyiség is, 4 esetben pedig csak az őrlés ténye van megemlítve. A 16 ismert búzaőrlés-mennyiség átlaga 305 kg; a 7 ismert rozsőrlésé 152 kg; a 6 ismert búza- és rozsőrléses mennyiségének átlaga közel áll e kettő összegéhez, 435 kg. Ha évi négy őrlést feltételezünk (ennyiről szólnak Nagy Sándor és a falubeliek visszaemlékezései, és így volt ez másutt is, pl. TAJTI G. 45.), akkor az egy-egy évben egy-egy alkalomra jutó átlagos megőrölt gabonamennyiség négyszeres szorzata (47. táblázat) 10,8 és 17,7 q között mozog.

Ez körülbelül fele annak, mint ami a learatott gabonából eladások és vásárlások után maradt, s ezért tág határok közt maradvá kb. 15—25 mázsára becsülhetjük a család éves kenyérgabona-szükségletét. A hiányos adatok miatt az éves mennyiségek pontos változásainak követésére nem vállalkozhatunk, így arra sem, hogy ezt az ingadozó változatosságot akár a családi fogyasztás szintjének változásaival, akár a termés és értékesítés eltéréseivel magyarázni próbáljuk.

Hús, zsír. Parasztgazdák tízezreihez hasonlóan Nagy Sándorék is a sertéstartásból fedezték hús- és zsírszükségletük döntő hányadát. Egy vagy két disznót öltek évente. A két világháború között Csehszlovákiában húsadót kellett fizetni, ami 1 mázsa feletti disznó esetén 12 korona volt, majdnem annyi, mint egy férfi gyalognapszám. Természetes, hogy aki tehetett, az igyekezett a fináncok tudta nélkül vágni és a húst elrejtteni (bár ez az olyan központi fekvésű faluban, mint Ipolynyék, nem volt egyszerű). Akit rajtakaptak, az büntetést fizetett.

A disznót földön szúrták le, és ott is bontották föl. Először a négy sonkát vették ki, aztán a gerincet egyben, és leszedték a hosszú oldalszalonnát. A húsból kolbászt csináltak, és készítették hurkát is. Ebbe kukoricakását vagy rizst tettek (Nagy Sándor naplójában 5—10 kg-nyi vásárolt [rizs]kása-mennyiségeket írt fel 11 alkalommal). A zsírnak való szalonnát *abárolták*, úgy sütötték ki. Emlékezet szerint egy nagyobb disznónak 50—60 liter zsírja volt, a kisebbeknek 30 liter. Ez nemcsak a korától, érettségétől függött, hanem attól is, hogy mivel etették: a kukoricától több lett, az árpától kevesebb.

Nagy Sándornak a disznóölésekről vezetett feljegyzéseit összesítve (48. táblázat) évről évre követhetjük a levágott hízók súlyát, még inkább a belőlük nyert zsír mennyiségét. A húszas évekhez képest a harmincas években láthatóan megnőtt a zsír mennyisége, 20—30 literről 30—50 literre. Szalonnáról két esetben van mennyiségi adatunk: 1929-ben 3 kg (28 l zsír mellett), 1933. januárban 6—7 kg (56 l zsír mellett). A kolbász mennyiségét 1937-ből ismerjük: 13 szál volt (120 kg-os disznóból, 30 liter zsír mellett). A hús egy részét, valamint a kolbászt és a szalonnát felfüstölték; amióta megvolt a Morvai-féle ház, azóta ott, s az egyhetes munka alatt ott is háltak. A 21 ismert dátumú disznóölés közül 6 esett hétfőre, 4—4 csütörtökre és szombatra, 3—3 szerdára és vasárnapra, 1 keddre, a böjtös péntekre pedig egy sem. A vágáskor szokás volt kóstolót küldeni a rokonoknak és a szomszédoknak a gyerekekkel, akik ezért kaptak 1—2 koronát („húshozó” feljegyzések a naplóban).

A disznóvágáskor télen eltett zsír, szalonna és hús nem tartott ki minden évben az újig. Volt, hogy már nyáron (1932-ben, 1939-ben) vagy ősszel (1929-ben) elfogyott, és drága pénzen kellett zsírnak valót venni. 1929 szeptemberében pl. 17 korona volt egy kiló zsírnak való, 1932 júliusában 19,50 korona egy kiló zsír, 1928 decemberében 17 korona egy kg szalonna. A negyvenes években viszont a Pestre küldött csomagokban is előfordult szalonna, noha nem vágtak többet, csak a távol levő fiúk miatt talán kevesebbet fogyasztottak.

Húsfétel főleg kedden és csütörtökön került az asztalra. Vasárnap, hacsak lehetett, baromfit vágtak. Nyáron juhot vagy kecskét vágtak aratáskor, vagy megvették a falubeli mészárosnál. 1943. júliusi bejegyzés a naplóban: „2,4 kg bakkecske húst vett Karcsi. Megenni alig bírtuk.”

Tej, tejtermék. A saját tehén tartásáról és hasznáról már szóltunk; itt annyit kell még megemlítenünk, hogy a tejfeldolgozásnak ugyan nincs határozott nyoma a naplóban, mégis biztosak lehetünk benne, hogy Nagy Sándorék a tej egy részét altatták, és tejszínt, ill. túrót nyertek belőle. Vaj és margarin vásárlásával többször találkozunk a naplóban, így lehet, hogy köpüléssel Nagy Sándor felesége nem bíbelődött. Kedvelt és gyakori étel volt a *keserűtúró* kenyérhez, főtt tésztához. A boltban lehetett kapni; a falubeli és a környéken legeltető juhászok készítették juhsajtból, sóval összegyúrva. Az MNA 190. térképlapja szerint a *keserűtúró* a sóval tartósított juhtúró neve; a Börzsöny, Cserhát, Bükk vidéken elterjedt terminus.

Egyéb élelmiszerek. Anélkül, hogy célunk lehetne Nagy Sándor háztartásában a teljes élelmiszerfogyasztást vagy akár csak a vásárlásokat összesíteni, megemlítenk néhányat a naplóban és a visszaemlékezésekben szereplő cikkek közül.

A konzerválás egyik módja volt a lekvárfőzés. Rendszeresnek tekinthető a szilva befőzése 30–50 kg-os mennyiségekben, Földbe ástott katlanban főzték, s tartósításához talán a szalicilt is használták. (Szalicillal — „szálecín” a naplóban — a mustot is megállították forrás előtt, de cseresznyét, almát is tettek el vele.) 1931 őszén csipkelekvárt is főztek be, 3 kg cukorral. Erdőben gyűjtögették a málnát ugyancsak befőzéshez, csemegének. Rendszeres lehetett még a (saját termésű) uborka ecetes eltevése (ez üveg-, hőlyagpapír-, ecetvásárlással járt). Boltban vettek árpából készült pótkávé (frank), kókuszdiót, citromot, füget, szentjánoskenyeret. A főbb fűszerek: paprika, fahéj (*ce-me*), bors, majoranna, babér stb. vásárlása pár filléres tételekben rendszeres

és gyakori volt. Bővebb részletezés nélkül itt érdemes röviden az élvezeti szerekre fordított kiadásokat megemlíteni. Ezek körébe a szesz, a kávé, tea és a dohány tartozik. 1926-ban Nagy Sándor 86 koronát költött szeszfélékre, 1927-ben 209-et. Dohányzásra 1926-ban 59-et, 1927-ben 288-at. Az éves kiadásokhoz viszonyítva százalékarányban; 2,8, ill. 3,1%. A későbbi években Nagy Sándor rendszeresen foglalkozott pálinkafőzéssel is. Körtéből, szilvából, törkölyből, de seprőből is főzött 10—30 liter közötti mennyiségeket, és ennek nagyobbik részét eladta, vagy „fizetésképpen” adta másoknak. 1938 itt is fordulópont: ettől kezdve folyamatos a pálinkafőzés. A dohányzással 1938—43 között többször megkísérelt felhagyni Nagy Sándor, sikertelenül, újra meg újra visszatértek a dohányzás kiadásai.

Élelmészeti kiadások. Nagy Sándor első ipolynyéki éveire, 1926—27-re vonatkozóan (egy későbbi teljesebb feldolgozás próbájaképpen) egy teljes körű, részletes számítást is végeztem: a kiadási tételeket csoportokba osztottam, és kiszámítottam az egyes csoportokra jutó összegeket. A csoportosításban az 1959-es magyarországi háztartás-statisztika beosztását alkalmaztam. E helyen csak az élelmiszerekre fordított kiadások bemutatására szorítkozom (49. táblázat).

1926-ban az élelmiszerekre fordított teljes összeg 770 koronát tett ki, ami az összes kiadások 14,3%-a volt; 1927-ben az évi élelmiszerkiadás 479 korona, az összes kiadásnak csupán 5%-a. 1926-ban a nagyobb kiadási tételek (koronában és az élelmiszereken *belüli* százalékarányukban): 32,5 kg cukor (167 K—22,4%) (a két világháború között a Szlovenszónak nevezett területen a statisztikai adatok szerint 15,8 kg/fő volt az éves cukorfogyasztás átlaga. HALÁSZ M. 1938. 104.); kb. 80 kg só (161 K—21%), amibe valószínűleg a takarmányszószásra fordított mennyiséget is bele kell érteni, de ezt nem lehet elkülöníteni; zsír és szalonna 159 K-ért (21,3%); krumpli 46,2 K-ért (6,2%), tej (41,6 K—5,5%), ecet (41,3 K—5,5%). 1927-re az előző évinek kb. 60 százalékára csökkent élelmiszerkiadások szerkezete egészen más: 50% a cukorra, 8% a sóra, 0,9% szalonnára, 4,1% tejre, 3,2% ecetre jutott. A kiadási arányok ilyenén változása mögött kirajzolódik egy összefüggés: az élelmiszerekre fordított kiadások csökkenésében oroszlánrészt (71%-ot) tett ki a krumpli, hús és zsír (-szalonna) vételének elmaradása. Ez arra mutat, hogy ezekből az alapvető élelmiszerekből a fogyasztást 1926-ban még nem, ám 1927-ben már sikerült saját termésből biztosítani. Jelentős még a csökkenés a gyümölcsre, szalonnára, tejre fordított összegekben is, ami

ugyanazt a tendenciát erősíti meg. Növekedést tapasztalunk a cukornál (a ráfordított összeg 32%-os növekedése mellett viszont csak 18%-kal nőtt a megvásárolt mennyiség), a tejtermékeknél (majdnem háromszorosát), a rizsnél, az élesztőnél, az „ebéd”-nél (vásárokban, házon kívüli étkezések), a kenyérnél és kiflinél. Ha ezek után a megvásárolt élelmiszereket aszerint osztjuk két csoportba, hogy azok a saját gazdaságban megtermelhetők-e vagy nem, és ezeknek százalékarányait viszonyítjuk egymáshoz, akkor érdekes összefüggést kapunk:

	1926	1927
megtermelt(-hető) cikkekre fordított összeg, %	42,2	6,3
nem megtermelt(-hető) cikkekre fordított összeg	57,8	93,7

Vagyis a jelek szerint 1927-re sikerült elérni azt, hogy az élelmiszerkiadásoknak csak alig egyhuszadát fordították olyasmire, amit elő tudtak állítani a saját gazdaságban, legfeljebb nem elegendő mennyiségben (MOHAY T. 1987). Ha ezzel a módszerrel hosszabb időszakon keresztül vizsgálánánk meg ennek az összefüggésnek a további alakulását, betekintést nyerhetnénk abba, hogy mikor mennyire szorult rá Nagy Sándor háztartása annak kipótálására, amit a szükségesnél kisebb mennyiségben termelt meg; illetve módunk volna a kiadási arányok változásai mögött a döntéseket, választásokat is kitapintani.

Háztartási eszközök. A háztartás eszközkészletének megalapozásában 1926—27 jelentős két évnek látszik, sokféle tárgyat szereztek ekkor be. Tányér, uborkásüveg, tál, serpenyő, vassfazék, poharak, kanalak, villák, sós *debeny*, mozsár törővel, teknő, kések, *zsejtár*, szűrő, bögrék, vizeskanna, fedők, platni, dézsa, lúgzó, sőtartó, bárd vásárlása fordul elő, összesen 600 korona értékben. A beszerzés alkalmai főleg a nyéki és a sági vásárok voltak. A következő húsz év háztartási eszközvásárlásainak feldolgozása a további elemzés feladata.

Ruházat, textil

A ruházkodással kapcsolatos kiadásokról a napló ugyancsak részletes adatokat tartalmaz, de ezek teljes körű feldolgozása szétfeszítené e munka kereteit.

Nagy Sándor felesége szőtt otthon, főként a téli időben. Szövéshez a kendert egy darabig maguk is termesztették, de 1942-ben a napló adata szerint már Ipolynagyfalun vettek 5 kg kendert, „már akkor nem volt a faluban (Nyéken)”.⁷¹ A kendert kétszer finomították, a durvább kőcből a zsákok, szalmaterítő készültek, a finomabb kenderfonalból a vászon alsóruhák, gatyák, ingek. A boltban vásárolt pamukkal kevert kenderfonalból ingek anyagát szőtték, de tiszta pamutból is szőttek vásznat. (Apróbb kiadások a szövőszékkel — *szátva* — is jártak, mint például feszítőfa, spárga a nyüstre stb.) Némely bejegyzés arra mutat, hogy Nagy Sándor felesége megszőtt vásznat is adott el. Nagy Sándor felesége az 1923-ban megvett varrógépen rendszeresen varrt a családnak, s az első években rokonoknak, falubelieknek is. Ha másnak varrt, akkor hozott anyagból dolgozott; egy blúzvarrásért két nap jöttek kapálni. „Valaki olyan jobb anyagot vett, mind velem szeretnék volna megvarratni. Nem győztem már azt a sok varrást. Olyan jó gyakorlatom volt a varráshoz, hogy a gyerekeknek a nadrágokat is én varrtam. Legidősebb fiam gimnáziumba járt Ságon, és készruhát ha az ember vett, az nem volt olyan jó anyagból, mint ha anyagot vettem, és megvarrtam. És ott megkérdezték tőle a barátai, hogy hol vette ezt a nadrágot. Még mikor kisebbek voltak, még kabátot is varrtam nekik” — emlékezik Nagy Sándor felesége, Mics Margit. Mint önálló gazda feleségének, valószínűleg hatása lehetett a falubeli viseletre, s része lehetett abban az átalakulásban, amit MÉRY MARGIT (1978) írt le az ipolynyéki női viseletről: a harmincas években a *dudlos ujjú inget* a *slpujjú* váltotta föl, a *gácsi szoknyát* többé nem ráncolták, hanem szegés nélkül lerakták, a főkötő tarkább lett, s egy idő után el is hagyták, s a ruházat egyre nagyobb mértékben készült gyári anyagokból.

Nagy Sándor apja és bátyja egészen az 1940-es évekig vászongatyában, ingben járt (az emlékezet mellett ezt fényképek is alátámasztják). Nagy Sándor — aki 16 évvel volt fiatalabb a bátyjánál — már az első világháborút követően letette a gatyaviseletet. Gyerekei is minden bizonnyal korábban kaptak nadrágot, mint a falubeli szegényebbek gyerekei, akik 8–10 éves korukig is hosszú ingben, szoknyában jártak. A férfiak munkához keskeny, hosszú kötényt, *szakácskát* viseltek.

1926–27-ben Nagy Sándorék a következő ruhadarabokat szerezték be: „apikának” (Mics Margit apjának) csizma, lajbi, nadrág, szakácska, sál, kap-

71 Az Ipoly menti kendertermesztést CSÁKY K. (1980) dolgozta fel.

ca, kabátra két méter anyag, cipőre féltalp; Nagy Sándornak: hétköznapi kabát, kalap, sapka, meleg ing és gatyá; Nagy Sándor feleségének: kendők, galong, brosstű, 1 pár mamusz, fél talp; gyerekeknek: szoknyák, gumipelenka, meleg nadrág, sapka, hősapka, harisnya, szandál, libapásztor-ing, szakácska — együttesen 599 korona értékben, amiből 1926-ra 289 korona esett (5,3%), 1927-re 310 korona (3,3%). A ruhaanyagra, varrásra (*pamuk*, *cérna*, *gomb*, *gombostű*, *géptű*, *géprugó*, *gépölaj*) fordított kiadások 1926-ban 108 koronát, 1927-ben viszont jóval többet, 356 koronát tettek ki, ami arra mutat, hogy a család igyekezett a készruha-vásárlásokat felváltani a ruhakészítéssel. Ez a tendencia megfigyelhető később is, az 1940-es években, amikor a pesti rokonoknak küldött élelmiszercsomagok viszonzásaként sokszor érkeztek ruhaanyagok, amiket Mics Margit varrt meg a családjának.

Pénzforgalom

A háztartás és egyúttal a gazdálkodás elemzésének végére érkezve kísérletképpen megpróbáljuk Nagy Sándor pénzforgalmát összegezni, és két évre vonatkozóan a kiadási csoportok, kilenc évre vonatkozóan a bevételi fő csoportok arányait bemutatni.

A pénzzel való takarékos, mondhatni szűkös bánásmód paraszti környezetben nemcsak országosan ismert jelenség, hanem vizsgált korszakunkra vonatkozóan Ipolynyéken is általános jellemzőként említik. Ahogy másutt, így Ipolynyéken is megesett, hogy 50—60 holdas gazdának sem volt pénze, és ha egy lova megdöglött, 3—4 helyről kellett kölcsönkérnie, hogy újra vehessen. Úgyes gazda kellett, hogy legyen az, aki sok mindent pénzzé tudott tenni, vagy úgy szervezni az otthoni munkát, hogy mesterkedéssel, cipészkedéssel, ácsmunkával a háztartási kiadásokat alacsony szinten tarthassa. Nagy Sándoréknál csak nyomait találtam annak, hogy két kassza lett volna: egyik, a kisebb, a gazdaasszony pénze a tehén és a baromfi hasznából; a másik, a nagyobb a gazdáé, a gabona és az állatfelesleg bevételeiből (FEL. E. 1944c 2.). A „két kassza”, eltérő kezelésű és rendeltetésű pénzek jelenléte a háztartásban a faluban másoknál is bizonytalannak látszik. A visszaemlékezők rákérdezésre nemmel válaszoltak, de magyarázataik mégis halvány meglétére utaltak. Nagy Sándor naplójában is találunk bejegyzéseket, pl. „linók árából elvettem”, „tojásért Margit” stb., amelyek a kettősségre utalnak;

ám a kiadásokban ez egyáltalán nem tükröződik. A pénzt egy helyen tartották, a szekrényben vagy a ládában; ha az após vagy a gyerekek kaptak kisebb összegeket, az is bekerült a közös kasszába (s a naplóba).⁷²

Egy kiadás-bevételi naplóból csak akkor állapítható meg a háznál levő pénz aktuális mennyisége, ha a bevételek és kiadások egy időben összegezhetőek, vagy világosan fel van írva hónap vagy év végén a pénzmennyiség. Ennek hiányában nem vállalkozhatom pénzmennyiségek időhöz kötött megbecslésére. Amiben biztosak lehetünk, az csak annyi, hogy pénzszűke-pénzbőség között erős hullámzások lehettek. Egy-egy nagyobb állat- vagy gabonaeladás után valóban lehetett néhány ezer korona a háznál — ám az ilyen többleteket a jelek szerint hamar felhasználhatták. Nagy Sándor visszaemlékezése és a napló szerint is a többletbevételt többször nem az adósságok törlesztésére fordították, hanem újabb eszközök beszerzésére vagy beruházásokra (szecskavágó, vetőgép, eke, szán stb.). Máskor viszont arra is kevés volt a háznál levő pénz, hogy a fűszerest kifizessék. Előfordult, hogy a szomszédokhoz fordultak kisebb kölcsönökért. Ugyancsak gyakori volt, hogy a boltosoknál hitelbe vásároltak. A tartozást a boltos kis könyvben vezette, s naplójában Nagy Sándor is felírta, ha boltosnak fizetett ki több hónapra visszamenőleg tartozást. Például 1930. augusztusban 52 K, 1932. októberben 240 K, 1934. decemberben három kereskedőnek 351 K, 1938. február 6-án 230 K tartozásból 150-et fizet készpénzben, 1942 januárban Kovács boltosnak *ledolgoz és természetben* ad 31,40-et.

Az ilyen kisebb hiteleken kívül Nagy Sándor *kölcsönöket* is vett föl: ezek komoly összegek voltak, mégsem lehet pontos képet kapni arról, mikor mekkora tartozása volt. A visszafizetések (törlesztések) felírt összegei rendre kevesebbek, mint a felvett összegek vagy kifizetetlenül hagyott tartozások. Táblázatban (50.) összegezve a napló adatait, annyi biztos, hogy minden évben több száz koronás kiadási tételt tettek ki a kamatok, és hogy alig telt el év néhány száz, de inkább több ezer korona felvétele nélkül. Kölcsönt Nagy Sándor vagy a nyéki, vagy a sági takarékbán vett föl, de kölcsönzött unokatestvérétől, sógorától, a tanítótól, falubeli nagybirtokostól is. Nekik is fizetett kamatot, de ezt sokszor nem pénzben, sőt a visszafizetést is olykor gabonában adta.

⁷² Zsombói gazdacseléd, 5—10 holdas szülők gyereke mondja 1937-ről: „A fizetésből haza kellett adni mindent, a szokás az volt, hogy beruházkodtam, ugye, vettem ruhát, a többi haza kellett adni a szülőknek.” (*Életrsorok...* 43.).

Ismereteim szerint SOÓS LÁSZLÓ (1987) volt az, aki elsőként megkísérelte, hogy a rendelkezésére álló írásos források alapján rekonstruálja egy gyulai parasztember adósságtörlesztésének folyamatát a két világháború között. Mivel az első világháború utáni inflációs időszak viszonylag könnyű törlesztési lehetőségei a gazdaságilag indokoltnál lényegesen nagyobb mértékben növelték meg a paraszti hitelterheket, a gazdasági válság beköszönével, a terményárak esésével parasztok sokasága került fizetési nehézségek elé. A helyzet a magyarországihoz hasonló lehetett Csehszlovákiában is. Ezen valamelyest segített a háborús konjunktúra és a vele egy időben újra meginduló — noha a korábbinál kisebb ütemű — infláció, amikor is az eladósodott gazdaságok könnyebben megszabadultak adósságaiktól (GUNST P. 1982. 366.).

Hasonlóan bizonytalan az *adófizetésre* fordított összegek nagysága (noha a napló további részletes feltárása esetleg segíthet megbecsülésükben). Ennek főként a bejegyzések egyenetlensége az oka. Némely években feltűnően sok, másokban feltűnően kevés az adókra fizetett összeg (pl. 1926-ban 643,5 korona, az éves kiadások 12%-a, 1927-ben 72,5 korona, az éves kiadások 0,7%-a). Ezt valószínűleg csak részben magyarázzák az adóhátralékok; legalább akkora részben kell azzal is számolnunk, hogy Nagy Sándor külön vezette adófizetéseit, de ezeknek nem akadtam nyomára. Az emlékezet pedig arra már nem terjedt ki, hogy az adók összetételéről, összegeikről pontos képet kaphassak. A különböző elnevezésű, rendeltetésű adók (föld-, vagyon-, ház-, községi, bor-, hús-, pót-, közmunkaváltság stb.) szabályozása gyakorta változott, s velük együtt a csökkentésükre tett egyéni erőfeszítések, a kiskapuk keresése is. Ez utóbbi azt is megnehezíti, hogy az ismert összegű adófizetésekből lehessen következtetni (az adókimutatás mértékének ismeretében, pl. az 1940—41-es mezőgazdasági címtárból) az adóalapokra. Láttunk példát adóelengedésére is a boradóval kapcsolatban; bizonyos, hogy a képet még tovább árnyalja az, hogy az adókimutatás alapjául szolgáló birtok- és házviszonyok sok esetben nem estek egybe a tényleges helyzettel.

Bevételek és kiadások. Noha Nagy Sándorék pénzbevételeiket döntően a gazdálkodásukból szerezték, s így bemutatásuk is a szűkebb értelemben vett gazdálkodás után kíváncsított volna, mégis csak itt térünk rá a kiadásokkal való szoros összefüggéseik miatt. Ahogy e munka során már annyiszor, úgy most sem kerülhetem el, hogy ne utaljak az összesítés nehézségeire, amelyek a bizonytalan besorolásokból adódnak. Az összesítésnek

mégis szükségét érzem, mert a sok részlet után ez talán rálátást ad nagyobb egységekre is.

A bevételeket öt csoportba osztottam: termény, állat, munka, más forrás, kölcsön. Ezek közül csak a más forrásokról nem esett eddig szó: ezek tartalmazzák az ingatlaneladásokat, a tollszedő zsidók fizetéseit szállásért, a vászon-, ruha-, viseltjárom-, szecskavágó-, csizma- stb. eladásokat; a kölcsön rovatba pedig felvettem az örökrészt is, amit Nagy Sándor Ipolyfödemesről kapott. E bevételi csoportok pénzértékét és százalékos arányát 1926—34 között az 51. táblázat tartalmazza. Úgy gondolom, e nyers tények akkor sem érdektelenek, ha belőlük — éppen az összegek és százalékarányok nagyfokú változatossága miatt — messzire mutató következtetések nem vonhatók le. Azt látjuk ugyanis, hogy minden oszlopban sokszorosak az eltérések, s ez nemcsak tendenciák megállapítását teszi nehezzé, hanem kételyeket támaszt modellszerű, kimerevített állóképek hitelességét illetően is paraszti gazdaságokról.

Kisebb időegységekre vonatkozóan ugyanezt támasztja alá a kiadások összesítése. 1926—27-ben ezek összegeit és százalékos megoszlását az 52. táblázat tartalmazza. A bővebb szöveges ismertetés helyett elegendőnek tartom annak a problémának a jelzését, ami egy effajta táblázat néprajzi értelmezését megnehezíti. A kiadás(csoport)ok százalékarányai mindig az összes kiadás-hoz viszonyítottak; emiatt például egy földvásárlás a teljes kiadási szerkezetet módosíthatja; lecsökkentheti pl. a százalékarányokat közel azonos összegek esetén is (pl. ágynemű, ház körüli munkák, javítások), illetve azonos százalékarányra torzít értékben különböző kiadáscsoportokat. Az értelmezésnek lenne összetevője az összehasonlítás is; ahhoz viszont azonos szempontok szerint elvégzett csoportosítások sorára lenne szükség. Ilyenek hiányában csak jelzésértékű lehet, ha MOLNÁR AMBRUS műve (1967) alapján egymás mellé állítjuk Topa Mihály sápi parasztember 1890—91-es és Nagy Sándor 1926—27-es kiadásainak százalékarányait (53. táblázat). Ebben találunk néhány szembetűnő hasonlóságot: hasonló például az élvezeti cikkek (dohány, szesz) vásárlására, a mosásra, tisztálkodásra, a kulturális kiadásokra, Nagy Sándor 1927-es ruhavásárlásaira, az épületek karbantartására (mészelés, apróbb, ház körüli javítások stb.), az adókra fordított összegek aránya; komoly eltéréseket látunk viszont a beruházásokra fordított összegekben, bár ezekre fokozottan igaz az, hogy több évre kihatóan koncentrálódnak egy időpontra, ezért egy-egy év egybevetése nem mond sokat e téren. Érde-

kes, hogy a varrógéppel rendelkező Nagy Sándorék Topa Mihálynál egy generációval később mennyivel többet fordítottak ruhajavításokra. A gazdasági felszerelésre fordított összeg kisebb aránya Nagy Sándoréknál összefügg az-
zal, hogy ő apósa gazdasági felszerelését kezdte használni, s az első időkben nem sok újat vett. A háztartási eszközöknél éppen fordított a helyzet: Nagy Sándorék 1926—27 folyamán teheték meg, hogy nagyobb értékben vesznek háztartási eszközöket, mert ekkorra jutottak túl a házépítés és az istállóépítés munkáin. Megalapozottabb összehasonlításokat természetesen csak nagyobb kiterjedésű, területileg is átfogó adatanyag elemzése után lehet tenni. Ilyenek elvégzésére jelen munka keretei között azért sem vállalkozhattam, mert noha találtam volna arra alkalmas gazdaságot, illetve naplót, annak feldolgozása, az azonos szempontok érvényesítése a csoportosításban, s az ezzel járó át-
meg átalakítások ezúttal nem vállalt többletmunkát jelentettek volna.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatom végén megkísérlem összegezni azokat a jellegzetességeket, amelyek Nagy Sándor gazdálkodásában és életvitelében a paraszti polgárosulásra utalnak, és igyekszem ezeket tágabb környezetben és értelmezési keretben is elhelyezni. Ezzel nemcsak az eredmények áttekinthetővé tétele a célom, hanem az is, hogy a vizsgálat során nyitva maradt kérdések legalább egy részét egy talán magasabb elméleti szinten úgy fogalmazzam újra, hogy azok kiindulópontjai lehessenek a további kutatásoknak.

A paraszti polgárosulás fogalma és folyamata több mint ötven éve vita tárgya történészek, szociológusok, szociográfusok, utóbb néprajzkutatók körében.⁷³ Ez a fél évszázad sok olyan történelmi változással járt együtt, amelyek egyfelől alapjaiban kezdték ki azt a polgárosodási folyamatot, ami a 19. század második felében megindult a magyar társadalomban (főképp a polgári magántulajdon felszámolására gondolok az 1940-es évek végétől kezdve), másfelől viszont éppen a paraszti népesség körében az 1960-as évektől a háztáji gazdaság, majd a 70-es években a második és harmadik gazdaság felvirágzásával olyan anyagi boldogulási lehetőségeket teremtettek, amelyek többek felfogása szerint⁷⁴ alapjául szolgálhatnak egy újrainduló polgárosodási folyamatnak. Nyilvánvaló, hogy ezek a fejlemények nem maradtak hatás nélkül arra sem, ahogyan a 20. század elejének paraszti polgárosodása megjelenik a mai megközelítésekben. Mindezt tekintetbe véve indokoltnak látom, hogy a polgárosodás értelmezésében ERDEI FERENC (1937, 1938, 1941, 1976) munkáit vegyem kiindulópontul. Az ő felfogásában a parasztság a rendi formák között élő feudális társadalom terméke, amely rendies jellegét jóval to-

73. Néhány munka a könyvtárnyi szakirodalomból: ERDEI F. 1937; 1938; 1941; ANDRÁSFALVY B. 1973; VÖRÖS K. 1977; HANÁK P. 1978; MÁRKUS I. 1979; VÖRÖS A. 1984; KOVÁCH I. 1988; KÓSA L. 1990; *Rendi társadalom...* 1990; SZELÉNYI I. 1992.

74. KOVÁCH I. 1988. A szerző a polgárosodásról kialakított nézeteiben főképp MÁRKUS ISTVÁN, JUHÁSZ PÁL és SZELÉNYI IVÁN empirikus és elméleti munkáira támaszkodott, ill. azokra reflektált, és a polgárosodás mellé bevezette a középértékesedés fogalmát, mint amivel a mezőgazdasági kistermelés társadalmi hatásrendszere leírható.

vább megtartotta a társadalom más rétegeinél, amelyekben a modernizáció ezeket a rendi formákat hamarabb kikezdte. A magyar paraszttársadalomról írva ERDEI (1941) abban foglalta össze a polgárosodást, hogy „a parasztság fölbontja rendi szerkezetiségét, és polgári társadalomba illeszkedik bele. Sommásan: a paraszt mezőgazda polgárrá és kispolgárrá vagy mezőgazdasági munkássá válik.” (1941. 81.). A fejletlen magyar polgárosodás miatt ezt a folyamatot „nem is polgárosodásnak, hanem egyszerűen csak parasztiatlanodásnak, a parasztrendi formákból való kiszabadulásnak kell neveznünk.” (uo. 82.). E polgárosodás fő tényezőit ő a technikai fejlődésben, a jogi felszabadulásban és a társadalmi átalakulásban látta, amelynek során a korábban uralkodó kötött, hagyományoszerű érintkezési formákat a mozgékonyabb, szerződészerű kapcsolatok váltják föl.

Noha elemzéseiben ERDEI egész tájakat vagy legfőljebb parasztfalvakat kategorizált, talán nem jogosulatlan, ha — megtartva eddigi vizsgálati kereteinket — elsősorban egyéni szinten próbáljuk meg kitapogatni azt, hogyan érvényesültek polgárosodó tendenciák Nagy Sándor esetében. Három területen látom ezeket megvalósulni: gazdálkodásában, kapcsolatrendszerében, valamint mentalitásában; mindháromban kimutathatók a polgárosodás ellenében ható tradicionális kötöttségek is.

Nagy Sándor önálló gazdálkodásának megindulása a nagycsaládi közösségből való kiválással kezdődött 1925-ben. Ez a kiválás egy nagy, nem rutinszerű, komplikált munkával, a házépítéssel járt együtt, amihez a hagyományos rokoni segítségeken kívül Nagy Sándor bankhiteleket is igénybe vett. Gazdaságának fejlesztéséhez az elsődleges a hagyományos út volt: a földvásárlás, ám ez nem folytatódott sokáig, mert utóbb a terület növelésének másik módját, a bérletet választotta. A földbérlet először nem annyira üzleti, inkább rokoni alapon jött létre; ezzel mindenesetre Nagy Sándor belépett abba — a környéken meglehetősen vékony — gazdarétegbe, amely ezt megengedhette magának. A rokoni földbérlet lehetőségének megszűnése után újabb, most már üzletiesebb földbérlet következett. Eszközkészletét, felszerelését lépésről lépésre modernizálta. Norfolk-i négyes vetésforgót alkalmazott több dűljében, és noha birtoka tagosítatlanul, 10–15 darabban feküdt, igyekezett intenzívebb takarmány- és takarmánymag-termesztésre térni, majd gyümölcsöst telepített, állatokkal kereskedett, felesége hízott libákat vitt piacra. Mindközben újabb és újabb hiteleket vett föl bankoktól és falubeliektől, s az is előfordult, hogy ha jelentősebb pénztöbblete keletkezett, akkor azt nem adós-

ságai törlesztésére, hanem újabb eszközök beszerzésére fordította. Láttuk, hogyan érvényesült gazdálkodásában a „piacérintett” gondolkodásmód, annak felismerése, hogy hol, mikor, mit érdemes eladni, és világos jelei vannak annak, hogy nemcsak termésének a saját fogyasztáson túl megmaradó fölöslegét adta el, hanem termelt kifejezetten eladásra is.

Mindez felveti a kérdést, hogy vajon Nagy Sándor milyen mértékben volt önellátó, avagy árutermelő? Úgy vélem, hogy ebben a megszokott dichotómiában e kérdés nem válaszolható meg, és szinte felvetni sem szabad így. Maga az önellátás fogalma is igen összetett: egyfelől jelentheti azt, hogy egy gazdaság és háztartás feléli termésének nagy részét, és ezért csak kevés jut piacra; másfelől azt, hogy fogyasztásának nagy részét vagy egészét a saját termelés biztosítja, és külső forrásokat csak mérsékeltten vesz igénybe. Ez utóbbi eset természetesen tovább bontható aszerint, hogy a fennmaradó szükségletek kielégítése érdekében pénzt adnak-e (amit ilyenformán éppúgy meg kell szerezni, mint az évi kenyérgabona-mennyiséget), saját terményt vagy munkát, illetve ezeknek milyen kombinációját. Nyilvánvaló, hogy ha egy háztartásgazdaság nem önellátó, annak éppúgy lehet oka széles értelemben vett termésének szűkössége, mint egyoldalúsága, vagy az, hogy az igények nagyobbak, más természetűek, mint amit a parasztgazdaság egyáltalán kielégíthet. Ha egyenként meg lehetne állapítani az önellátás mértékét kenyérgabonából, zsírból, babból stb., akkor is árnyalt elemzésre volna szükség ahhoz, hogy ezt összevethessük mindazzal, ami a családi fogyasztásban nem saját termés. Az is bizonyos, hogy ha egy gazdaságból sok minden kerül piacra, az még nem feltétlenül jelent árutermelést. Ezek a fogalmi nehézségek meglehetősen behatárolják az önellátás-piacra termelés dichotómia alkalmazhatóságát. Konkrét esetünkben a nehézségeket fokozza, hogy a napló és a visszaemlékezések elsősorban arra vonatkozóan tartalmaznak adatokat, ami a háztartás (gazdaság) és a külvilág között folytatott tranzakciók körébe tartozik, nem pedig arról, ami a gazdaság vagy a háztartás „belügye”. Ezért csak hozzávetőleges becslést tehetünk, amikor az adatok alapján azt mondjuk, hogy önálló gazdálkodása idején Nagy Sándor a családja élelemszükségletét túlnyomórészt saját termésből elégítette ki, s hogy a piacra juttatott terményekből befolyó pénz nagyrészt a család élelem- és egyéb szükségleteinek kielégítését fedezte. A kölcsönfelvételek a gazdaság pénzhányát (s ezzel a szükségletek kielégítésének folyamatosságát) elégítették ki, nem pedig tőkehiányát, ami beruházásokat jelentett volna. A piacra vitel voltaképp talán

csak a szarvasmarha és kisebb mértékben a gabona, valamint a hízott liba esetében jelentett piacra termelést is egyben, ám ezt még mindig nem lehet kifejezett árutermelésnek tekinteni, ahogy a parasztember ügyes számítása, józan piacismerete sem azonosítható a gazdasági értelemben vett racionális kalkulációval. Nagy Sándor gazdasága esetében nem találkozunk olyan specializációval, ami — a piaci igényekhez és változásokhoz való igazodás kockázatával, a termés értékesítésének vagy tudatos raktározásának vállalásával — biztos jele lehetne az önellátást megcélzó paraszti magatartás meghaladásának.

Ha Nagy Sándor gazdálkodását tipológiákkal igyekszünk egybevetni, legelőször SÁRKÁNY MIHÁLYnak a varsányi viszonyokra alkalmazott, de általánosítható felosztása kínálkozik (1978). A felhasznált munkaerőt és a földbirtok nagyságát ötvöző öt gazdaságtípus közül Nagy Sándoré kétségkívül egyaránt rokonítható a B és C típusúval. Az előbbinek jellemzője a 15—25 kat. holdas birtoknagyság, a családon kívüli munkaerő gyakori, majdhogynem rendszeres igénybevétele (aratók, napszámosok formájában), a nagygazdákénál csekélyebb piaci érdekelttség; utóbbié a 7—15 kh-as birtokterület, a családi munkaerő-felhasználás, valamint az, hogy ha segítségre szorultak, inkább elmentek kisebb földűekhez szántani vagy fuvarozni gyalogmunka fejében, mint hogy napszámosokat fogadjanak fel. A kettős besorolás lehetősége abból adódik, hogy a vizsgált 22 év alatt Nagy Sándor birtokterülete változott, mégpedig körülbelül abban az arányban, ahogy a családban rendelkezésre álló munkaerő is nőtt. A változás határaiban megint csak egyezést látni a varsányi gazdaságokkal: a második világháború előtt ott is „kb. 6—7 hold volt az alsó határa annak a birtoknak, amelyből egy család meg tudott élni, és 15—20 kh a felső határ, amelyet még idegen munkaerő rendszeres igénybevétele nélkül meg tudott művelni” (SÁRKÁNY M. 1978. 67—68.). Ez egyfajta stabilitásra mutat, arra, hogy Nagy Sándor nem vált tőkés vállalkozóvá, aki megnövelt földjét bérlelőkkel vagy bér munkásokkal műveltetné meg. VARGA GYULA (1981) a paraszti gazdaságok általános jellemzőjét látja a stabilitásra törekvésben, ami annyit jelent, hogy a családi munkaerő maximális kihasználásával biztosítsák a család megélhetését, a földek termőképességének fenntartását/növelését, az állatállomány önmagát kiegészítését, és hogy a legalapvetőbb élelmiszereket az üzem megtermelje (1981. 420.). Ez a stabilitásra törekvés persze gátolta a rugalmas fejlődést, mert így sokan nem merték vállalni az árutermeléssel járó piaci kockázatokat; ugyanakkor

épp a gazdasági válságok és átrendeződések idején ez előnyt is jelentett, mert nem voltak kiszolgáltatva a piaci és árviszonyok kedvezőtlen alakulásának (uo.). Mai kisüzemi gazdaságokat vizsgálva HANN, CRIS (1982) más következtetésre jutott: a tázlári szakszövetkezet 1975–77 közti könyveléséből származó adatok a tázlári kisgazdaságoknak az eladásra történő termelésről azt mutatták, hogy itt nagyobb mértékben alkalmazkodnak a piaci árak változásaihoz (különösen a sertésenyésztés ágazatában) annál, mint amit a hagyományos parasztgazdaságok modelljei (pl. WOLF, ERIC) mondanak, s amelyek szerint ezek meglehetősen rugalmatlanok a piaci árak változásaival szemben. Csak sajnálhatjuk, hogy HANN, CRIS a forrásai közé nem vette föl a tázláriak saját feljegyzéseit (amelyek minden bizonnyal megvannak), és hogy konkrét esetek, gazdálkodóktól szerzett adatok is csak elvétve kerültek be máskülönbön kiváló elemzéseibe.

GYIMESI SÁNDOR (1968) igyekezett egységes fogalmi keretben megragadni a parasztgazdaságok kapitalizmuskori átalakulásának szakaszait. Ha ebben próbáljuk meg Nagy Sándor ipolynyéki gazdaságát elhelyezni, akkor számolnunk kell azzal, hogy a két világháború közötti Csehszlovákiában és szűkebben minden bizonnyal Dél-Szlovákiában is erőteljesebbé váltak a gazdasági rendszer egészének kapitalizálódó tendenciái, mint a korábbi vagy korabeli Magyarországon. A „párhuzamos különidejűségek”-nek ebben a hálójában (BAUSINGER, H. 1989) a megnyílt esélyeket viszont alighanem csak egy szűk réteg tudta kiaknázni ott, ahol erre a lokális piaci és konjunkturális esélyek is megvoltak. Ipolynyék a jelek szerint ebben a tekintetben periférikus helyzetben volt (a Vág menti kertészfalvakhoz vagy a csallóközi gabonatermesztőkhöz képest, ld. FEHÉRVÁRYNÉ NAGY M. 1988; MACHNYIK A. 1935), mégis egy-egy gazda a falvakban rá tudott térni a termelési specializációk bevezetésének kezdeteire, az intenzívebb állattartásra vagy a gépek alkalmazására.

Áttérve a kapcsolatrendszer polgárosodott elemeinek összefoglalására, először az tűnik szembe, hogy Nagy Sándor olyan tág földrajzi és társadalmi közegben mozgott, ami messze túlmutat eredeti paraszti környezetén. Egy olyan elzárt, hagyományörző faluban nőtt föl századunk elején, amit ERDEI FERENC bizonyára a megmerevedett jobbágyfalvak típusába sorolt volna (1941. 50–55; 90–95.). Kilépése innen megkezdődött már gyerekkori budapesti munkavállalásával, folytatódott első világháborús katonaságával és kaukázusi parasztfaluban cselédként eltöltött hadifogolyéveivel. Átmeneti

visszaülleszkedés volt a nagycsaládba az az öt év, amit házasságkötése után újra Ipolyfödemesen töltött, közösen gazdálkodva apjával és családos bátyjával. 1925-ben az ő Ipolynyékre költözése vetett véget ennek a nagycsaládi együttesnek. A mozgalmasabb, társadalmilag összetettebb Ipolynyéken a környékbéli szegényebb „zsellérek”-kel ugyan hagyományos jellegű patrónus-kliens kapcsolatokban állt (munkacserék révén), de a helyi értelmiséggel, a részben zsidó kereskedőkkel, az iparosokkal, valamint a környező falvak és városok (Ipolyság, Balassagyarmat) kereskedőivel, banktisztviselőivel, ügyvédekkel inkább „szerződésszerű” viszonyokban állt, ahol a személyes viszonyokat a megfizetett szolgáltatások igénybevétele motiválta (MOHAY T. 1992). SZABÓ ZOLTÁN (1936) a tardi helyzetről írva a polgárosító erők között tartotta számon az iskolát, a frontot, a hadifogságot, az értelmiséget, a könyvet, az újságot, az utazásokat és a vallást — nem kétséges, hogy ezek közül több Nagy Sándor esetében is kimutatható.

Ezek a tényezők vezetnek át a mentalitás területére. Nagy Sándor azok közé a parasztemberek közé tartozott, akiknek értékrendjében központi helyet foglalt el a munka, a család, a szülőföld szeretete, az önállóság, a vallás, csupa hagyományos paraszti kategória (JÁVOR K. 1978. 304—310.). Kétségtelen, hogy világképében a vallásosság központi helyet foglalt el, ennek sok külső megnyilatkozása van a naplókban is, elbeszéléseiben is. Rendszeresen fizetett pl. Nagy Sándor szentmisét szülei halálának évfordulóján, de éppúgy Szent Vendel tiszteletére is; gyakran járt búcsúba, különösen 1947 után Mórról, amihez közel esett a bodajki Mária-kegyhely. Szerette és gyűjtötte a szentképeket, egy gyűjteménye felesége egykori cselédkönyvébe ragasztva maradt meg, másokat más könyvekbe ragasztott be. Elbeszéléseiben a bibliai történetek éppoly elevenek voltak, mint a saját életének emlékei. Egy „Jézus Szíve társulati könyvecske 1894” utolsó lapján a következő bejegyzés olvasható: „1915 és 16. 17. 18. czas első Világ háboruban velem volt minden bajban veszedelemben és 1918 Deczember 22 Haza segitet a jó Isten épen Karácsonyra 38 honapi távol let után 1918 év 12.9.” Az imakönyvben levő szentképen a következő a felirat: „Meg kaptam a harctére ezt a könyvet 1916 április ho 26-an. Gajervotuskin kívül a lövészárokb. Galicziába.” Ipolynyéki éveiben rendszeresen hazajárt Nagy Sándor Ipolyfödemesre szeptember 29-én, a Szent Mihály-napi templombúcsúra (ami egyben „vendégség”, rokonlátogatási alkalom is volt). Nagy Sándor felesége 1949 nyarán belépett a ferences harmadrendbe Móron (ahol kapucinus rendház működött a 17. szá-

zad vége óta). Hatvanadik házassági évfordulójukra pápai áldást kaptak. Utolsó éveiben több nyugati magyar egyházi kiadványt kapott meg és olvasott. Mindennek gyökerei az ipolyfödémesiek erősebb vallásosságában keresetők, ami ma is tapasztalható a környékbeli falvakhoz viszonyítva, s ami önértékelésüknek is része. Nagy Sándor a felesége családjáról beszélve újra meg újra felemlítette a hit hiányát, s ez okozhatott kisebb összezőrdüléseket; emögött nyilván a vallásosság eltérő mintái állhattak, amit aprólékosabb vizsgálat hozhatna pontosabban felszínre, s amiben talán megragadható lenne egy tradicionálisabb és egy szekularizáltabb vallásosság egymásmellettsége. A tradicionális értékek mellett viszont fontos szerepet kapott a magasabb műveltség körében való tájékozódás. Talán már abban is ezt fedezhetjük föl, hogy Nagy Sándor korán megtanult olvasni; később mindenesetre nem lehetett volna olvasóköri elnök, és nem írta volna föl naplójába az ipolyenyéki katolikus kör könyvtárjegyzékét, ha nem vonzódott volna mindahhoz, amit nem a szájhagyomány, hanem a könyvek közvetítenek. Az olvasókör vagy gazdakör Nyéken az iskola egyik szobájában működött. Könyveket kölcsönöztek, összejártak beszélgetni a gazdák és az iparosok. Az olvasókör ebben az időben nem fejlődött ki olyan sokoldalú falusi művelődési intézménnyé, mint másutt Magyarországon, különösen a dél-alföldi településeken; vezetőjének lenni mindenesetre a társadalmi megbecsülés jelének számított, különösen egy nem helybeli számára. Hogy Nagy Sándor maga mit olvasott ezekben az időkben, arról nem sokat tudunk. A történelem mindig kedvelt témái közé tartozott; világlátott ember lévén más országok, népek is érdekelték. A harmincas években előfizetője volt a *Barázda* c. lapnak. A művelődés iránti fogékonyságát Nagy Sándor még a paraszti keretekbe és életformába ágyazottan igyekezett kielégíteni, amibe 1935-ben már nemcsak az újság és a könyvek, hanem a rádió is beletartozott; ekkor szereltette föl Nagy Sándor is a rádiót. Móra telepedve egy, az övétől eltérő helyi mentalitással találkozott, ami talán nem állt messze attól, amit ANDRÁSFALVY BERTALAN (1973) a magyarokéval szembeállítva németekre tartott jellemzőnek, és amit másfajta, polgárosultabb minták után való igazodás jellemzett, mint a magyar parasztokét.

Az a tény, hogy szinte egész életében rendszeresen felírta kiadásait és bevételeit, a fontosabb családi eseményeket és más jegyzeteket gazdasági naplójába, megint csak Nagy Sándor mentalitására vet fényt. Ez a napló az események folyását rögzíti, ahogy azok egy bizonyos pillanatban fontosnak

tűntek — nincsen benne leltár, vallomás, reflexió, legfeljebb tanulságképpen megfogalmazott döntés. A fontos események nem az élet és a munka hétköznapijai, nem a saját élet, a napról napra elvégzett munkák, hanem a saját gazdaság és háztartás, illetve a „külvilág” érintkezése. Ez magyarázza hiányait, amiért olyan keveset tudunk meg arról, amire pedig olykor kíváncsiak lennénk: hogy mikor borjazott meg az a tehén, amelynek a folytatása fel van írva, hogy mennyit és mit vetettek el a földekbe, vagy hogy mekkora termést takarítottak be olyan növényekből, amit nem vittek piacra. Nagy Sándor akkor kezdett gazdasági naplót vezetni, amikor önálló életet kezdett, házat épített, vagyis olyan munkába fogott, ami meghaladta egyedül kifejezhető erejét és összes addigi teljesítményét. (Lehetséges, hogy ez alaposabb vizsgálat után más naplókra is jellemzőnek bizonyulna.) Utaltam már rá, hogy ez a napló nem szolgálta a gazdaság racionálisabb kalkulációját; a pénznek legfeljebb a megszerzését és elköltését rögzíti, de nem a pénznek mint önálló, fialó tőkének a forgatását dokumentálja. Mindez együtt azt jelenti, hogy az írás maga félúton áll a könyvelés és a napló között, vagy másként fogalmazva a racionális kalkuláció és a kifejtett individualitás megvalósulása között. E két utóbbi az újkori modernizáció vagy polgárosodás két alappillére.

A polgárosodó tendenciák áttekintése után fel kell tennünk azt a kérdést, hogy vajon sikeres volt-e Nagy Sándor életének egészére vonatkozóan ez a folyamat? Válaszunk erre egyértelmű nem. Kilencven évet átívelő élete során egymást követték a kezdések, újramezdések, alapvetően megváltozott feltételekhez való alkalmazkodási kísérletek. Ha szubjektíve meg is lehetett az a jóleső érzése, hogy mindig talpon tudott maradni, ez nem födheti el a tényt, hogy sem eredeti, sem új lakóhelyén nem volt hosszú távú perspektívája életformájának. (Ennek csak egyik, noha jelképi erejű kifejezése, hogy életét szülőföldjétől és övétől távol, szociális otthonban végezte be.) Ez a sikertelenség a magyar nyelvterület északi részének parasztságán belül nem tekinthető egyedinek vagy kivételesnek, hiszen az egész, Pozsonytól Királyhelmecig terjedő területsáv életében egy-két évtizedenként következtek a krízishelyzetek: 1918—20, 1938, 1944—45, majd 1945—48, és végezetül a mezőgazdaság kollektivizálása. Más módon ugyan, de hasonlóan megtört volt a paraszti társadalom alakulása az egész magyar nyelvterületen, nemcsak a két világháború között, hanem azelőtt és azután is (GUNST P. 1987, HOFFMANN T. 1975). Távol áll tőlem a sikerületlenül rövidre zárt általánosítás szándéka, ezért nem tekintem Nagy Sándort tíz- és százvezrek képviselőjének.

de azt sem gondolom, hogy életmódja, gazdasági gondolkodása és törekvései a magyar parasztságon belül valamilyen egyedi, periferikus kivételt alkotnának.

Módszertani jellegű zárókövetkeztetéseim abban foglalhatók össze, hogy a parasztgazdaságokat olyan elemi egységekként érdemes kezelni, amelyeknek nagyszámú individuális sajátossága megismerésre érdemes, s ezeken keresztül többet tudhatunk meg róluk, mint ha sok parasztgazdaságot tekintünk egységnek (egy faluban, egy régióban stb.), s azoknak az összefoglaló jellegzetességei felől igyekszünk magyarázatot lelni az egyes gazdaságok működésére. Ha el akarjuk kerülni azt a csapdát, hogy az egyes parasztgazdaságok társadalmi „viselkedését” a nagy vonalaiban ismert szélesebb környezet aleteleinek tekintsük, amelyekre minden további nélkül igaz az, ami a nagyobb egységre igaz, akkor nem tehetünk mást, mint hogy közelebb lépünk az elemzésnek immár kisebb egységéhez, és azt vesszük vizsgálóra (WINCH, P. 1988). Mindez nem zárja ki a tipizálás vagy modellalkotás lehetőségét, de ennek során szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy eltér egymástól kétféle tudás: az, amellyel a gazdálkodó parasztember rendelkezik saját gazdálkodásáról, amit gyakorlatinak, illetve az, amivel az etnográfus rendelkezik ugyanerről, s amit analitikusnak nevezhetünk. Az előbbinek próbája az eredményesség (s emiatt a legtöbb etnográfus rossz parasztember lenne), az utóbbié az érvényesség (ami miatt a legtöbb parasztember rossz etnográfus lenne). Világos, hogy az érvényesség kritériumait az elemző tudásra törekvő etnográfus szabja meg, s ezért más-más kritériumokat alkalmazva más-más parasztgazdaságokban fog tipikus vonásokat felismerni. A „tipikus-ság” megállapításának más oldalról az állja útját, hogy sok, itt elemzett kérdésben nem rendelkezünk kellő összehasonlítási alappal. Mindezt tekintetbe véve a további általánosításokhoz paraszti gazdaságok sorának részletes elemzése vezethet közelebb. Ezek birtokában lehet újra föltenni a kérdést, hogy „mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak” (PALÁDI-KOVÁCS A. 1973), vagy hogy mivel járulhat hozzá a paraszti gazdaságok néprajzi-antropológiai megközelítése egy hazai viszonyok között érvényes parasztgazdaság-modell kidolgozásához.

***

ADATKÖZLŐK

Mór

Nagy Sándor, 1897—1987; Nagy Sándorné (Mics Margit), 1901—1983; Nagy János, 1921; ifj. Nagy Sándorné (Holicsi Piroska); Gerstmár Ferenc, 1903; Heim József, 1925 k.

Ipolyfödemes (Ipel'ské Ulány, Szlovákia)

Jusztin János, 1896—1986; Molnár Imre, 1933—1989; Molnár Imréné (Jusztin Margit), 1934; Nagy István, 1906—1987; Nagy Istvánné (Jánoska Teréz), 1916; Nagy Margit, 1935.

Ipolynyék (Vinica, Szlovákia)

Borstein Oszkár, 1924—1987; Böjtös Sándorné, 1905 k.; Dobos Erzsébet, 1911; Dombi Ferenc, 1914; Hodák Ferenc, 1916; Kelemen László, 1910—1987; Korcsog László, 1922; Kulifay Sándor, 1910; Mics Lászlóné (Lukács Matild), 1920; Mics Mária, 1931; Mics Teréz, 1937; Mics Vince, 1922—1989; Mics Vincéné (Bódzsár Mária), 1925; Oroszlány István, 1899—1988; Szuma Bertalan, 1896—1993.

TÁBLÁZATOK

(A forrásjelölés nélküli táblázatok saját számítások Nagy Sándor naplójából, ill. ifj. Nagy Sándor gazdasági iskolai munkafüzetéből.)

1. táblázat

A népesség száma és indexelt növekedése

Év	Ipolynyék		Ipolyfödemes		Járás
	szám	% ⁺	szám	% ⁺	
1851	1477	96,3			
1863	1514	98,7	497	98,8	
1869	1534	100,0	503	100,0	100,0
1880	1350	88,0	398	79,1	99,8
1890	1455	94,9	443	88,0	108,7
1900	1565	102,0	473	94,0	116,9
1910	1752	114,2	562	111,7	123,0
1924	1833	119,5			
1928	1826	119,0			
1930	1855	120,9	610	121,3	
1938	2027	132,1	679	135,0	
1941	2027	134,9	709	141,0	
1945	2026	132,0			

+ 100% = 1869

Forrás: Népszámlálások: 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1941.

Helységnévtárak: 1851, 1863.

Falukrónika Ipolynyékről: 1924, 1928, 1945

(Néprajzi Múzeum EA 21698).

**Foglalkozási megoszlás főcsoportonként és átrétegződés Ipolynyéken,
Ipolyfödémesen és a járásban 1900-ban és 1938-ban (%)**

Foglalkozási főcsoport	1900			1938		
	Födémes	Nyék	Járás ° községei	Födémes	Nyék	Járás ⁺ községei
Őstermelés	91,5	85,2	85,4	87,8	77,8	82,2
Ipar	7,2	8,4	7,2	2,7	11,9	8,2
Kereskedelem	—	0,6	0,5	1,3	1,4	1,2
Közlekedés és köz- szolgálat	0,2	1,4	1,9	1,5	3,5	3,6
Napszámos, házi- cse- léd	0,8	2,7	3,8	0,4	2,9	1,3
Nyugdíjas, egyéb, ismeretlen	0,2	1,6	0,9	6,3	2,4	3,4
Összesen	99,9	99,9	99,7	100,0	99,8	99,9
Összes népesség	473	1568	15834	679	2027	25972

Jegyzet: °A teljes Ipolynyéki járás.

⁺Ipolysági járás, a székhely nélkül.

Forrás: 1900: Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 2. k.
30—33.

1938: Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 108. k.
80—81.

A földbirtokok száma és területe Ipolynyéken és Ipolyfödémesen 1938-ban

Nagyságcsoportok kh.	Nyék		Nyék	Födémés száma %	Járás	Nyék	Födémés területe %	Járás
	teljes száma	területe kh.						
— 1 szántó nélkül	14	2	2,2	1,5	7,8	0,03	0,03	0,2
— 1 szántóval	229	111	35,7	14,6	22,6	2,1	0,7	1,1
1—5 szántó nélkül	—	—	—	0,5	0,5	—	0,07	0,11
1—5 szántóval	249	774	38,8	44,2	36,44	13,91	10,57	9,64
5—10	75	542	11,7	23,3	14,77	10,14	13,21	10,03
10—20	38	520	6,0	7,7	10,10	9,73	8,07	13,20
20—50	21	663	3,3	4,3	5,18	14,4	11,05	14,93
50—100	3	257	0,5	1,0	1,14	4,81	6,90	7,38
100—500	12	2508	1,9	2,9	1,18	46,90	49,36	26,93
500—1000	—	—	—	—	0,16	—	—	9,63
1000—3000	—	—	—	—	0,03	—	—	6,75
Összesen	641	5347	100,1	100,0	99,93	100,0	99,99	99,94
ebből szántó		2921				54,62	24,07	59,80
erdő		1234				23,07	46,34	16,88

Forrás: Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 108. k. 154—155. (II/1.t.),

**Gazdasági eszközök vásárlására és készíttetésére fordított összegek,
1925—1941
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)**

Év	Összeg	A teljes kiadás %-ában
1925	107,5	
1926	427,70	8,1
1927	339,40	3,6
1928	437,9	3,8
1929	108,5	0,7
1930	136 ^x	0,8
1931	76,5	0,6
1932	465,5	3,2
1933	28	0,2
1934	2482	14,3
1935	541,5°	1,5
1936	1358	9,4
1937	18	0,1
1938	64,5	0,7
1939	90,30	4,6
1940	9	0,5
1941	54,9	1,1

^x A ledolgozásért felírt 90 K-val együtt.

° Ebből 500 törlesztés.

Nagy Sándor birtokának vetésforgói dűlönként

Dűlő	2-es forgó	3-as forgó	Norfolki négyes
Völgy		1934—36	
Völgy			1932—46
Galamia	1930—38		1939—43
Kalica		1933—36	
Vágány	1936—45		
Hosszúdűlő		1932—45	
Középrét		1934—41	
Garai kert		1938—41	
Békató	1935—45		

Nagy Sándor szántóföldjei dűlőnként a vetemények szerint, 1925—1946

Év	Trágyázás	Őszi		Tavaszi		Búza	Kukorica	Takarmány
		Búza	Rózsa	Árpa	Zab			
1925—26	nincs adat							
1927		Vá	Vá	Vá				
1928	K							
1929	nincs adat							
1930								V,G,H
1931	nincs adat							
1932	H,K,V,G							V,G,K
1933	K	Vá						
1934		Vá,K,G, Vö,Kö	G	G		G,H		
1935		B,Vö,G,H, Vá,Kö,Ny	K,Vá,H	B	B	B,Kö		G,K
1936			G					Vá
1937								G
1938	V	G,Ny,K, Vö,M	B	Gk,Kö	Gk,K	M,Gk		
1939	M		B				G?	
1940		G,Vö,B	B,Ny	Kö,Gk, H,B	Vá		B	
1941		B,Ny,G	B,Ny	B,Kö, H,Gk	B,V,Vá			V,G,K, M,Vá H,B,K
1942								
1943		K,Vö,Gö, B	V,Vá				B	
1944		Vö,Ny	K	G,Ny	B		Vá	B,G,K
1945		B		B		M,Vá,H, Gk		
1946		K,M,B						

Jelek: V—Völgy, Vö—Völgy (más), G—Galamia, K—Kalica, M—Morvai-ház, Vá—Vágány, H—Hosszúdűlő, Kö—Középrét, Gk—Garai-kert, B—Békató, Ny—Nyesés.

**A főbb gabonafélék vetésterülete és terméshezama Nagy Sándor birtokán
1940—1941-ben**

	Búza			Rozs			Árpa
Galamia	3k.	38cs.	Békató	3k.	25cs.	Középrét	0,5k.
Völgy	1,5k.	24cs.	Nyesés	2k.	15cs.	Garai-kert	0,5k.
Békató	3k.	35cs.				Hosszú d.	0,75k.
						Békató	2k.
Össz.	7,5k.	97cs.	Össz.	5k.	40cs.	Össz.	3,75k.
	3,75mh			2,5mh			1,9mh

Jelek: k: kila (területegység, 600 négyszögöl),
cs: csomó (félkereszt aratáskor),
mh: magyar hold, 1200 négyszögöl.

Aratási eredmények Nagy Sándor gazdaságában, 1927—1946 (kg)

Év	Őszi búza	Rozs	Árpa	Zab	Tavaszi búza
1927	1902	285	227		124
1928—29	nincs adat				
1930	1786	619	14	112	
1931	(1891)	998	875,6	0	
1932	2307	2487	1226	436	
1933	4560	1500	500	360	
1934	7171	2090	400	0	1729
1935	4018	1100	430	120	(713)
1936	3180	350	635	0	0
1937	1500	500	1000	0	0
1938	4385	1500	624	786	1173
1939	5350	1400	0	400	0
1940	nincs adat				
1941	3193	1390	790	1000	0
1942	3080	2238 ⁺	916	586	
1943	2960	950	1150	500	
1944	2927	2394	2973	958	
1945	2380		2180	958	
1946	4170		1130	220	

Jegyzet: ⁺kétszeres,
( )-ben : becsült adat.

**A terményvásárlás és -eladás mérlege pénzben
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)**

Év	Vásárlás	Eladás	Mérleg	Bevétel a kiadás arányában
1926		3024,2		
1927		336,0		
1928	297,5	1192,5	895,0	4,0
1929	462,2	945,9	483,3	2,0
1930	312,2	2436,9	2124,7	7,8
1931	1343,5	923,2	-420,3	0,7
1932	811,9	2085,5	1273,4	2,6
1933	248,0	1732,9	1484,9	7,0
1934	566,0	9604,1	9038,1	17,0
1935	198,1	4074,0	3875,9	20,6
1936	558,1	2665,0	2106,9	4,8
1937	768,5	1304,3	517,8	1,7
1938	1364,8	5558,1	4193,3	4,0
1939	139,9	1013,7	873,8	7,2
1940	94,6	822,7	728,1	8,7
1941	220,0	1779,3	1559,7	8,0
1942	181,0	1391,1	1210,1	7,7
1943	219,0	3983,2	3768,2	18,2
1944	245,6	3532,4	3286,8	14,4

Jegyzet: a táblázat 1935-ig tartalmaz korrigált adatokat; a későbbi éveknél apróbb, néhány százaléknyi értékű eltérések adódhatnak egy-egy eladás vagy vétel kimaradásából.

Eladott termények mennyisége

	Búza	Rozs	T. búza	Zab	Árpa	Széna	Szalma	Krumpli	Szarvas-heremag	Más tak. mag	Répa	Fab
1925												
I.												
II.	329											
1926												
I—II.	1387								4,5			
1927												
II.	50											
1928												
I.								80				
II.	527											
1929												
II.										(19)		53
1930												
I.						695				40		105
II.	536											52
1931												
I.								200				
II.	236							118		36		
1932												
I.					(250)	800?		627			600	
II.								100				
1933												
I.					23			50	4			
II.	1212							338				
1934												
I.		105				699		537		15		58
II.	3435							50	378			
1935												
I.	632,5							2183	10			
II.	558											

	Búza	Rozs	T. búza	Zab	Árpa	Széna	Szalma	Krumpli	Szarvas-heremag	Más tak. mag	Répa	Bab
1936												
I.	(30)											
II.	350								300			
1937												
I.	100				150			200				
II.					100			50	80			
1938												
I.										34	700	
II.	2966	250										
1939												
I.			200		100							
II.	2970			78					93	100		
1940												
I.						69				4		
II.	1355	50			200				117			
1941												
I.										6		
II.	990	1010		45	978				110	110		
1942												
I.												
II.	870	150		(267)	202					(46)		
1943												
I.												
II.	960	143		50								
1944												
I.									(255)			
II.					272							

()-ben az eladott liszt mennyisége szerepel.

	Káposzta	Hagyma	Dió	Szőlő	Bor l/(liter)	Fa (m ³)	Pálinka	Lóhere	Napraforgó- mag-olaj	Készéres	Lucerna	Szarvashere
1925												
I.												
II.												
1926												
I—II.					33							
1927												
II.												
1928												
I.												
II.				(20)								
1929												
II.				(90)								
1930												
I.												
II.	3 fej			427	5							
1931												
I.					7							
II.			22	164								
1932												
I.		9	6,5		25							
II.				1140	2							
1933												
I.												
II.												
1934												
I.												
II.		10		422								
1935												
I.												
II.				(60)								
1936												
I.				138								

	Káposzta	Hagyma	Dió	Szőlő	Bor l(liter)	Fa (m ³)	Pálinka	Lóhere	Napraforgó- mag-olaj	Kétszeres	Lucerna	Szarvashere
II. 1937	100											
I.												
II.				266								
1938					(318)							
I.												
II.												
1939						50						
I.												
II.												
1940				(150)		3	19	500				
I.							23,2					
II.												
1941					(480)	4						
I.					4		15,5		126			
II.												
1942					402							
I.						7	1			900	1 ^x	
II.												
1943					636	1	15				64 q	300
I.					7						(12 q)	
II.												
1944					409							
I.												
II.												

Jegyzet: ^xszekér,
 ()-ben a becsült mennyiségek szerepelnek.

Szarvasmarha-állomány Ipolynyéken

	1895 [*]	1911	1938
Összes szarvasmarha	487	510	400
Bika (tenyész)	5	6	2
Tehén	156 ^x	197	130
Tehén + üsző	236	321	0
Tinó, ökör	246	175	75
Fajták %-ban			
Magyar	17,5	7,5	
Pirostarka	65,7	92,5	
Borzderes	5,5	—	
Egyéb	11,3	—	
Igásökor	110 [*]	122	

Jegyzet: ^xa két év alattiakat nem számítva,

^{*}Alsó- és Felsőipolynyék együtt,

^{*}igásfogatok (1-es, 2-es, 4-es) számából számítva.

Forrás: 1895: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XV. k. 24—27.

1911: Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 41. k.

1938: Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 108 k. 262—263.

Szarvasmarha-állomány a gazdaságok számához viszonyítva

	1895		1938	
	M.ország	Ipolynyék	Felvidék ⁺	Ipolynyék
Szarvasmarha	2,06	0,90	1,49	0,62
Tehén, üsző	1,24	0,44	0,71	0,20
Ökör, tinó	0,73	0,46	0,26	0,11

Jegyzet: ⁺az 1938-as első bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt terület, ahol 1938 decemberében statisztikai összeírást végeztek.

Forrás: lásd a 11. táblázatot.

Egy állattulajdonosra jutó szarvasmarhák száma 1911-ben

	Nyék	Járás ^x	Megye ⁺	Ország
Szarvasmarha	1,75	2,91	2,74	2,73
Tehén	0,63	1,12	1,05	1,12
Igavonó szarvasmarha	0,41	0,67	0,63	0,78

Jegyzet: ^xIpolynyéki járás,

⁺Hont megye.

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 41. k.

14. táblázat

Igásállatok száma és aránya
Ipolynyéken

	1895	%	1911	%	1938	%
Ló	141	38,7	203	62,5	117	60,9
Ökör	223 ^{x*}	61,3	122 ⁺	37,5	75	39,1
Tehén	—		—	0		
Összesen	364	100,0	325	100,0	192	100,0
Igásfogatok	153					
Ló	95	62,1				
Ökör	45	29,4				
Szamár	13	8,5				

Jegyzet: ^x2 év felettiek,

⁺csak igavonók,

*nem csak igavonók.

Forrás: ld. a 11. táblázatot.

Főfoglalkozású földbirtokos keresők megoszlása birtoknagyság-kategóriák szerint (Ipolynyék, 1938)

Kh	—1	1—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—	Összesen
Szám	64	150	42	17	15	1	5	294

Forrás: ld. a 3. táblázatot.

Szarvasmarhaeladás és -vétél Nagy Sándor gazdaságában

Év	Tinó		Ökör		Tehén		Borjú		Üsző	
	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel
1925					9.2.					
1926	3.						9.			
1927			12.		8.					
1928									2.	6.
1929		12.20.	12.15.			12.15.				
1930		3.			2.	5.		5.		
1931	2.	3.								
	8.6.	8.9.					11.			
1932	9.12.	3.	2.		9.19.					
		11.								
		12.								
1933	3.					3.				
	4.	4.	5.	5.			9.			
	9.				11.					
1934		1.10.	4.28.	5.						1.10.
		6.7.				9.		9.	6.5.	
	9.	10.26.								
1935	3.		6.6.	8.12.	8.22.	8.30. ^x				
			9.6.	9.			12.			
1936		11.5.	7.		3.	12. ⁺				
1937	4.12.	4.12.	7.12.		10.			4.		
		9.								

Év	Tinó		Ökör		Tehén		Borjú		Üsző	
	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel
1938	2.					4.				
	3.									
1939	6.		7.3.	7.10.			6.			
1940			7.6.	7.10.	3.	10.			7.10.	
									10.	
1941			2.24.	3.					8.	
				8.					9.15.	
1942	12.		2.6.		7.15.	8.		2.		
					10.	12.10. ^x				
1943			2.3.	3.1.			8. [*]			
1944			1.12.		12.					
1945	2.				3.	3.		3.		
					11.					
1946	2.		9.			4.8.	6.			

Jegyzet: ^x hasasan.

⁺ borjúval fele nyereségre.

^{*} üszőborjú.

A számok a vételek és eladások dátumait jelentik hónapban és napban.

Ökör és tinó Nagy Sándor gazdaságában
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)

	Vétel	Eladás	Mérleg
1926		2750	2750
1927	—	5200	5200
1928	—	—	—
1929	4025	7500	3475
1930	5100	(?)	?
1931	6320	6380	60
1932	7880	6750	-1130
1933	4070	7600	3530
1934	6055	6700	645
1935	8890	10930	2040
1936	2450	5650	3200
1937	5945	2775	-3170
1938	—	1750	1750
1939	585	735	150
1940	815	953	138
1941	2310	1093	-1217
1942	—	2970	2970
1943	1940	2041	101
1944	—	2230	2230

**A szarvasmarhatartás kiadásai és bevételei
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)**

Év	Vétel	Eladás	Mérleg
1925	—	7700	
1926	—	3190	
1927	—	8600	
1928	2800	1150	-1650
1929	6805	7500	695
1930	8700	2650 (+ x?)	-6050
1931	6320	6753	433
1932	7880	8850	970
1933	5820	8300	2480
1934	8415	7870	-545
1935	10790	13530	2740
1936	2450	7140	4690
1937	5945	3075	-2870
1938	1000	1750	750
1939	585	799	214
1940	1415	1023	-392
1941	2310	2308	-2
1942	2015	4206	2191
1943	2240	2041	-199
1944	—	3900	3900
1945	nem összegezhető az infláció		
1946	és a cserekereskedelem miatt		

**Sertéstartás Nagy Sándor gazdaságában
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)**

Dátum	Disznó		Malac	
	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel
1927. 1.	1199			
1928. 2.				500 (2 süldő)
				200 (1 süldő)
9.	500			
10.				120 (1 pár)
1929. 8.				200 (4 db)
10. 8.	1050 (2 db)			
1930. 4.17.			320 (süldő)	
10.13.	350 (2 db)			
1931.12.	666 (hízó)			
1933. 4.			480 (2 pár)	
1934. 4.			490 (6 db)	
ősz			450	
1936. 4.			297 (2 pár)	
7.				170 (2 pár)
1938. 3.			395 (3 süldő)	
1940. 3.			55 (2 süldő)	
11.	325 (2 hízó)			
1941.10.	200 (ártány)			
1942.10.				85 (süldő)
1944. 5.13.			101 (2 db)	
10.			400 (4 db)	
12.	200 (hízó)			

Juh- és kecsketartás Nagy Sándor gazdaságában
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)

Dátum	Juh		Kecske	
	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás
1926. 8. 1.		250		
1931. 11.		9 ⁺		
11.		6 ^x		
1934. 6.	55,40			
1936. 3.		(2,7 kg gyapjú)		
3.		17 ^x		
1937. 2.				6—140
3.			2—45	
1938. 3.				1—50
4.		203,5 ⁺		
6.				1—80
8.		21 ⁺		
1940. 3.		15		
8.				1—15
1942. 4.			2 db	

Jegyzet: ⁺húsért,

^xbőrért.

A kötőjellel elválasztott számok első tagja a darabszámot,
a második a pénzértéket jelenti.

Libatartás Nagy Sándor gazdaságában
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)

Dátum	Liba Vétel	Liba Eladás	Hízott liba Eladás	Máj Eladás	Toll Eladás
1926. 10.				10	155
11.				13	
1927. 5.		13—391			
9.			2—147,5		
11.	1—30	1—30	4—292		
1928. 1.		16—106			
5.			2—175		
10.			2—147,5	2—26,2	
11.	6—180				
1929. 1.			1—63		
5.		4—24			
10.			5—367		
11.			1—76		
1930. 4.	6—56				
11.			(1)—56		
12.			3—159,5	48 dkg—12	5 kg—180
1931. 1.			6—369		
1931. 3.		5—40			
5.	4—40	3—42			
7.		6—60			
11.		1—127	2—97,5	7,8	
12.			8—412		
1932. 1.			2—142,5		
10.				2,3	
11.			3—198,6		
12.			5—297,7		
1933. 2.		1—40 [*]			
11.					2,8 kg—56
12.			7—378		
1934. 1.		1—25	8—352,6		

Dátum	Liba		Hízott liba Eladás	Máj Eladás	Toll Eladás
	Vétel	Eladás			
2.	1—31 ⁺				
4.		17—125			
12.			5—207		
1935.10.			2—89		
11.			1—43,5		
1936. 5.	5—30				
10.			2—100		
11.			5—252,5	12	
1937. 5.	12—96				
1939.10—12.			Pestre		
1940. 4.			1—40		
10.			1—Pestre		
11.			1—13,14		
			2—Pestre		
12.			5—60,15		
			1—Pestre		
1941.10.	2—20				
1943. 1.			1—32,52		
			1—Pestre		
1943. 4.		3—21			
1944. 1.			2—Pestre		
1945. 4.	4—280 kg kukorica				
12.			3—matéria		

Jegyzet: ⁺ — gúnár,

() — becsült darabszám,

Pestre — csomagban rokonoknak küldött libák.

A kötőjellel jelzett számok első tagja a darabszámot, második tagja a pénzübeli vagy más árat jelenti. Ahol csak egy szám áll, az pénzértéket jelent. Az egy hónapban előfordult több különböző eladást összegeztem.

Eladott hízott libák ára és darabszáma

Gazdasági év	Ár (K/kg)	Szám (db)	Magyarországi ár (P/kg) ⁺
1927/28	10	6	1,25
1928/29	11,5	1	1,28
1929/30	11,3	6	1,29
1930/31	8,5	4	1,04
1931/32	8,3	12	0,75
1932/33	8,2	8	0,59
1933/34	6,8	15	0,51
1934/35	6	5	0,46
1935/36	0	0	
1936/37	8	7	0,70
	(P/kg)		
1940/41	1,85	6	1,05
1941/42	—	—	1,85
1942/43	4,92	1	2,35
			3,62

⁺Forrás: HAJPÁL GY. 1973: 88—91.

**Baromfi, tyúk Nagy Sándor gazdaságában
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)**

Dátum	Tyúk		Csibe		Jérce		Kakas	
	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás	Vétel	Eladás
26.		2—18						1—18
27. 1.		2—27						
28. 5.		4—73						1—15
30. 1.		12—216						
2.	16							
31. 5.		1—15						
8.				4—20				
33. 3.		1—(15)						1—(15)
34. 2.		4—45						
3.		—28						
36. 1.						2—20		
2.						10—90		
7.				2—14				
9.		1—42						
12.		1—28		4—27				
37. 2.		4—55						
		12—150						
9.				4—35				
38. 3.		30—329						
40. 1.				2—1,5				
11.				20—31,9				
12.				8—23,5				
44. 2.		4—84						

Jegyzet: ld. a 21. táblázatnál.

Tojáseladás havonta
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)

Év	Hó	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
1928			81,1			24,4							
1929		12,6		2,7		10	12				23		
1930										(x)			
1931		5,5											
1932												9	6
1933													
1934													13
1935													
1936							20				114		
1937		30								72		10	
1938													
1939					9		10			3			
1940				(102)						(50)		(100)	
1941		1,6	4,48		27	50	15	27,5		(60 db)			(50)
1942		5	(45)	(40)		(40)	(105)						
1943			(10)										
1944													
1945													
1946													

Jegyzet: zárójelben a csomagban elküldött tojások darabszámái állnak.

**Állatteladások és -vételek éves összegei Nagy Sándor gazdaságában
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)**

Év	Vétel (kiadás)	Eladás (bevétel)	Mérleg	Bevétel/Kiadás
1925	50	6700	6650	134
1926	—	3816,5	10699	
1927	30	10699		356,60
1928	2061	2509,2	448,2	1,21
1929	7029	9418,3	2389,3	1,33
1930	8716	4133,5	-4582,5	0,47
1931	6410	9311,9	2901,9	1,45
1932	7912	10197,1	2285,1	1,28
1933	5820	9519	3659	1,62
1934	8470,4	9808	1337,6	1,15
1935	10790	13899,5	3109,5	1,28
1936	5557,5	8393,5	2836	1,51
1937	5990	3663	-2327	0,61
1938	400	2828,8	2428,8	7,7
1939	585	820	235,7	1,4
1940	1465	1564,2	99,2	1,0
1941	2340	2663,6	323,6	1,13
1942	2100	4191	2091	1,99
1943	2460	2129,5	-330,5	0,86
1944	15	4724,4	4709,4	315,0

Teljesítés: lásd a 9. táblázatot.

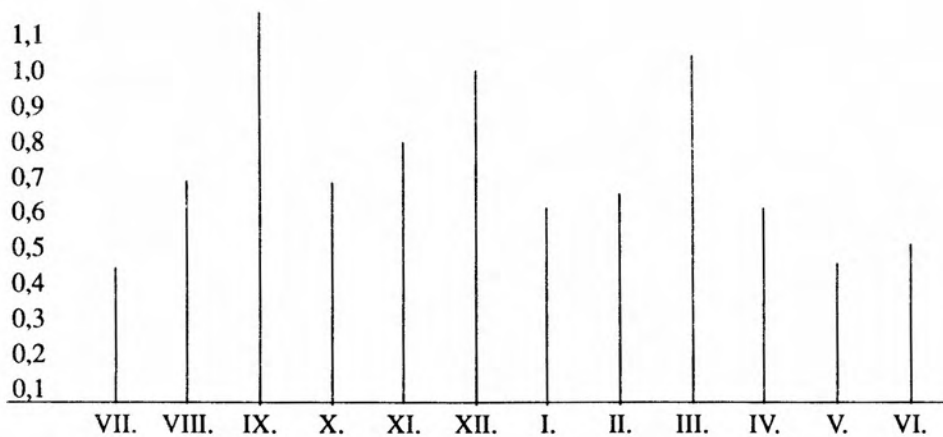
Vásárba járáások helye és száma évenként

Év	Összes	Nyék	Ság	Hídvég	Kékkő	Korpona	Németi	Csalomia	B.gyarmat
1926	6	2	3			1			
1927	12	5	3		1	1		2	
1928	6	4	2						
1929	6	3	2			1			
1930	12	5	3	3				1	
1931	8	4	2	2					
1932	10	4	4	2					
1933	18	5	6	5	2				
1934	12	3	4	3		1	1		
1935	13	1	8	4					
1936	13	4	5	4					
1937	5	2	1	2					
1938	6	3		3					
1939	7	1	3	1					2
1940	7	1	2	1					3
1941	9		5	3					1
1942	7		1			(+1 Oroszi)			5
1943	5		3						2
1944	4		1	2					1
1945									
1946	11		10		1				
	177	47	68	35	4	4	1	3	14

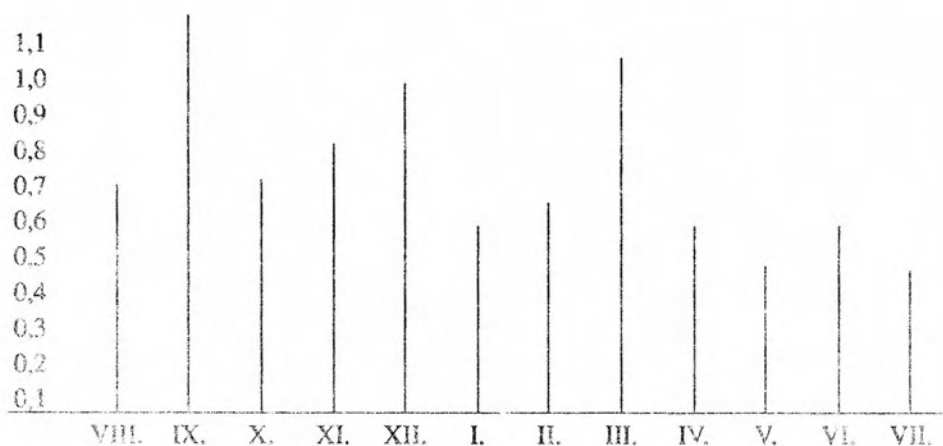
A vásárokból járás havi megoszlása évente

	Hó	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Összes/hó ⁺
Év														
1926			1	1	1	1			1				1	6/6
1927		1		1		1		1	1	2	1	1	3	12/9
1928			1	1		1	1			2				6/5
1929				1			1			1		1	2	6/5
1930		1	2	3	2						1	1	2	12/7
1931		1				1		1	2		1	1	1	8/7
1932		1	1	1	1					2	1	2	1	10/8
1933		1	1	2	2	1	2			3	1	3	2	18/10
1934		1				2	2		2	3	2			12/6
1935		1		2	2	1	1		2	1	1	2		13/9
1936				2	1			2	1	1	1	2	3	13/8
1937		1			2					2				5/3
1938		2	1	1						1			1	6/5
1939			1				1	3		1	1			7/5
1940		1		1		1	1			1	1		1	7/7
1941			1	1					3	2		1	1	9/6
1942			1	1					1		1	1	2	7/6
1943			1	2		1			1					5/4
1944			1				1	1			1			4/4
1945														—
1946		1	1	2	1		1	1		1	1	1	1	11/10
Össz.		12	13	22	12	10	11	9	14	23	14	16	21	177

Jegyzet: ⁺ az év összes vásárainak száma és azoknak a hónapoknak a száma, amelyekben Nagy Sándor vásárban járt (a / jel nem hányados).

A vásárok egy hónapra eső átlagos száma, 1926—1947 (VII—VI.)

29. táblázat

A vásárok száma havonta, évi átlagban, 1926—1947 (VIII—VII.)

Az egyes évek vásárszámainak és ezek havi eloszlásának mátrixa

	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	(vásár)
3		A	1937														
4		1944	1943														
5				1928	1939		B										
				1929													
				1938													
6				1926	1942		1941			1934		C					
7					1940		1931			1930							
8								1932			1936						
9										1927	1935						
10									1946							1933	
(hó)																	

A vásári bevételek és kiadások, ill. százalékarányuk az éves kiadásokon és bevételeken belül 4 évben

Év	Vásárok száma	Bevétel	%	Kiadás	%
1928	6	1891 K	14,9	2340,2 K	20,5
1933	18	9051,4 K	65,3	6721,4 K	49,44
1938	6	2145 K	17,1	223,6 K	2,5
1943	5	2041 P	29,7	1989,72 P	22,9

**Kiadások és bevételek százalékaránya 4 év vásárain: állatok és termények
(100%: az évi összes vásári kiadás, ill. bevétel)**

Év	Állat		Termény	
	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel
1928	66,2	96,5	—	3,5
1933	86,7	97	—	3
1938	—	100	—	—
1943	97,5	100	—	—

Megjegyzés: a kiválasztott években az ismert vásári eladások és vásárlások közül összesítésünk csak az állat- és terménycsoportot tartalmazza, hogy ezek súlyát érzékeltesük. A többi kiadási és bevételi csoport (szerszámok, ruházat, élelem stb.) csak töredék %-kal lenne jelezhető.

**Nem vásári vételek és eladások Nagy Sándor gazdaságában
1928—1943 közt 4 évben**

	Kiadás összeg	%	Bevétel összeg	%
1928	75	0,6	154,5	1,2
1933	119,5	0,9	420	3,0
1938	381,2	4,2	766	6,1
1943	313,2	3,6	2078,4	30,2

A saját gazdaságban végzett felírt munkák száma és fajtái évenként

Év	Szám	Fajta	Év	Szám	Fajta
1926	—	—	1935	5	5
1927	3	3	1936	11	10
1928	13	10	1937	3	3
1929	8	6	1938	8	8
1930	6	5	1939	5	5
1931	2	2	1940	3	2
1932	14	12	1941	11	10
1933	8	8	1942	5	5
1934	4	4	1943	7	6
			1944	6	6

Az 1944. áprilistól októberig feljegyzett munkák havonta és csoportonként Nagy Sándor gazdaságában

	Április	Május	Június
Ház körül	favágás udvartakarítás	légvédelmi gödör ásás kerítésjavítás háztetőjavítás szerszámjavítás favágás lábbelijavítás	szekérjavítás seprő- és villanyél ké- szítés nyújtókészítés
Állatok	szecskavágás	haraszthúzás sertésöl padlásolás szalmahozzás nyúlól takarítás szecskavágás lucemahozzás juhnyírás elletés	legeltetés kifutó javítás sertésöl takarítás malacok beoltása marhák mosása
Gabona	árpa-, zabvetés trágyahordás boronálás pétisóvetés trágyateregetés alászántás	aszatszürkálás	trágyahordás szántás kölesvetés
Takarmány	vetés: répa lucema, lóhere	répahorolás répaegyelés lucemakaszálás -gyűjtés -boronálás	takarmánykaszálas -forgatás, -hozás -gyűjtés
Szőlő	nyitás metszés fordítás	karófaragás	kötözés
Kukorica	vetés	kapálás	kapálás
Más növény	mák, szója, burgonya vetés	szójaboronálás krumplikapálás	burgonyatöltőgetés
Kert	kapálás	veteménvezetés: hagyma, zöldség, uborka, tök, borsó palántálás: paprika, paradicsom	lőkapálás gyomlálás
Más	szántás	szántás kavicsbordás	vásár

	Július	Augusztus	Szeptember
Ház körül	kocsijavítás hordás: sárgaföld, homok, kő szerszámjavítás lábbelijavítás kaszaverés istálló tapasztás és -meszelés sertésóltakarítás ekejavítás	kamra-, padlástakarítás szekérjavítás	kocsioldajavítás udvartakarítás sárgaföldhozás padlástapasztás
Állatok	szalmahordás harasztíhozás	marhamosás	legeltetés szecskavágás tőrekhozás
Gabona	kölesvetés aratás: rozs, árpa, búza	aratás: búza, zab hordás: árpa, búza, zab	köleskaszálás trágyahordás
Takarmány	kaszálás: lucerna, széna, szarvaskerep	gyűjtés, hordás	szarvaskerep- kaszálás, -hordás sarjúkaszálás lőheregyűjtés, hordás
Szőlő	kapálás	hegyelés	kapálás szüret
Kukorica	lókapálás fattyazás		hozás törés, hordás fosztás szárvágás szárhordás
Érdeklő		nyövés hozás	törés
Más növény			szójabab kaszálás, gyűjtés, hordás

Megjegyzés: a munkák az ifj. Nagy Sándor gazdasági munkafüzetében felírt formában szerepelnek.

**A munkában töltött idő néhány jellemzője Nagy Sándor gazdaságában
1944. áprilistól szeptemberig**

Jellemző	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.
1 Munkanap	22	25	24	26	25	24
2 Munkaóra	249	275	251	315	391	278
3 Átlag felírt fő	2,05	2,45	2,86	2,87	2,78	2,37
4 Összes munkaóra	511	676	719	906	1089	661
5 Összes munkaóra egy napra	24,33	27,04	29,95	34,84	43,56	27,54
6 Munkaóra egy napra	11,31	11,00	10,45	12,11	15,64	11,58
7 Másnak fizetett összes munkaóra	15	—	14	31	112	12
8 %	2,99	—	1,94	3,42	10,28	1,81
9 Másnak végzett munkaóra	107	29	19	39	235	80
10 %	20,9	4,3	2,6	4,3	21,6	12,1
11 Saját gazdaságban végzett m. óra	404	647	700	867	854	581
12 %	79	96	97	96	78	88
13 Családi munkaerő m.órája a gazd.-ban	389	647	686	836	742	569
14 Igásmunkanap	19	15	10	13	18	17
15 Igásmunkaóra, emberé	412	128	169	192	569	246
16 Másnak végzett igásmunkaóra	107	17	13	39	235	41
17 Igás munkaóra saját gazdaságban	305	111	156	153	334	205
18 Összes munkaóra igával egy napra	21,7	8,5	16,9	14,8	31,7	14,5
19 Összes m.óra/kh	27,6	36,5	38,9	49,0	58,9	35,7
20 Saját gazdaságban végzett m.óra/kh	21,8	35,0	37,8	46,9	46,2	31,4
21 Saját gazdaságban végzett igásmunka-óra 1 kh-ra	16,5	6	8,4	8,3	18	11,1

1. sor. Azokat a napokat tartalmazza, amelyekről az 1944-es munkanaplóban bejegyzés van.
2. sor. Munkaóra: egy-egy napon az elvégzett munkákra jutó órák összege, függetlenül attól, hányan végzik.
3. sor. Átlag felírt fő: egy-egy bejegyzett munkánál felírt munkavégzők naponkénti számának összege, elosztva a munkanapok számával. Ebben a nem családtagok is szerepelnek.
4. sor. Összes munkaóra: a 2. és 3. sor szorzata.
5. sor. A 4. és 1. sor hányadosa.
6. sor. A 2. és 1. sor hányadosa.
7. sor. A fizetett munkások bejegyzésére a napló külön rovatot tartalmaz; az itt szereplő személyek számának és a munkában töltött órák számának szorzata e sor.
8. sor. A 7. sor %-aránya a 4. sorhoz viszonyítva.
9. sor. A másnak végzett munkák az egyes napok megjegyzés-rovatából derülnek ki. Némelykor nem különíthető el pontosan a másoknak (legtöbbször rokonoknak) végzett munka mennyisége; ilyenkor analóg esetek alapján becsléshez folyamodtam.
10. sor. A 9. sor %-aránya a 4. sorhoz viszonyítva.
11. sor. A saját gazdaságban végzett munkaórák számát úgy kaptam meg, hogy az összes munkaórából levontam a másoknak végzett munkaórák számát (4—9. sor).
13. sor. 4-(7+9) sor.
15. sor. Igásmunkaóra, emberé: az igával dolgozó emberek összes munkaideje.
- 19—20. sor. 18,5 kh birtokterületre számítva a 4. és 8. sor értéke.
21. sor. 18,5 kh birtokterületre számítva a 4. és 8. sor értéke.

**Az összes igásmunkaórák összetétele Nagy Sándor gazdaságában
1944. áprilistól szeptemberig**

	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	Összesen
Szántás	60	12	15	23	90	18	218
%	14,6	9,4	8,9	12,0	15,8	7,3	12,7
Vetés	157	—	4	8	—	—	169
%	38,1	—	2,4	4,2	—	—	9,8
Kapálás	6	—	41	10	—	14	71
%	1,5	—	24,3	5,2	—	5,7	4,1
Trágyahordás	138	—	49	50	—	64	301
%	33,5	—	29,0	26,0	—	26,0	17,5
Terményhordás	8	67	40	71	479	93	758
%	1,9	52,3	23,7	37,0	84,2	37,8	44,2
Fuvarozás	12	20	20	30	—	26	108
%	2,9	15,6	11,8	15,6	—	10,6	6,3
Boronálás, hengerezés	31	21	—	—	—	21	73
%	7,5	16,4	—	—	—	8,5	4,3
Más igásmunka	—	8	—	—	—	10	18
%	—	6,5	—	—	—	4,1	1,0
Igásmunka együtt	412	128	169	192	569	246	1716
Ebből saját gazdaságban elvégzett %	74	86,7	92,3	79,7	58,7	83,3	73,8

Jegyzet: a százalékarányokat a havi összes igásmunkaórához (utolsó előtti sor) viszonyítottam.

**Az igásmunkák %-os megoszlása a hónapok között
áprilistól szeptemberig Nagy Sándor gazdaságában 1944-ben
(100%: a hat hónap alatti összes óra)**

	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	Órák száma
Terményhordás	1,1	8,8	5,3	9,4	63,2	12,3	758
Trágyahordás	45,8	—	16,3	16,6	—	21,3	301
Szántás	27,5	5,5	6,9	10,6	41,3	8,3	218
Vetés	92,9	—	2,4	4,7	—	—	169
Fuvarozás	11,1	18,5	18,5	27,8	—	24,1	108
Boronálás, hengerezés	42,5	28,8	—	—	—	28,8	73
Kapálás	8,5	—	57,7	14,1	—	19,7	71
Más igás	—	44,4	—	—	—	55,6	18

Az egyes hónapok igásmunkái a ráfordított idő (óra) sorrendjében, 1944

Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember
V — 157	Th — 67	Tr — 49	Th — 71	Th — 479	Th — 93
Tr — 138	B — 21	K — 41	Tr — 50	Sz — 90	Tr — 64
Sz — 60	F — 20	Th — 40	F — 30		F — 26
B — 31	Sz — 15	F — 20	Sz — 23		H — 21
Th — 8	M — 8	Sz — 15	K — 10		Sz — 18
K — 6		V — 4	V — 8		K — 14
					M — 10

Jelek:

V — vetés,

Tr — trágyahordás,

Sz — szántás,

B — boronálás,

Th — terményhordás,

K — kapálás,

F — fuvarozás,

H — hengerelés,

M — más munka.

Fizetett munkások 1944-ben

	Dátum	Munka	Ember	Óra	Összes óra
IV.	5.	boronálás	2	3	15
	22.	burgonyaültetés	1	12	
VI.	10.	szőlőkötés	2	7	14
VII.	19.	rozssaratás	1	6	31
	24.	árpaaratás	1	7	
	27.	búzaaratás	2	9	
VIII.	3.	búzaaratás	1	6	112
	12.	búza-, rozshordás	5	16	
	18.	ángynak hordás	2	13	
IX.	28.	kukoricaszár-vágás	2	6	12

Feljegyzések a másoknak végzett munkákról

Év	Felírt munka- alkalom	Felírt munka- fajta	Felírt személyek száma	Felírt különböző személyek	Ebből először fordul elő	Idő (nap)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1926	22	11	13	6	6	12—13
1927	23	10	18	15	9	16—17
1928	48	18	32	12	8	10—11
1929	45	16	40	20	13	28—29
1930	22	10	21	14	4	10—11
1931	13	10	9	8	2	5—6
1932	7	5	5	5	2	3
1933	4	4	4	4	1	6
1934	6	3	6	5	2	4
1935	3	2	3	3	2	3
1936	13	7	8	7	5	8—10
1937	16	6	12	7	4	14—15
1938	16	6	16	8	3	22
1939	25	16	18	15	4	33
1940	13	4	7	7	2	13
1941	16	3	14	13	7	22
1942	23	12	21	15	6	11—14
1943	27	13	14	12	3	15—17

Megjegyzések: az 1. oszlopban szerepel minden felírt, ill. kikövetkeztethető munkavégzés másoknak, függetlenül attól, hogy a családból ki végezte. A 2. oszlop az egyértelműen azonosítható munkafajtákat tartalmazza, különbözőnek véve a különböző terményhordásokat stb. A 3. oszlop azokat tartalmazza, akik számára dolgoztak (ha ez fel volt írva), a 4. a különböző emberek számát. A 6. oszlop a felírt és a fizetségekből kikövetkeztetett idő.

Másoknak végzett munkák pénzértéke és százalékaránya
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)

Év	Érték	%	Év	Érték	%
1926	978	10,6	1936	386,6	2,7
1927	1117,5	8,5	1937	657,5	3,9
1927	812	6,5	1938	1445,4	11,5
1929	1957	11,8	1939	320,2	14,7
1930	722,1	6,1	1940	129,9	4,3
1931	280	2,4	1941	314	
1932	140	1,0	1942	244,50	
1933	435	3,1	1943	394,80	
1934	212,5	1,0	1944	nem összegezhető	
1935	132	0,4			

Jegyzet: lásd a 8. táblázatot.

A másoknak végzett munkák értéke fajtánként (%)

Év	Fuvar	Szántás	Más ígás	Gyalogos	Varrás	Napszám „apika”
1926	44,7	35,7	1,7	—	0,6	17,2
1927	18,3	60,2	8,7	—	8,6	4,2
1928	37,5	43,3	—	2,5	8,3	8,4
1929	35,9	45,2	11,8	1,5	—	5,6
1930	55,2	13,8	18,9	0,9	—	11,1
1931	25,0	69,6	—	1,0	—	4,3
1932	42,8	35,7	—	—	—	21,4
1933	4,6	8,0	34,5	52,9	—	—
1934	100,0	—	—	—	—	—
1935	11,3	88,6	—	—	—	—
1936 ^x	8,2	70,0	3,4	—	2,7	—
1937	15,98	84,1	7,6	—	—	—
1938	50,9	24,9	12,5	10,7	—	—
1939	60,6	8,1	16,2	6,2	—	—
1940	76,1	23,9	—	—	—	—
1941	87,1	12,9	—	—	—	—
1942	39,7	26,2	19,6	5,7	—	—
1943	48,6	20,3	15,2	16,0	—	—

Jegyzet: ^x nem számítva a 804 K Janó sógornak végzett ledolgozás részét.

**Másoknak elvégzett munkák a családtagok által
1944. áprilistól szeptemberig**

	Idő	Munka	Kinek	Óra	Ebből ígás	Ember	Összes
IV.	3.	trágyahordás	szomszéd	5	5	2	10
	12.	szántás	ángy	12	12	1	12
	24.	trágyahordás	ángy	11	11	2	22
	25.	trágyahordás	ángy	5	5	2	10
	26.	trágyahordás kölcsönbe, segítségért	ángy	10	10	2	24
	28.	szántás	ángy	12	12	2	24
	29.	szántás	ángy	5	5	1	5
V.	3.	kerítésjavítás	szomszéd	12	12	1	12
	10.	ághozás	ángy	6	—	2	12
	30.	trágyahordás, szántás	Nándor	5	5	1	5
VI.	3.	trágyahordás, szántás kölcsön	(ángy?)	13	13	1	13
	19.	trágyahordás, szántás	Mics Sándor	6	6	1	6
VII.	7.	trágyahordás	keresztanya	6	6	1	6
	11.	lőhere kiszántás	keresztanya	6	6	1	6
	12.	hordás (fa, széna)	keresztanya	5	5	2	10
	13.	szarvaskerep kiszántás	ángy	12	12	1	12
	10.	hordás	keresztapa	15	15	3	45
VIII.	14.	hordás, kölcsönbe	Hodákék	15	15	(1)	15
	16.	hordás, zab	szomszéd	(13)	(13)	3	39
	18.	hordás, gabona	ángy	13	13	2	26
	21.	hordás, gabona	szomszéd	14	14	1	14
	22.	hordás, takarmány, zab	ángy	16	16	2	32
	25.	hordás, gabona	Kovács	7	7	1	7
	26.	hordás, zab, géphez	ángy	7	7	3	21
	31.	hordás, cséplés után	ángy	10	5	1	10
IX.	7.	trágyahordás	ángy	12	12	1	12
	9.	trágyahordás	ángy	5	5	2	10
	13.	géphúztatás	ángy	6	6	2	12
	14.	cséplés	ángy	13	13	3	39
	20.	malomba, csere	ángy	7	7	(1)	7

IV—IX. összes óra:

ágy	—	290
szomszéd	—	75
keresztiszülő	—	67
Hodák	—	15
Kovács	—	7
Mics S.-né	—	6
Nándor	—	5

Jegyzet: ()-ben becsült adatok.

A másoknál és másoknak végzett munkák pénzértéke (K) és egymáshoz viszonyított aránya Nagy Sándor gazdaságában, 1926—1936

Év	Nagy Sándorék másoknak	Mások Nagy Sándoréknál	Arány
1926	938		
1927	1118	240	4,7:1
1928	808	258	3,1:1
1929	1957	24	81,5:1
1930	722	258	2,8:1
1931	280	176	1,6:1
1932	140	135	1,0:1
1933	435	312	1,4:1
1934	153	153	1,0:1
1935	132	250	1,0:1,9
1936	369	419	1,1:1

**A learatott kenyérgabona mennyisége eladások és vásárlások után
gazdasági években (kg)**

Év	Búza	Rozs	Együtt
1927—28	1980	285	2265
1932—33	2437	2487	4924
1933—34	3784	1495	5279
1934—35	2457	2090	4547
1935—36	2031	1008	3039
1936—37	2944	350	3294
1937—38	2192	500	2692
1938—39	955	1150	2105
1939—40	2494	1400	3894
1941—42	2268	280	2548
1942—43	2132	1188	3320
1943—44	2000	807	2807
Átlag	2306	1086	3393

Jegyzet: néhány évben (1932-, 1935-, 1936-, 1937-, 1941-) az eladott, ill. vásárolt liszt mennyiségét is hozzászámítottam a búzához. Az átszámításhoz (olyan adatok alapján, ahol a megőrölt búza és liszt mennyisége együtt szerepelt) 65 kg lisztet vettem egyenértékűnek 100 kg búzával.

Az évente megőrölt mennyiségek búzából és rozsból az ismert években

Év	Búza	Rozs	Együtt	1 őrlésre jut	4 őrlésre jut
1929	338	0	338	338	1352
1931	335	0	335	335	1340
1933	607	635	1242	414	1656
1934	715	100	815	272	1088
1935	886	0	886	443	1772
1936	597	128	725	362,5	1450
1937	544	128	672	336	1344
1942	560	0	560	280	1120
1943	590	75	665	322,5	1290

Disznóölés, 1928—1944

	Dátum		Súly (kg)	Zsír (l)	Szalonna (kg)
1928.					
1929.	1. 8.	(k.)		25	
				28	3
1930.	1. 26.	(v.)			
1931.	1. 3.	(szo.)		18	
	12. 17.	(cs.)		20	
1932.	12. 12.	(h.)			
1933.	1. 11.	(sze.)	147	56	6—7
1933.	12. 21.	(cs.)			
1934.	12. 27.	(cs.)	183	50	
1935.	12. 22.	(v.)	165	35	
1936.	12. 28.	(h.)	170	45	
1937.	11. 27.	(szo.)	120	30	
1937.	12. 27.	(h.)	170	40	
1938.	11. 26.	(szo.)	52	5	
1938.	12. 22.	(cs.)	45	6	
1939.	1. 30.	(h.)	140	40	
1939.	12. 27.	(sze.)	240		
1940.	12. 21.	(szo.)	120		
			130		
1941.	12. 28.	(v.)	220	55	
			(2x110)		
1942.	12. 21.	(h.)	203	58	
1943.	12. 29.	(sze.)	115	25	
1944.	12. 25.	(h.)	125		
	Átlag		142,5	33,5	

Jegyzet: a dátumok után zárójelben a hét napjainak rövidítései állnak.

**Élelmiszerekre fordított kiadások megoszlása Nagy Sándor háztartásában
1926—1927-ben**

Élelmiszerek	1926 (K)	%	1927 (K)	%
Zsír (-szalonna)	146	19,6	—	—
Étkezési szalonna	13	1,7	4	0,9
Hús	24	3,2	—	—
Tej	41,6	5,6	18,2	4,1
Tejtermékek	9,5	1,3	30,5	6,9
Kenyér, kifli	—	—	6	1,3
Rizs	3,4	0,5	26,4	6,0
Cukor	166,5	22,4	220,2	49,9
Krumpli	46,2	6,2	—	—
Gyümölcs	45	6,0	3	0,7
Élesztő, sütőpor	5,4	0,7	9,1	2,1
Só	160,5	21,0	34,8	7,9
Bors	12,5	1,7	9,5	2,2
Paprika	20,5	2,8	9	2,0
Fahéj	1,5	0,2	7	1,6
Egyéb fűszer	1	0,1	6	1,4
Ecet	41,3	5,5	14,0	3,2
Ecetsav	5	0,7	32	7,2
Ebéd	6	0,8	18,5	2,6
<i>Összesen</i>	748,95	100,0	448,2	100,0

**Kölcsönforgalom Nagy Sándor gazdaságában
(1938-ig koronában, 1939-től pengőben)**

Év	Felvett összeg v. tartozás	Visszafizetés (törlesztés)	Kamat- fizetés	Adósság felírva
1925	6000			
1926	1400		325	2700
1927	700		234	
1928	4100	600	323	
1929	—	3929	257	
1930	4500	4500	390	
1931	400	—	740	5700
1932	900	900	275	
1933	—	1000	445	
1934	1080	—	—	
1935	1600	1000	397	
1936	2700	740	380	
1937	8800	1300	666	
1938	900	1150	682	13500
1939	—	40	170	
1940	450	—	172,3	
1941	—	100	398	2350
1942	1000		188	
1943	—	1050	101	1300
1944	1000	190	165	

**Bevételek fő csoportonként Nagy Sándor gazdaságában
1926—1934-ben koronában és százalékban**

Év	Termény	Állat	Munka	Más	Kölcsön	Összesen
1926	3024,2	3816,5	978	—	1400	9218,7
%	32,8	41,4	10,6	—	15,2	100
1927	336	10699	1117,5	226,6	700	13079,1
%	2,6	81,8	8,5	1,7	5,4	100
1928	1192,5	2509,2	812	117	7940	12570,7
%	9,5	20,0	6,5	0,9	63,1	100
1929	945,5	9418,3	1957	166,5	4020	16507,3
%	5,7	57,1	11,8	1,0	24,4	100
1930	2436,9	4133,5	722,1	116	4500	11908,5
%	20,4	34,7	6,1	1,0	37,8	100
1931	923,1	9311,9	280	742,5	400	11657,5
%	7,9	79,9	2,4	6,4	3,4	100
1932	2085,5	10197,1	140	409	900	13731,6
%	15,2	74,3	1,0	3,0	6,5	100
1933	1732,9	9519	435	2251	—	13937,9
%	12,4	68,3	3,1	16,2	—	100
1934	9604,1	9808	212,5	19,5	1080	20724,1
%	46,3	47,3	1,0	0,1	5,2	100

**Kiadások pénzértéke és százalékaránya Nagy Sándor gazdaságában
1926—1927-ben (koronában)**

Csoportok	1926	%	1927	%
Élelmiszerek	769,5	14,3	478,6	5,0
Élvezeti cikkek	153,5	2,8	287,7	3,1
Ház körüli munkák	191,4	3,3	173,8	1,8
Világítás	80,9	1,4	95,7	0,9
Fűtés	30,1	0,5	25	0,2
Ruha	288,5	5,3	310,4	3,3
Varrás	108,3	2,0	356,1	3,7
Cipő	438,1	8,1	273,6	2,9
Bútor, lakás	—	—	572	6,0
Ágynemű	119,5	2,2	138	1,4
Háztartási eszközök	367	6,8	229	2,4
Orvosságok	1	0,01	25	0,2
Tisztálkodás, mosás	20,3	0,4	43,1	0,4
Kulturális kiadások	15,2	0,3	8,8	0,09
Állattartás	107,2	1,9	51,3	0,5
Takarmány	765	14,2	1100,3	11,7
Növénytermesztés	150	2,8	108,5	1,1
Vetőmag	17	0,3	9	0,09
Gazdasági eszközök	427,7	7,9	339,4	3,6
Fuvarozás, vásár	146,8	2,7	114,8	1,0
Adók	643,5	11,9	72,5	0,7
Kamat	325	6,0	234	2,5
Hivatalos költségek	73,9	1,4	117,8	1,2
Ajándék, adakozás	41	0,7	115,6	1,2
Különleges alkalmakra	2,5	0,04	173,2	1,8
Ismeretlen	106,3	1,9	1002,2	10,8

**Kiadáscsoportok százalékarányainak egybevetése:
Topa Mihály (1890—1991) és Nagy Sándor (1926—1927)**

	1890—91 ⁺	1926	1927
Világítás	0,43	1,5	1,1
Élvezeti cikkek	2,04	2,8	3,4
Mosás, tisztálkodás	0,42	0,8	0,8
Háztartási eszközök	0,07	6,8	2,7
Élelem	3,62	14,3	5,7
Kulturális	0,4	0,3	0,1
Ruhavásárlás	4,57	12,5	4,4
Ruhajavítás	0,73	2,8	6,7
(Gazd.) Épület karbantartás	2,26	2,9	1,8
Adók	13,00	11,9	0,9
Kamatok	3,50	6,0	2,8
Gazdasági felszerelés	12,14	7,9	4,0
Munkabér	12,31	3,8	1,3
Állattartás	0,55	1,9	0,6
Beruházás	55,14	0,0	35,9

Jegyzet: ⁺MOLNÁR A. tanulmánya (1967) alapján saját számítások.

A határ művelési ágak szerinti megoszlása
(kat. hold és százalék)

	1895			1911		
	Ipolynyék	Felsőnyék	Födémés	Ipolynyék	Födémés	Hont megye
Szántó	2733	697	627	2921	656	
%	51,1	38	23,2	54,6	24,1	41,4
Kert	100	28	31	88	30	
%	1,9	1,5	1,1	1,6	1,1	1,5
Rét	276	67	144	190	102	
%	5,2	3,6	5,3	3,6	3,7	9,2
Szőlő	1+51	(45)	—	58	—	
%	0,9	2,5	—	1,1	—	0,7
Legelő	755	211	627	562	652	
%	14,1	11,5	23,2	10,5	24,0	10,4
Erdő	1156	687	1163	1234	1177	
%	21,6	37,4	43,0	23,1	43,2	32,1
Termő	5073	1730	2592	5053	2617	
%	94,9	94,2	95,9	94,5	96,0	95,3
Terméketlen	278	106	110	294	108	
%	5,1	5,8	4,1	5,5	4,0	4,7
Összesen	5346	1836	2702	5347	2725	
%	100	100	100	100	100	100

Forrás: Mezőgazdasági összeírás, 1895.

Hont vármegye... 1911.

Megjegyzés: zárójelben (1895) a parlagon fekvő szőlők területe szerepel.

IRODALOM

- AGAR, Michael H.
1980 *The professional stranger*. An informal introduction to Ethnography. New York
- ALBERT Gábor
1983 *Emelt földel*. Budapest
- ANDORKA Rudolf
1979 Háztartásszerkezet és háztáji-kisegítő gazdaságok a mai magyar falvakban. *Ethnographia* XC. 532—547.
- ANDORKA Rudolf—BALÁZS KOVÁCS Sándor
1984 A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792—1804). *Ethnographia* XCV. 177—241.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*. Pécs
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1971 Állattartás. In: *Tápe története és néprajza*. Szerk. JUHÁSZ Antal. 327—360. Tápe
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1973 Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. *Tisztaíj* 27/8. 105—110.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX. 231—243.
- ARATÓ Endre
1977 *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918—1977*. Budapest
- ÁRUCSERE és migráció.
1986 Szerk. SZABADFALVI József—VIGA Gyula. Miskolc
- BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos
1978 Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. *Ethnographia* LXXXIX. 217—230.
- BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos
1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest
- BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest

- BALASSA Iván
1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest
- BALÁZS KOVACS Sándor
1980 Egy sárközi lelkész gazdasági naplója (1821—1870). *Dunatáj* II/3. 330—342.
- BALÁZS Lajos—HOPPÁL Mihály
1975 Ismerem én ezeket a neveket. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1975. 501—522.
- BALÁZS Péter
1964 Egy győri német polgár 1848/49-ben. *Arrabona* VI. 149—183.
- BALOGH István
1965 A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: SZABÓ István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. I. k. 349—428. Budapest
- BALOGH István
1974 Egy tanyaépítő paraszti nagycsalád gazdálkodása a XIX. század végén (A Tápai család gazdasági naplója 1885—1904). In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. III. Tanyák*. Szerk. HOFER Tamás—KISBÁN Eszter—KAPOSVÁRI Gyula. 91—96. Budapest—Szolnok
- BALOGH István
1980 Egy tékés tanyás gazdaság a 19. század második felében. In: *A magyar tanya-rendszer múltja*. Szerk. PÖLÖSKÉI Ferenc—SZABAD György. 272—312. Budapest
- BALOGH Sándor
1971 *Abonyi parasztkrónikák. Utángyűjtésekkel öreg Cseri István emlékezései 1877—1918*. Abony
- BALOGH Sándor
1973 Egy abonyi köznemes gazdálkodása a reformkorban (Márton Lajos gazdasági naplója 1824—1848). *Studia Comitatensia* 2. 107—144.
- BALOGH Sándor
1979 Az 1946. II. 27-i magyar—csehszlovák lakosságcseré-egyezmény. *Történelmi Szemle* XXII. 59—87.
- BALOGH Sándor
1982 *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945—1947*. Budapest
- SZ. BÁNYAI Irén
1973 A „paraszttirátárok” jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. *Studia Comitatensia* 2. 161—171.
- SZ. BÁNYAI Irén
1975 El a pusztáról. (Volt cselédek vallomása). *Dunatáj* 1978. augusztus. 56—62.
- SZ. BÁNYAI Irén
1977—78 Az első világháború emléktanyájának értékelési lehetőségei. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* VIII—IX. 179—192.
- BARNA Mihályné
1985 Emlékezéseim. Néprajzi Múzeum EA 22409.

- BARÁZDA Az Egyesült Országos Keresztény Szocialista és Magyar Keresztény Párt hivatalos lapja. Pozsony—Kassa, 1920—
- BAUSINGER, Herrmann
1989 Párhuzamos különidejűségek. (A néprajztól az empirikus kultúratudományig.) *Ethnographia* 100. 24—37.
- BECK Zoltán
1978 Zsilinszki János kéziratok verses—dalos füzetek katonakorából 1878-ból. *Békés Megyei Múzeumi Közlemények* V. 115—178.
- BENCSIK János
1982 Adatok a dél-borsodi falvakból a paraszti árutermelés és piacozás ismeretéhez. In: *Néprajzi tanulmányok...* (1982). 407—420.
- BENCSIK János
1983 A módos paraszt gazdasága és hagyományos életmódja a századfordulón Hajdú-böszörményben. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* V. 193—210.
- BENDA Gyula
1973 *Statistikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867*. Budapest
- BENDA Gyula
1984 Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Paraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* XXVI. 1—84.
- BENDA Gyula
1988 *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összírásai I 1711—1820*. Keszthely. Budapest
- BENDA Gyula—HOFFMANN Tamás—SZILÁGYI Miklós—SZUHAY Péter
1982 *A magyar paraszti mezőgazdaság termelési újításai a 19—20. században* (kiállítási katalógus). Budapest
- BERNER, Elke
1982 Ein Landwirtschaftskalender vom Ende des 19 Jahrhunderts. In: OTTENJANN, H.—WIEGELMANN, G. 1982. 277—292.
- BERTA István
1970 Egy mesterember életútja (Budai József pápai ácsmester emlékkönyve). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 9. 197—214.
- BERTA István
1973 Egy kivándorló szegényember emlékkönyve. *Folia Historica* II. 197—238.
- BELLON Tibor
1971 Paraszti feljegyzések agrárnéprajzi tanulságai. *Emlékkönyv a türkevei múzeum fennállásának 20. évfordulójára*. 167—177. Türkeve
- BOROSS Marietta
1974 Tótkomlós mezőgazdasági fejlődésének vázlata (1828—1959). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 3. 211—258.

- BOROSSOVÁ, Marietta
 1976 Vyrin hospodárskeho systemu v obci Rudná. 1866—1951. (A gazdálkodási rendszer alakulása a Gömör megyei Rudnán). In: *Gemer* 2. Szerk. PRANDA, Adam. 103—144. Rimavská Sobota
- BOROVSKÝ Samu (szerk.)
 é.n. *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya szabad királyi város.* Budapest
- BORSODY István (szerk.)
 1938 *Magyarok Csehszlovákiában.* Budapest
- BÖRCSÖK Vince
 1986 Pálfi Ferenc számadáskönyve. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1986-1. 87—108.
- CHRISTIANSEN, P. O.
 1978 Peasant adaptation to bourgeois culture? *Ethnologia Scandinavica* 98—152.
- CITOYEN és burzsoá.
 1990 A Magyar Nemzet társadalomtudományi melléklete (KENDE Péter, KOVÁCH Imre, BENDA Gyula, NAGY Endre, JUHÁSZ Erika, TÓTH András cikkeivel). 1990. XI. 19.
- CSÁKY Károly
 1980 Kendertermesztés és kenderfeldolgozás az Ipoly mentén I—VII. *Haladás* 10—16. sz. 2.
- CSÁKY Károly
 1983 *Kelenye család- és ragadványnevei.* Budapest
- CSÁKY Károly
 1985 *Honti barangolások.* Bratislava
- CSÁKY Károly
 1987 *Hallottátok-e már hírét?* Bratislava
- CSÁKY Károly
 1988a *Ípolyföldemes (Ipelské Ulany) személynevei.* Magyar Névtani Dolgozatok 78. Budapest
- CSÁKY Károly
 1988b *Az emberélet fordulói az egyházi anyakönyvek tükrében.* Néprajzi Múzeum EA
- CSALOG Zsolt
 1985² *Parasztregény.* Budapest
- CSERBÁK András
 1987 Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. *Néprajzi Közlemények* XIX.
- CSÉFALVAY Zoltán
 1990 *Térképek a fejünkben.* Budapest
- CSISZ Istvánné
 1985 *Pontot, vesszőt nem ismerek.* Budapest
- CSIZMADIA Imre
 1984 *Pirkadtatói deledőig.* Budapest

- CSIZMADIA Imre
1987 *Delelőtől alkonyatig*. Budapest
- CSOBAL Lászlóné
1988 Egy román nyelvű kézirat katonakönyv az első világháború idejéből. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 11.
- CSONGRÁDI szegényasszonyok
1967 Turin Cseh Viktória és Keskenyén Kovács Veron önéletírása. Szeged
- CSONKA Mihály
1977 Önéletrajz. *Néprajzi Közlemények* XXI. 77—158.
- CSORBA Csaba
1978 A geszti Serfőző Mihály följegyzései. *Árkádia* (Debrecen) 219—226.
- CSORBA Csaba
1982 A Fige család följegyzései. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXI. 125—136.
- CSORBA Csaba
1983 Geszti krónika. *Múzeumi Kurír* 42. 118—125.
- CSÖPPÜS István
1974 Növénytermesztés Magyarországon a második világháború idején (1938—1944). *Agrártörténeti Szemle* 16. 491—540.
- DANKÓ Éva
1982 Takács Gáborné Cserés Julianna emlékirata (Tiszaladány 1974.). *Múzeumi Kurír* 40. 3—36.
- DANKÓ Imre
1963 *A gyulai vásárok*. Gyula
- DICTIONAIRE Encyclopédique.
1979 Paris, Quillet
- DOBOS Ferenc
1900 Vág község parasztgazdáinak monográfiája. *Magyar Gazdák Szemléje* 607—613.
- DOBROSSY István—FÜGEDI Márta
1983 *Termelés és életmód*. Debrecen
- DOBROSSY István—VIGA Gyula
1978 Szerkezeti változások a falu gazdasági életében. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Mát-raderecske*. Néprajzi tanulmányok. 26—52. Eger
- DOBROWOLSKI, Kazimierz
1972 A hagyományos paraszti kultúra. *Ethnographia* LXXXIII. 1—28.
- DOLMÁNYOS István
1963 A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917—1939). IV. Csehszlovákia. *Agrártörténeti Szemle* V. 361—378.
- DOMBI KISS Imre
1983 *Pokoljárásom*. Budapest
- DOROGI Márton
1957—59 Emlékiratok. *Néprajzi Közlemények* II/ 3—4. 335—344., IV/1—2. 310—322.

- DUBA Gyula
1978 *Vajúdó parasztlátog*. Bratislava.
- ECKHARDT Sándor
1950 A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa. *Magyar Nyelvőr* 74. 113—123.
- ECSEDI István
1914 A hortobágyi pásztorviselet. *Néprajzi Értesítő* XVII—2. 21—56.
- Az ÉLETRAJZI módszer.
1982 Szerk. KÜLLÖS Imola. *Documentatio Ethnographica* 9. Budapest
- ÉLETSORSOK Zsombón.
1982 Összeállította NIEDERMÜLLER Péter. *Documentatio Ethnographica* 10. Budapest
- ÉLETÜNK — történelem
1978 Szerk. BAJOR NAGY ERNŐ. Budapest
- ERDEI Ferenc
1937 *Futóhomok*. Budapest
- ERDEI Ferenc
1938 *Parasztok*. Budapest
- ERDEI Ferenc
1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest
- ERDEI Ferenc
1976 A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság* 1976/4. 23—53.; 1976/5. 36—58.
- EREDMÉNYEK és feladatok az anyagi kultúra kutatásában
1976—78 Szerk. TÁLASI István. *Dissertationes Ethnographicae* II.
- Az 1938. évi nép-, földbirtok- és állatösszeírás
1939 *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat* 108. k. Budapest
- FARAGÓ Sándor
1971 Buti László beledi paraszt feljegyzései 1839—1875-ig. *Soproni Szemle* XXV. 78—81.
- FARAGÓ Tamás
1983 Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán. *Ethnographia* XCIV. 216—254.
- FARKAS Ferenc
1974 Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században. *A Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve*. 70—80.
- FARKAS György
1981 Kamarás Mihály mogoródi gazda számadáskönyve 1844—1897. *Múzeumi Füzetek* 19. 107—122. (Aszód, Petőfi Múzeum)
- FARKASFALVY Ervin
1938 A visszacsatolt északi terület: Kereskedelem. *Magyar Statisztikai Szemle* XVI/11—12. 1080—1082.

FEHÉRVÁRYNÉ NAGY Magda

- 1988 *Parasztagazdaság a XX. század első felében. Gútai példa. Életmód és Tradíció*
2. Budapest

FEJŐS Zoltán

- 1980 Amerikás Rádi Gábor históriája. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* XVIII.
107—114.

FÉL Edit

- 1941a *Kocs 1936-ban.* Budapest

FÉL Edit

- 1941b Egy palóc házasság előtti szokásról. *Ethnographia* LII. 250—260.

FÉL Edit

- 1944a *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson.* Érsekújvár

FÉL Edit

- 1944b *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlat.* Érsekújvár

FÉL. Edit

- 1944c *A vagyon és tulajdon Martoson.* *Társadalomtudomány* XXIV/1—3, 1—35.

FÉL Edit

- 1963 Régi néprajzi tárgyak megszólaltatása új gyűjtemekkel. *Néprajzi Értesítő* 45. 81—
90.

FÉL. Edit

- 1983 *Le vinaigre et le fiel. La vie d'une paysane hongroise par Margit Gari.* Paris

FÉL. Edit—HOFER Tamás

- 1961 Az átányi gazdálkodás ágai. *Néprajzi Közlemények* VI/2.

FÉL. Edit—HOFER Tamás

- 1961 *A parasztember szerszámai.* *Ethnographia* LXXII. 487—535.

FÉL. Edit—HOFER Tamás

- 1963 Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. *Agrártörténeti Szemle*
V. 558—569.

FÉL. Edit—HOFER Tamás

- 1964 *A monografikus tárggyűjtés. Az átányi példa.* *Néprajzi Értesítő* XLVI. 5—90.

FÉL. Edit—HOFER Tamás

- 1967 Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. *Néprajzi Köz-
lemények* XII/3—4.

FÉL. Edit—HOFER, Tamás

- 1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.* Chicago

FÉL. Edit—HOFER, Tamás

- 1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt.* Göttingen

FÉL. Edit—HOFER, Tamás

- 1973 Tanyakert's patron-client relations and political factions in Átány. *American
Anthropologist* 75. 787—801.

FÉL. Edit—HOFER, Tamás

- 1974 *Geräte der Átányer Bauern.* Budapest

- FENTON, Alexander
 1988 Farmer's Diaries and their Interpretation. In: GAILLEY, A. (ed.): *The Use of Tradition*. 123—130. Edinburgh: Ulster Folk and Transport Museum
- FORRAI Ibolya
 1989 Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények* XXXI.
- FÖLDES László
 1979 Küsmödi Bálint élettörténete. *Néprajzi Közlemények* XXII. 121—219.
- FÜR Lajos
 1976 A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890—1914). In: GUNST Péter—HOFMANN Tamás szerk. 153—274.
- GÁBRY György
 1981—82 Paraszti életrajzok a Pátria népzenei hanglemezek tükrében. *Magyar Zene* 1981. 425—438. 1982. 295—308.
- GÁL Sándor
 1980 *Mesét mondok, valóságot*. Bratislava
- GÁSPÁR SIMON Antal
 1986 *Az én falum, a bukovinai Istensegítség*. Budapest
- GÁSPÁR István
 1988 Árucsera Kéménden. In: „*Kurtaszoknyás hatfalu*”, 84—93.
- GEERTZ, Clifford
 1973 Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: *The Interpretation of Cultures*. 3—30. New York: Basic Books
- GEERTZ, Clifford
 1988 Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Válogatta: VÁRI András. 13—61. Budapest
- GÉMES Eszter
 1979 *Mindig magam*. Budapest
- GERENDÁS Emő
 1934 *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében*. Budapest
- GERÉNYI Tibor
 1948 *A magyar—csehszlovák lakosságcsere-egyezmény*. Budapest
- GILLIS, John R.
 1987 *The Historian and the Life Cycle*. Zürich (sokszorosított előadás)
- GOFFMANN, Erving
 1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest
- GOLDE, Günter
 1975 *Catholics and Protestants. Agricultural Modernization in Two German Villages*. Studies in Anthropology. New York
- GÖRCSÖS Mihály
 1978 *Debrőd története és népi gazdálkodása*. Kassa

- GUNST Péter
1970 *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon*. Budapest
- GUNST Péter
1982 *Mezőgazdaság és élelmezés Magyarországon a II. világháború folyamán. Agrár-történeti Szemle XXIV.* 359—378.
- GUNST Péter
1987 *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest
- GUNST Péter—HOFFMANN Tamás (szerk.)
1976 *A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században (1849—1949)*. Agrártörténeti Tanulmányok 4. Budapest
- GUTTMANN Miklós
1975 *Egy jáki paraszt feljegyzései a 19. század második feléből. Vasi Szemle XXIX.* 410—412.
- GUTTMANN Miklós
1991 *A paraszti feljegyzések nyelvjárástörténeti vallomásai. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapján. Szerk. HAJDÚ Mihály és KISS Jenő.* 241—244. Budapest
- GYENIS Vilmos
1965 *Emlékirat és parasztkrónika. Irodalomtörténeti Közlemények* 69/2. 152—171.
- GYENIZSE Lajos
1977 *Visszaemlékezései. Néprajzi Közlemények XXI.* 7—75.
- GYIMESI Sándor
1968 *A kapitalizmus és a parasztgazdaság. Ethnographia LXXIX.* 149—162.
- GYÓVAI Pál
1971 *Az életem leírása. Tiszatáj* 25. 581—590.
- GYÖRFFY István
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön. Néprajzi Értesítő XX.* 1—46.
- GYÓRI Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Sajtó alá rendezte: NAGY Olga. Bukarest
- GYULAY Károly
1911 *Faluszemes monográfiája. Magyar Gazdák Szemléje* 184—188, 250—255.
- GYÜKER család feljegyzései: évszázadok történetei
1979 *Gyűjtötte IGÁZ Mária. Néprajzi Közlemények XXII.*
- HADIFOGOLY magyarok története.
1931 *Szerk: BAJA Benedek—LUKINICH Imre—PILCH Jenő—ZILAHY Lajos.* Budapest
- HAJPÁL Gyula
1973 *Átalakulás a két világháború között. Mezőgazdasági termékek ára, Számok és történelem* 3. Budapest
- HALÁSZ Miklós
1938 *Csehszlovákia 1918—1938*. Budapest
- HALÁSZ Péter
1979 *Moldovának sűrű vize... Dunatáj* II. 53—63.

- HANÁK Péter
1973 Népi levelek az I. világháborúból. *Valóság* XVI/3. 62—87.
- HANÁK Péter
1978 Magyarország társadalma a századforduló idején. *Magyarország története* 7/1. k. 403—515. Szerk. MUCSI Ferenc. Budapest
- HANN, Cris M.
1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. *Ethnographia* XCIII. 33—72.
- HAREVEN, T. K.
1982/89 Family Time and Industrial Time. Cambridge. Fordítás, részlet: Családi és ipari időszámítás. In: *A háztartás...* 64—69.
- A HATÁRAINKON kívüli magyar néprajzi kutatások
1984 Szerk. MÁTÉNÉ SZABÓ Mária Rózsa. TIT Néprajzi Füzetek. Budapest
- A HATÁRAINKON kívüli magyar néprajzi kutatások II.
1989 Szerk. PETERCSÁK Tivadar. TIT Néprajzi Füzetek. Budapest
- A HÁZTARTÁS a gazdaság „örök” intézménye
1989 Gazdaságszociológiai szöveggyűjtemény. Válogatta és a bevezetőt írta: SÍK Endre. Szociológiai Füzetek 48. Budapest
- HEIZER Ödön (szerk.)
1942 *Országos mezőgazdasági címtár felvidéki pótkötete 1940—41 évre*. Budapest
- HENTZ Lajos
1988 Egy mezőberényi szűcsmester feljegyzései és rajzai 1833—1834. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 11. 93—110.
- HINRICHS, Ernst
1982 Wie viele Menschen konnten in Deutschland um 1800 lesen und schreiben? In.: OTTENJANN, H.—WIEGELMANN, G., 1982. 85—103.
- HOBSBAWM, Eric—RANGER, Terence
1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge
- HOFER Tamás
1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI. 398—414.
- HOFER Tamás
1983 A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. *Népi Kultúra — Népi Társadalom* XIII. 39—64.
- HOFER Tamás—NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)
1987 *Hagyomány és hagyományalkotás*. Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1. Budapest
- HOFFMANN Tamás
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. *Ethnographia* LXVII. 536—561.
- HOFFMANN Tamás
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Budapest

- HOFFMANN Tamás
1975 *Néprajz és feudalizmus*. Budapest
- HOLÁCS Imréné
1971 *Családonomográfia falvaink felszabadulásának negyedszázados emlékére. Egy magyar parasztcsalád élete*. Keszthely
- HONT VÁRMEGYE
1914 adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. tc. alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest
- HONTI MÚZEUM (kiállítási vezető) Ipolyság, 1902.
- HOPF-DROSTE, Marie-Luise
1981 *Das bäuerliche Tagebuch. Fest und Alltag auf einem Ausländer Bauerhof 1873—1919*. Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen. Heft 3. Hg. OTTENJANN, H Cloppenburg
- HOPPÁL Mihály—KÜLLŐS Imola
1972 Parasztléletrajzok — paraszti írásbeliség. *Ethnographia* LXXXIII. 284—292.
- HOPPÁL Mihály—KÜLLŐS Imola (szerk.)
1974 „Emlékl hagyom...” Budapest
- SZ. HORSÁ Zsuzsanna
1986 *Hagyomány és migráció. Egy Felvidékről áttelepült közösség négy évtizede*. Szakdolgozat, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék
- HÖCK, Alfred
1982 Bemerkungen zu Notiz- und Rechnungsbüchern aus hessischen Dörfern. In: OTTENJANN, H.—WIEGELMANN, H. 1982. 49—60.
- IKVAI Nándor (szerk.)
1977 *Börzsöny néprajza*. Studia Comitatus 5. Szentendre
- IKVAI Nándor
1981 Etnikai és interetnikai vizsgálatok tanulságai az Ipoly két partján. In: *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása*. 108—113.
- IMHOF, Arthur E.
1987 *Planning Full-Size Life Careers*. Zürich (sokszorosított előadás)
- Az IPOLYSÁGI főgimnázium értesítője. 1913—1944 között évenként.
- IVES, Edward
1980 *The Tape-Recorded Interview. A Manual for Field-Workers in Folklore and Oral History*. Knoxville
- JANICS Kálmán
1979 *A hontalanság évei*. Bern
- JANÓ Ákos
1982 *Fejezetek a szanki és móriscgáti tanyásgazdálkodás múltjából...* Kecskeméti Kátona József Múzeum Közleményei 1. Kecskemét
- JÁVOR Kata
1966 *A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban*. Debrecen

- JÁVOR Kata
1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: *Varsány* 295—373.
- JUHÁSZ Antal
1971 Család és munkaszervezet. In.: *Tápe története és néprajza*. Szerk. JUHÁSZ Antal. 225—242. Tápe
- JUHÁSZ Antal
1974 A parasztság tárgyi ellátottsága. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1974—75—1. 105—167.
- KÁPOLNAI Iván
1980 *Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás*. Történeti Statisztikai Füzetek 4. Budapest
- KARDOS János
1933 *Csikósélet*. Hajdúböszörmény
- KERBLAY, Basile
1971 Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In: SHANIN, Theodor 1971. 150—160.
- KERECSENYI Edit
1979 A nagykanizsai Gutman család felemelkedése a nagyburzsoáziába. *Zalai Gyűjtemény* 12. 147—166.
- KESZTYŰS Lajos, Sarkadi
1938 *Kutatások a tiszántúli és északi-dombosvidéki kisgazdák vagyoni és jövedelmi helyzetéről az 1931—1936-ig terjedő években*. Debrecen
- KISS Albert
1958 Állattenyésztésünk belterjességének alakulása az elmúlt száz évben (1857—1957). *Statisztikai Szemle* 36. Január-február. 1—33.
- KISS Elemér (szerk.)
1944 *Az országos mezőgazdasági címtár kiegészítő része az országgyarapodásokkal visszatért területekről*. II. k. Pécs
- É. KISS István
1969 Adatok a szarvaskerep magyarországi termesztésének történetéhez. *Agrártörténeti Szemle* XI. 102—110.
- KLUCKHOHN, Clyde
1945 The personal document in anthropological science. In: GOTTSCHALK, Louis—KLUCKHOHN, Clyde—ANGEL, Robert (eds.) *The use of personal documents in history, anthropology and sociology*. New York (SSRC Bulletin 53.)
- KOCSIS Gyula
1987 Egy mezővárosi család gazdasági-társadalmi törekvései Cegléden 1730—1930. *Studia Comitatus* 18. 143—185.

KOCSIS Gyula

- 1989 Farkas István ceglédi gazda kéziratos számadáskönyve. In.: *Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból*. Szerk. ÉGETŐ Melinda—FILEP Antal. 175—206. Dokumentatio Ethnographica 13. Budapest

KOLLÁR, Stefan

- 1973 Gabonanyomtatás Dél-Szlovákiában. *Irodalmi Szemle* 16/7. 609—613.

KOMANOVICS József

- 1966 A földreformmal és a potsdami egyezmények végrehajtásával kapcsolatos telepítések Baranyában 1945—46-ban. *Agrártörténeti Szemle* VIII. 378—398.

KOMANOVICS József

- 1970 Szlovákiai magyarok betelepítése Baranyába 1947—48-ban. *Agrártörténeti Szemle* XII. 181—200.

KONKOLY-THEGE Gyula

- 1938 A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* XVI/11—12. 1007—1010.

KONKOLY-THEGE Gyula

- 1939 Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. *Magyar Statisztikai Szemle* XVII/4. 447—453.

KÓS Károly

- 1972 Az árucseré néprajza. In: *Népélet és néphagyomány*. 9—51. Bukarest

KÓS Károly

- 1976 Vásárok és vidékek. In: *Tájak, falvak, hagyományok*. 326—381. Bukarest

KÓS Károly

- 1981 Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. *Ethnographia* XCII. 471—477.

KÓSA László

- 1973 Magyar bakák Boszniában. *Tiszatáj* 27/8. 20—34.

KÓSA LÁSZLÓ

- 1976—78 A földművelés néprajzi vizsgálatának néhány fontos vonása (1945—1976). *Disserationes Ethnographicae* II. 76—88.

KÓSA László

- 1980a *A burgonya Magyarországon*. Budapest

- KÓSA László
1980b Egy tanyai gazdaság 1974-ben (Eszköztár és életmód). In: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc—SZABAD György. 399—424. Budapest
- KÓSA László
1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880—1920)*. Debrecen
- KOTICS József
1988 *Népi méhészkedés Gömörben*. Debrecen
- KOVÁCH Imre
1988 *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Rétegződés-modell vizsgálat IX*. Budapest
- KOVÁCH Imre—KUCZI Tibor
1982 Gazdálkodói előnyök átváltási lehetőségei a társadalomban. *Valóság* XXV/6. 45—55.
- KOVÁCS Emese
1978 A családi háztartásszervezés átalakulása. In: *Varsány*. 173—200.
- KOVÁCS István Gábor
1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Budapest
- KOVÁCS József
1912 Mezőkeresztes nagyközség (Biharmegye). *Magyar Gazdák Szemléje* I. 37—47, 124—133, 193—200, 252—258, 337—346, II. 44—59.
- KÖGL József Szeverin
1941 *Mosonmegyei német kéziratok énekeskönyvek*. Budapest
- KÖRNYEYNÉ Gaál Edit
1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban*. Debrecen
- KRAMER, Karl-S.
1982 Arbeitsjournale des 18. Jahrhunderts von holsteinischen Gütern. In: OTTEN-JANN, H—WIEGELMANN, G. 1982, 223—236.
- KRUPA András
1970 Egy földmunkás kereseti naplója (1928—1944). *Békési Élet* 5. 139—150.
- KRUPA András
1975 Önéletírás. Egy újkígyósi népi önéletírás. *Békési Élet* 10. 173—183.
- KULIN Sándor—WITTHEN Béla
1947 *Kisgazda-számtartás. Gyakorlati kézikönyv mezőgazdasági középiskolák és gazdasági iskolák részére*. Budapest
- „Kurtaszoknyás hatfalu”
1988 Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Összeállította: LISZKA József. Új Mindenes Gyűjtemény 7. Bratislava
- KÜLLÖS Imola
1969 A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratok énekköltészet. *Népi Kultúra — Népi Társadalom* II—III. 235—245.

- KÜLLŐS Imola
 1982 A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. In: *Az életrajzi módszer*. Szerk. KÜLLŐS Imola. 163—173. Documentatio Ethnographica 9. Budapest
- LÁM Frigyes
 1928 *Egy győri polgár a reformkorszakban*. Győr
- LASLETT, Peter (ed.)
 1972 *Household and Family in Past Time. Comparative Studies in the Size and Structure of Domestic Group over the Time*. Cambridge
- LEÍRTAM életem
 1987 *Népi önéletrások*. Közzéteszi: PILLICH László, VETÉSI László. Bukarest
- LENGYEL György
 1980 *A csehszlovák fejlődés néhány vonása a két világháború között*. MTA Világgyazdasági Kutatóintézet Tudományos Tájékoztató Szolgálatának Közleményei. Budapest
- LIPTÁK Pál
 1977 *Rajzok Bornai Zsófia és öreg Lászik Mátyás gazdasági jegyzésein*. Békéscsaba
- LISZKA József
 1986 Adalékok egy kisalföld-peremi község gazdálkodási rendszeréhez. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. NOVÁK László—SELMECZI László. 631—648. Nagykovács
- LISZKA József
 1988 *A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográfiája*. Bratislava
- LISZKA József
 1990 *Néprajzi kutatás Szlovákiában (1918—1938)*. Bratislava
- LORENZEN-SCHMIDT, Klaus-J.
 1982 Die Wirtschaftsführung eines Grevenkoper Bauern zwischen 1847 und 1881. In: OTTENJANN, H.—WIEGELMANN, G. 1982. 237—275.
- LÖFGREN, Orvar
 1974 Family and Household among Scandinavian Peasants: an Exploratory Essay. *Ethnologia Scandinavica* 17—52.
- LÖFGREN, Orvar
 1976 Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. *Ethnologia Scandinavica* 100—115.
- LÖHERER Andor
 1899 *Zebegény hontmegyei község parasztgazdái monográfiája*. Budapest
- MACFARLANE, Alan
 1970 *The Family Life of Ralph Josselin. An Essay in Historical Anthropology*. Cambridge

MACHNYIK Andor

1935 *Csallóköz. Gyakorlati agrár- és szociálpolitika*, Komárom

A MAGYAR korona országainak helységnévtára (1882, 1888, 1892, 1898, 1902, 1907, 1913, 1933, 1938, 1941, 1944 években).

MAGYAR Néprajzi Atlasz I—III.

1987 Főszerk. BARABÁS Jenő. Budapest

A MAGYAR szent korona országainak állatlétszáma az 1922-ik évi február hó 20-iki állapot szerint (1913). *Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat* 41. k. Budapest

MAGYARI Márta

1983 Állattartás két Ung-vidéki faluban. *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 23. 127—131.

MAGYARI Márta

1985 A baromfinevelés néhány Ung vidéki faluban. *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 23. 100—103.

MAKAI Ágnes—HÁZI Vera

1990 *Kitüntetések*. Budapest

MAKKAI LÁSZLÓ

1957 Zákány Péter mosonmagyaróvári tőzsér bevételi és kiadási naplója 1630—39-ből. *Agrártörténeti Szemle* I. 247—258.

MALONYAY Dezső

1922 *A magyar nép művészete V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete*. Budapest

MANGA János

1943 Honti nap Ipolyságon. *Néprajzi Értesítő* XXXV. 113—117.

MANGA János

1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Budapest

MANGA János

1979 *Palócföld*. Budapest

MÁRKUS István

1979 *Nagykörső*. Budapest

MÁRKUS Mihály

1977 Kelet-szlovákiai sertéskepecsek. *Etnographia* LXXXVIII. 365—389.

MARTON Pálné Homok Erzsébet

1965 *Versegi hétköznapiak*. Szerk. MOCSÁR Gábor. Budapest

MÁTÉ Bertalan

1987 Adatok a ceglédi nagygazda-alkalmazottak javadalmazási viszonyaihoz a 19. században. *Studia Comitatensia* 18. 227—244. Életmódkutatások Pest megyéből. Szentendre

MÁTÉNÉ Szabó Mária Rózsa—MOHAY Tamás (szerk.)

1988 *Néprajzi útmutató diákoknak és szakkörvezetőknek*. Budapest

MATLASZKOVSKI Tádé

é.n. [1911] *Kisgazdaságok számvitele*. Budapest

MATYÓFÖLD a híres Mezőkövesd.

é.n. [1942] Írták és szerkesztették: DALA József, ERDÉLYI Tibor. Budapest

MEDICK, M.

1976/1989 A proto-indusztriális családi gazdaság: a háztartás és a család strukturális funkciói a paraszttársadalom ipari kapitalizmussá válása során. In: *A háztartás ...* 49—59.

MENOSLAV obci na Slovensku

1920 (Szlovákia helységnévtára). Bratislava

MÉRYNÉ T. Margit

1978 Szlovákiai magyar népviseletek (Ipolynyék). *Hét* 23/13. sz. 24.

MILHOFFER Sándor

1898 *A mezői munkás-viszonyok hazánkban*. Budapest

MILLER, Celia (ed.)

1985 *The Account Book of Thomas Smith, Irely Farm; Hailes, Gloucestershire 1865—71*. Bristol

MINGE-KALMAN, W.

1978/1989 The Industrial Revolution and the European Family. Comparative Studies in Sociology and History. Vol. 20. 454—468. Ford.: Az ipari forradalom és az európai család: a gyermekkor intézményesítése, mint az otthoni munka piaca. In: *A háztartás ...* 60—62.

MINT FÉSZKÉBŐL kizavart madár. A hontalanság éveinek irodalma Csehszlovákiában 1945—1949.

1990 Válogatta: MOLNÁR Imre—TÓTH László. Budapest

MOHAY Tamás

1983 *Felvidéki telepések Baranyában*. Szakdolgozat, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tan-szék

MOHAY Tamás

1987 A paraszti gazdasági naplók néprajzi forrásértéke. *Honismeret* XV/5. 504—506.

MOHAY Tamás

1988 Egy parasztember életének évtizedei és konfliktusai. In: *Arator*. Dolgozatok Ballassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. BALÁZS Géza—VOIGT Vilmos. 223—228. Budapest

MOHAY Tamás

1988 Paraszti kéziratok, házi irattárak gyűjtése. In: MÁTÉNÉ SZABÓ Mária—MOHAY Tamás szerk. (1988) 217—232.

MOHAY Tamás

1991 Work time and labor on a peasant farm in Hungary. *Néprajzi Értesítő* LXXI—LXXIII. 157—168.

MOHAY Tamás

1992 Egy parasztember társadalmi kapcsolatai. In: *Közelítések*. Szerk. MOHAY Tamás. 237—244. Debrecen

MOLNÁR Ambrus

- 1967 Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon 1840—1846. *Agrártörténeti Szemle* IX. 117—172.

MOLNÁR Mária

- 1970 Egy parasztgazdaság munkaszervezete (Tarpa, 1940). *Agrártörténeti Szemle* XII. 497—519.

MOLNÁR Mária

- 1977 Work organization of a peasant farm. Tarpa, 1940. *Acta Ethnographica* XXVII. 79—107.

MOLNÁR Mária

- 1981 Esze József munkanaplója. *Néprajzi Közlemények* XXIV. 11—56.

MOLNÁR Sándor

- 1931 *Magyar sors francia földön*. Párizs

MORVAY Judit

- 1981² *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest

NAGY Csaba

- 1984 Magyar kivándorlás Franciaországba a két világháború között. *Honismeret* XII. 2. 62—64.

NAGYNÉ M. Kornélia

- 1978 Az Ipolymente népi építésze I—VI. *A Hét* 23. 39—44. sz. 24.

Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére

- 1982 MÓDY György közreműködésével szerk. BALASSA Iván—UJVÁRY Zoltán. Debrecen

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900

- 1904 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat* 2. k. Budapest

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910

- 1912 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai községek szerint. *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat* 42. k. Budapest

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1941

- 1947 Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint (kézirat gyanánt). Budapest

NIEDERMÜLLER Péter

- 1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. 376—389.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1989 A néprajztudomány válaszüttjai, avagy a kultúrákutató elméleti dilemmái. *Budapesti Könyvszemle* I/1. 79—84.

NOVOTNY Tihamér

- 1987 *Első világháborús katonaemlékek*. Budapest

OLÁH József

- 1971 Bémunka a parasztbirtokon az 1920—30-as években. *Agrártörténeti Szemle* XIII. 483—515.

- ORMÁNDY János
1925² *Mezőgazdasági egyszerű számtartás*. Budapest
- ORTUTAY András
1987 Egy esztergomi földműves család gazdasági és társadalmi viszonyai a 18—19. században. In: *Rendi társadalom — polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. 247—254. Salgótarján
- OTTENJANN, Helmut
1982 Buchführungssysteme ländlicher Werkstätten. Zum Biedermeyertrend in der Möbelkultur des Osnabrücker Artlandes. In: OTTENJANN, H.—WIEGELMANN, G. 1982. 151—204.
- OTTENJANN, Helmut—WIEGELMANN, Günter (Hg.)
1982 *Alte Tagebücher und Anschreibebücher*. Münster
- O. NAGY Gábor
1941 Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratos gyűjtemény-irodalmunkban. *A debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézet dolgozatai* 22. sz. 203—288. Debrecen
- PALÁDI-KOVÁCS Atila
1965 *A keleti palócok pásztorkodása*. Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen
- PALÁDI-KOVÁCS Atila
1973 Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak? *Ethnographia* LXXXIV. 366—376.
- PALÁDI-KOVÁCS Atila
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Atila
1982 Piac és vándorárusítás a Losonc vidéki magyar kertészfalvak életében. In: *Néprajzi tanulmányok...* 377—385.
- PALÁDI-KOVÁCS Atila
1983 *Életmód, foglalkozás, nemzetiség*. Debrecen
- PARIKOVÁ, Magdaléna
1981 A földművelés néprajzi vizsgálata a népi kultúra szlovák—magyar viszonyának tükrében. In: *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. 453—460. Budapest—Békéscsaba
- PARIKOVÁ, Magdaléna
1986 A szlovák—magyar etnikai határ agrárproblematikájának kutatása. In: *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. 249—253. Békéscsaba
- PARIKOVÁ, Magdaléna—SLASKOVSKY, Peter
1981 A honti agrikultúra szlovák—magyar párhuzamai. In: *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása*. 103—107. Bratislava
- PETERCSÁK Tivadar
1983 *Népi szarvasmarhatartás a zempléni Hegyközben*. Borsodi Kismonográfiák 17. Miskolc

PETERDI Vera

1979—80 Az Allt család háztartási eszközei: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve* 151—198.

PINTÉR Ilona

1981 Egy tanyagazdaság 1939-ben (Szentes). *Agrártörténeti Szemle* XXIII. 211—222.

PORTER, R. E.

1979 The value of farm notebooks: a new example from Cheshire. *The Local Historian*. Vol. 13. No. 5. 270—276.

S. PÜSKI Anna

1982 Káta Gábor krónikás könyve. In: *Néprajzi tanulmányok...* (1982) 539—551.

RÁDULY János

1987 „Mikor a szolgának telik esztendeje” Bukarest

RADVÁNSZKY Béla

1986² *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest

RENDI TÁRSADALOM — polgári társadalom 2. Kutatás — módszertan.

1989 Szerk. ERDMANN Gyula. Gyula

RUDIE, Ingrid

1969—70 Household Organization: Adaptive Process and Restrictive Form. A Viewpoint on Economic Change. *Folk* 11—12. 185—199.

RUBINEK Gyula (szerk.)

1911 *Magyarországi Gazdacímár*. Budapest

RUZSÁS Lajos

1981 A kisüzemi szőlőtermelés gazdasági jelentősége egy városi iparos gazdasági tevékenységében. *Agrártörténeti Szemle* XXIII. 542—545.

SAJÓHELYI István

1938 A visszacsatolt északi terület: Mezőgazdaság. *Magyar Statisztikai Szemle* XVI. 11—12. 1049—1054.

SALAMON Anikó

1979 *Így teltek hónapok, évek... Öt életrajz*. Bukarest.

SÁNDOR Eleonóra

1989 Paraszti földművelés a 20. század első felében. *Múzeumi Híradó* (Dunaszerdahely) XIII. 19—43.

SÁNDOR Ildikó, I.

1972 Népi kéziratok könyv 1847-ből. *Studia Comitatus* I. 185—218.

SANJEK R.

1989 A háztartások szervezete Adabrakában: a komparatív elemzés távlatának szélesítése felé. In: *A háztartás...* 37—40.

SÁRKÁNY Mihály

1976—78 A gazdálkodás etnográfiaja és a gazdasági antropológia. *Dissertationes Ethnographicae* II. 18—30.

SÁRKÁNY Mihály

1978 A gazdaság átalakulása. In: *Varsány*. 63—150.

- SÁRKÁNY Mihály
1983 Parasztság és termelési viszonyok. *Népi Kultúra — Népi Társadalom* XIII. 21—37.
- SHANIN, Theodor (ed.)
1971 *Peasants and Peasant Societies*. London
- SÍK Endre
1989 Adalékok a háztartás gazdaságsszociológiájához. In: *A háztartás...* 5—29.
- SIPOS Erzsébet
1982 *Szülőföldem, Földeák népelete*. Makói Múzeum Füzetei 28. Makó
- SIPOS Sándor
1938 A termelői és a fogyasztói árak vizsgálata Magyarországon. Klny: *Magyar Gazdák Szemléje* 1938. január. Kecskemét
- SKALLÁK Illés
1968 *Vallomása*. Budapest
- SOÓS László
1987 Az eladósodott kisbirtokos paraszti család hiteltörlesztési esélyei a két világháború között a Dél-Alföldön. In: *Rendi társadalom — polgári társadalom...* 1. 255—261. Salgótarján
- STEUER György
1906 *Palona (Plávna) Bács-Bodrog vármegyei község gazdasági monographiája*. Budapest
- STOKLUND, Bjarne
1979—80 On Interpreting Peasant Diaries: Material Life and Collective Consciousness. *Ethnologia Europaea* Vol. XI. 2. 191—207.
- STOKLUND, Bjarne
1984 Dán parasztlak modernizálódás útján: naplók és följegyzések a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről, a földreform idejéből. *Ethnographia* XCV. 444—448.
- STOLL Béla
1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565—1840*. Budapest
- SULÁN Béla
1957 Bazsó Lidi néni önéletrajza. *Magyar Nyelvjárások* IV. Budapest. 115—153.
- SYMES, D.G.
1973 Stability and Change among Farming Communities in Southwest Ireland. *Acta Ethnographica* XXII. 89—105.
- SZABÓ Béla
1938 A vizsacsatolt északi terület: Kivándorlás. *Magyar Statisztikai Szemle* XVI. 11—12. 1035—1038.
- SZABÓ István
1973 Egy járszódózsai család genealógiája. In: *Járszódózsai és a palócság*. Szerk. SZABÓ László. 33—113. Eger—Szolnok

- SZABÓ István
1974 A családi gazdálkodás Jászdózsán a kapitalizmus korában. *Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára*. Szerk. TÓTH János. 117—144. Jászberény
- SZABÓ István
1981 *Egy földmunkás család hagyatéka I—II*. Szolnok
- SZABÓ Károly—É. SZÓKE István
1982 Adalékok a magyar—csehszlovák lakosságcsere történetéhez. *Valóság* XXV/10. 90—94.
- SZABÓ Lajos
1968 Zsujtai András lajstromos könyve. *Történelmi Évkönyv* II. (Miskolc) 157—183.
- SZABÓ László
1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a zempléni hegyvidéken. *Néprajzi Értesítő* XLVII. 133—158.
- SZABÓ László
1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX—XX. században*. Szolnok
- SZABÓ László
1971 A türkevei Dani-Szabó család birtokának alakulása 1745—1918 között. *Emlékkönyv a türkevei múzeum fennállásának 20. évfordulójára*. 117—133. Türkeve
- SZABÓ László
1982 A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálata. In: *Néprajzi tanulmányok...* 271—291.
- SZABÓ László
1988 *Társadalomnéprajz*. Debrecen
- SZABÓ Zoltán
1936 *A tardi helyzet*. Budapest
- SZALÁNSZKY Károly
1932 *Néhány magyar földművescsalád élete számokban*. Budapest
- SZANISZLÓ József
1942 Csallóközi földreform 1941-ben. *Társadalomtudomány* 1942. 107—114.
- SZANYI Mária
1981 Mezőgazdasági eszközök. *A Hét* 26/34. 24.
- SZARVAS Zsuzsa
1988 *Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között*. Életmód és Tradíció I. Budapest
- SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona
1986 Egy kecskeméti háziasszony számadáskönyve 1826—27-ből. *Cumania* 9. 145—168.
- SZENTI Tibor
1985 *Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről*. Budapest

- SZENTI Tibor
1988 *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból.* Budapest
- SZENTI Tibor
1990 Egy hódmezővásárhelyi tanya építésének, bővítésének és karbantartásának paraszti dokumentumai. *Ház és Ember* 6. 209—218.
- SZELÉNYI Iván
1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest
- SZENT-IVÁNYI István
1988 Élettörténetek gyűjtése. In: MÁTÉNÉ SZABÓ Mária Rózsa—MOHAY Tamás szerk. 201—216.
- SZILÁGYI Miklós
1975 Halászati üzemformák a Tisza vidékén a XVIII—XIX. században. *Ethnographia* LXXXVI. 521—536.
- SZILÁGYI Miklós
1978 A XIX. század eleji paraszti vagyonelektárak forráskritikai értékelésének kérdéséhez (Gyomai és mezőberényi anyag alapján). *Békési Élet* XIII/3. 387—390.
- SZILÁGYI Miklós
1979 Egy tolnai halász mondja. *Dunatáj* II.3. 61—70.
- SZILÁGYI Miklós
1980 *A Hernád halászata.* Miskolc
- SZILÁGYI Miklós
1986a *Gyűjtő módszerek és forráskritika a néprajztudományban.* Debrecen
- SZILÁGYI Miklós
1986b Családi és közösségi gazdálkodás változásai az alföldi mezővárosokban. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* Szerk. NOVÁK László—SELMECZI László. 533—546. Nagykovács
- SZÖLLŐSY Zoltán
1939 Állatállomány a Felvidék visszacsatolt részén. *Magyar Statisztikai Szemle* XVII.5. 510—518.
- SZÓNYI Gyula
1938 A visszacsatolt északi terület: Átalakulás. *Magyar Statisztikai Szemle* XVI.11—12. 1102—1108.
- SZUHAY Péter
1982 *A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában.* Borsodi Kismonográfiák 14. Miskolc
- SZŰCS Judit
1988 Egy csongrádi tanya története és tárgyleltára. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988—1. 141—166.
- TAJTI Gábor
1985 Harcoltam a Don-kanyarban. Néprajzi Múzeum EA 22658.

- TÁBORI György
1970 Tótkomlósi kelengye a 19. században. *Békési Élet* V/1. 130—138.
- TAKÁCS Lajos
1964 *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest
- TAKÁCS Lajos
1979 A paraszti írásbeliség XVII. századi történetéhez. *MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományok) Osztálya Közleményei* 31. 361—371
- TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest
- TÁLASI István
1979—80 Néprajzi tanulmányok, írások. I. *Dissertationes Ethnographicae*. 3—4. (különösen 15—213.)
- TAMÁSI Gáspár
1971, 1983² *Vadon nőtt gyöngyvirág*. Bukarest
- TARISZNYÁS Márton
1982 *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest
- THIRRING Gusztáv
1927 Az elcsatolt Felvidék kivándorlási mozgalmi. *Magyar Statisztikai Szemle* V/5. 394—421., V/6. 505—536.
- THIRRING Gusztáv
1933 Az elcsatolt Felvidék újabb kivándorlási mozgalmi (1926—31). *Magyar Statisztikai Szemle* XI/2. 72—90.
- TILKOVSKY Lóránt
1964 Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átcsatolt területen. *Történelmi Szemle* VII. 87—111.
- TÓTH János
1976 *A Jászkunság helyzete a 18. sz. végén*. Bedekovich Lőrinc kéziratok könyve. Jászberény
- TÓTH Tibor
1980 *Ellentét vagy kölcsönösség?* Budapest
- TÓTH Tibor
1982 A mezőgazdasági jövedelmezőség és vállalati típusok kérdéséhez az 1930-as években. *Agrártörténeti Szemle* 24. 70—86.
- TÓTH Tibor
1983 *A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években*. Budapest
- TÓTH Zoltán
1971 A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztsalád tevékenységszerkezete. *Társadalomtudományi Közlemények* 1971/2. 65—117.
- TÓTH Zoltán
1977 Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. *Agrártörténeti Szemle* XIX. 199—218.

TÓTH Zoltán

1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest

TÖRÖK Katalin

1981 Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén. *Agrártörténeti Szemle* XXIII. 381—488.

ÚJVÁRI Lajos

1979 Vilma néni, a tudós asszony. *Dunatáj*, (számjelzés nélkül) 45—59.

ÚJVÁRINÉ KERÉKGYÁRTÓ Adrien

1981—84 (1989) Csíkmenasági leltárak (1779—1930). *Néprajzi Értesítő* LXIII—LXVI. 71—163.

ÚJVÁRY Zoltán

1960 Népi kéziratos verseskönyveink. *Műveltség és Hagyomány* I—II. 111—143.

ÚJVÁRY Zoltán

1963 Tasnádi Lajos botpaládi kéziratos könyve. *Jósa András Múzeum Évkönyve* III. 155—175.

ÚJVÁRY Zoltán

1982 Népi írásbeliség, kéziratos könyvek. *Honismeret* X. 6. 3—5.

YANAGISAKO, S. Y.

1989 Család és háztartás... In: *A háztartás...* 33—36.

VARGA Antal

1979 Egyszerű parasztház építési költségei a XIX. század közepén. *Múzeumi Kurír* 31. 37—38.

VARGA Gyula

1981 Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között. In: VARGA Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. 417—431. Berettyóújfalu

VARGA Gyula

1982 Kisgazdaságok gépi felszereltsége a két világháború között a Berettyó völgyében. In: *Néprajzi tanulmányok...* 292—301.

VARGA Gyula

1985 A bárándi agrártermelés 1700—1945. In: *Báránd története és néprajza*. Szerk. BALASSA Iván. 273—331. Báránd

VARGA István

1938 Az északi terület visszacsatolásával kapcsolatos strukturális jellegű gazdasági változások. *Magyar Statisztikai Szemle* XVI/11—12. 1143—1153.

VARGA János

1964 Öreg Gyükér József krónikája 1781—1866. *Agrártörténeti Szemle* VI. 453—472.

VÁRI András (szerk.)

1988 *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest

- Varsány
1978 *Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Szerk.: BODROGI Tibor. Budapest
- VÉCSEY Loránd—VÁSÁRHELYI László
1900 Két monographia — Szentpéterszeg és Sikló. *Magyar Gazdák Szemléje* 966—954.
- VIGA Gyula
1974 Miskolci földbirtokosok iparos- és kereskedőszámlái a 19. század első felében. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* XIII. 95—101.
- VIGA Gyula
1983 Néhány szempont az állattartás marginális területeinek vizsgálatához. *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 21. 123—127.
- VIGA Gyula
1985 Néhány kisgyőri katonalevél az első világháborúból. *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 23. 89—95.
- A VISSZACSATOLT Felvidék és Ruténföld címtára.
1939 Budapest
- VÖRÖS Antal
1984 A paraszti gazdálkodás, életmód és mentalitás változásai (1850—1914). In: *Életmód: modellek és minták.* Szerk. HOPPÁL Mihály—SZECSKÓ Tamás. 297—309. Budapest
- VÖRÖS Károly
1977 A parasztság változása a XIX. században. *Ethnographia* LXXXVIII. 1—13.
- WEBER, Max
1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest
- WILK, R. R.—NETTING, Mc. C. R.
1984 Háztartások: változó formák és funkciók. In: *A háztartás...* (1989) 41—46.
- WINCH, Peter
1988 *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához.* Budapest
- WOODWARD, Donald (ed.)
1984 *The Farming and Memorandum Books of Henry Best of Elmswell, 1642.* Records of Social and Economic History. New series VIII. Oxford
- ZÁBORSZKY Miklós
1977 Egy sári parasztcsalád útja a XVIII. század végén és a XIX. század elején. In: *MTA PAB—VEAB Értesítője.* 1977/2. 2. (A Dunántúl településtörténete II/2. 1767—1848.) 147—156.
- ZAGYVA (Sebők) Lajosné Polacsek Anna
Paraszi önéletrajz. Néprajzi Múzeum EA 19320.
- ZALABAI Zsigmond
1985 *Hazahív a haranszó. Ipolypásztó népelete 1928—1945.* Bratislava
- ZÁVADA Pál
1986 *Kulákprés.* Budapest

ZÓLYOMI József

- 1969 Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. *Agrártörténeti Szemle* X. 13—4. 439—478.

ZÓLYOMI József

- 1984 Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* X. 265—317.

ZSALKOVICS Kálmán György

- 1900 Malmos, beregmegyei község parasztgazdáinak monográfiája. *Klly. Magyar Gazdák Szemléje* jún.

ZSUPOS Zoltán

- 1987 *Dél-Gömör gyűjtögető gazdálkodása*. Debrecen

**A PEASANT DIARIST
LIFE AND WORK OF SÁNDOR NAGY
IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY
IN IPOLYNYÉK**

Résumé

My aim in this book has been to give a detailed description and analysis of a twentieth century peasant farm and household, keeping in sight both its internal and external relations. I have tried to give a precise picture of the changes in individual and family life, of production, utilisation, of the short and long-term decisions that give an insight into the operation of a particular farm management logic. I wanted to give a clear picture of how the individual and the farm operation as a whole adjusted to the changes in the family life cycle, in the village, in relations outside the village and in the wider economic and social environment. Thanks to the favourable source endowments, I was able to pursue these goals from the time the chosen farm unit became independent right up to its complete transformation, from 1925 to 1947, that is, through practically an entire generation. This means that I am able to present more than a single moment captured in time. Another new feature is that the farm examined was located at the edge of the Hungarian-speaking territory: it operated in Ipolynyék (Vinica) which from 1920 belonged to Czechoslovakia (now Slovakia). So far only scattered data and studies of particular aspects have been available on the subject of farming in this region.

The questions I formulated at the beginning of the research were determined by the fact that the owner of the farm studied, a smallholder peasant, had for more than forty years continuously kept a diary in which he recorded all receipts and expenditures and at the end of his life he was also able to comment on these for decades back. It was on this basis that I attempted to clarify what questions can be put to such a diary with the hope of an answer, especially when there is not only a continuous series of records available but also the possibility of recording recollections. The abundance

of factual data recorded in context, far exceeded in both quantity and quality what can be collected solely by ethnographic interviews. While retaining the usual categories used in research practice for the description of farms (cultivation, animal husbandry, work organisation, sale of produce, household), this led me to take far greater advantage than hitherto of the possibilities inherent in the quantified data. As a result, in place of rough averages, a precise picture can be obtained of the real processes. In addition, I tried to gain an insight into the human behaviour and way of thinking underlying and producing the figures, to see the strategy pursued in the different branches of the farm activity and in the organisation of family life. What kind of rationality lies behind these strategies? How does this fit in with the structural transformation that is generally called *embourgeoisement*? However, it was not my aim to make a systematic comparison of the farm studied, either with other individual farms or with the farming that generally characterised villages or regions. Nor was it my aim to give a comprehensive presentation of peasant farming in *Ipolynyék* or in the *Ipoly* region or to give a theoretical summation of a type of peasant farm economics.

Studies that examined concrete peasant families or farms as individual units (Edit Fél, Ambrus Molnár, Mária Molnár, István Balogh) can be regarded as the precedents of my work. Certain areas of peasant literacy were first used by folklorists. Later some of the genres were examined (Tibor Bellon, Irén Sz. Bányai) and there is quite a large body of published data and sources (as well as unpublished archive material) from the range of peasant written records. Besides these few Hungarian precedents, the achievements in the English-, Swedish-, Danish- and German-speaking areas where both peasant literacy and its study have greater traditions, proved very instructive (Fenton, A., Miller, C., Woodward, D., Stoklund, B., Wiegelmann, G., Ottenjann, H., etc.). I drew extensively on peasant memoirs and studies made of them, and on the achievements of agricultural administration studies (Lajos Juhos, Lajos Kesztyűs, Tibor Tóth).

The direct source of my investigation is a household-farm diary covering the period from 1925 to 1964 kept by Sándor Nagy (1897—1987) without any external encouragement or purpose. This diary for the most part contains the financial expenditures and receipts of the farm and household, although there are also notes on work, family events, weather and historical circumstances, in short, everything that belongs within the scope of contact between

the household and farm, and the "outside world". The entries devote far less attention to what is inside the household and farm: the production and yield intended for the family's own use and consumption, the precise order of the work performed, or the personal reflections of the diarist. I also used other documents from the personal archives of the peasant diarist: certificates of birth, marriage and death, almanac inscriptions, contracts of sale, photographs, textbooks, school certificates, surveying plans, and his school-age son's farm work diary kept in 1944. The time limits of the investigation do not cover the full period of the diary because after 1947 Sándor Nagy moved from his original home to Mór, a village in Hungary and under the changed historical circumstances he was no longer able to continue independent peasant farming there. In the course of the ethnographic collecting work I attempted to explore the full social environment of the peasant diarist and among the secondary sources I made use of statistics, official lists of place names and data banks.

As a basic methodological principle I aimed first and foremost for understanding, as the term is used by Clifford Geertz on the basis of the philosophy of science of Max Weber and the Anglo-Saxon analytical philosophers. The fact that the possibilities for source criticism of memory were limited in the interpretation of data in the diary set a limit on the interpretative approach to the complex web of the networks of meaning. As a result, many facts stood "naked" before me and it was mainly only the quantification and the trends detectable through it that created links among them. This is why I drew up 54 tables which throw light on the circumstances of the villages examined, the thematic distribution of the records, the monetary value of the goods purchased and sold and their relative proportions.

In presenting the life and family history it was not so much my aim to trace a linear biography but rather to grasp the focal points condensing decisions having an influence over shorter or longer periods. These are more shaped and episodic in the verbal process of recollections too; in them the life events have consolidated into stories. The life of Sándor Nagy from 1897 to 1987 spans the period when the traditional peasant way of life began to disintegrate irrevocably among broad strata of the Hungarian peasantry and whether they wanted to or not, large numbers were forced to leave their stratum and accustomed circumstances. This life career began from the beginning of this century in Ipolyfödemes (Ipelské Ulány, Slovakia), a traditional

village community living in considerable isolation on the Hungarian—Slovak language border. The patriarchal extended family, subsistence farming, the world of traditional values and relations (with work, religion and the family at their core) formed its first environment. Work undertaken in childhood on a large estate in a neighbouring village and in Budapest 80 kilometres away, were the first steps out of this world. This was followed by service on the front during the First World War (1915—16), two years as a prisoner-of-war in Russia spent as a servant in a Caucasian peasant village (1916—18), then on returning home participation in his native region in the 1919 spring campaign of the Red Army of the Hungarian Republic of Soviets, then a Czech prison. All this amounted to an absence of five years from his native land, a mass of new experiences and acquaintance with distant worlds. He could no longer return to the place he left since from 1920 the accustomed links to the south were blocked by the new state border drawn by the Peace Treaty of Trianon. The first five years of life in minority status were also the first five years of Sándor Nagy's marriage: at that time he still lived in an extended family community with his father and married elder brother. He left this in 1925 and moved 8 kilometres to Ipolynyék (Nekyje, recently Vinica, Slovakia), to live with his father-in-law in his wife's native village. The former district seat, the village best endowed with institutions and infrastructure in the whole area broadened the possibilities in the direction of more intensive farming and the socially more articulated settlement also offered Sándor Nagy the possibility of a more extensive system of social relations. One of his brothers-in-law took work in France as a guest worker and rented his land for this period to Sándor Nagy. They took in the daughter of the other brother-in-law whose mother had died. The establishment of patron-client relations with poor people and day labourers in the district allowed them to accumulate a kind of prestige capital; the network of relations with shopkeepers, merchants, tradesmen, teachers, landowners, lawyers and schools belonged within the scope of those (also) cultivated in a contractual manner. The young farmer who had come to Ipolynyék by marriage soon became an esteemed member of the new community, a member of the church council and chairman of the reading circle. It was then that the early manifestations of the demand for education emerged in full: he subscribed to newspapers and installed a radio with the help of his sons. He strove to give his four sons an education and with considerable success: the eldest — who was

excluded from peasant work by a leg infirmity — earned a degree in law, two others matriculated and the fourth attended a farming school. Among the historical changes, the years 1938 and 1944 — when the borders were redrawn — were of significance in the operation of the farm rather than in the life career. But 1947 was the year of flight, when Sándor Nagy began a new life in Mór in Hungary, a large village that had lost much of its population as a result of the deportation of an earlier German majority. The last decades of his life here were characterised by gradual isolation, closing in and the limitation of real alternatives.

As regards the size of his farm, Sándor Nagy belonged to the small stratum in Ipolynyék, amounting to approx. 6 per cent of the population, with 10—20 “hold” of land (1 “hold” = 0.57 hectares) enabling them to farm independently without taking outside work and without the regular use of external labour. Over the twenty years examined the farm grew in size from 6.5 to 17 “hold” through rental and purchase of land. This roughly corresponded to the changes in the amount of labour available and the number of consumers in the family. After the initial stock the farming was gradually modernised through purchases that can be clearly traced in the diary. As a result, by the mid-forties a gauge 7 plough, drill-sower, weighing-machine, etc. were in use and the combined value of this equipment amounted to roughly 10 per cent of the property value. The plants cultivated and the crop rotation on the fragmented holding made up of 10—15 plots served in part for the family’s use and in part, in a process that can be clearly observed from the early thirties, to supply fodder for the livestock and a cash income. Together with the two- and three-crop rotations, the use of the Norfolk System indicates the establishment of a more intensive form of cultivation and from the mid-thirties intensive fodder and fodder seed production can also be observed. The main fodder, bird’s-foot trefoil was only introduced in Hungary too on a wider scale around those decades and even then on large rented estates rather than on peasant farms. The utilisation of the vineyard was determined by the economic situation at the given time: this was characterised under the Czechoslovak state by a tax system that gave preference to beer consumption so that during this period the farm sold grapes while after 1938 — in part due to the effect of the war on the economy — a larger volume of wine sales can be observed. It was also at the end of the thirties that Sándor Nagy planted an orchard. The data on produce sold clearly show

the stages in operation of the farm covering successive periods of 4—5 years, by and large reflecting a steadily growing volume of sales and cash income. The balance of purchase and sales of fodder shows that Sándor Nagy earned an income of several hundred or thousand crowns a year from this source which was regularly twice to ten times higher (in exceptional years twenty times higher) than the outlays for this purpose. There is every indication that Sándor Nagy successfully tided over the unfavourable effects of the Great Depression of 1929—33: in fact it was in the early thirties that he earned his first larger cash incomes.

Throughout the entire period the receipts from animal husbandry, representing 20—82 per cent of total income, represented the largest proportion of Sándor Nagy's farming proceeds. Two of the main lines were regular fattening of geese for the market and the raising and sale of steers. Sándor Nagy did not keep horses although he would have liked to as this was part of the "good farmer" image he longed to attain, but he could not afford them. Throughout the period of his farming in Ipolynyék he used oxen as draught animals, not only for himself but also in work done for others. The statistics show that in Ipolynyék the shift from oxen to horses as draught animals must have occurred around the early years of the century: in the interwar years approx. 60 per cent of the farmers kept draught animals and they also did work on the 200 or so farms that did not keep a yoke of draught animals. After the territory was returned to Hungary in 1938 the effect on the farm's sales for the most part was that instead of mainly buying, raising and selling young steers, Sándor Nagy began to buy oxen. He did not always keep a cow but when he did have one, he sold part of the milk. A characteristic form of keeping cows was for "half profits" (this has been described by Edit Fél as share farming): in such cases the buyer did not pay the seller for the cow in cash but kept it for one or two years during which the buyer was entitled to the milk and manure and after calving buyer and seller received an equal share of the proceeds from sale of the calf. The other animals were kept mainly to meet the family's food requirements, although the diary also contains entries on the sale of piglets and porkers. Sheep were only bought occasionally, during the summer seasonal work to cover the increased meat needs and they sometimes kept a goat if they did not have a cow and could not obtain milk otherwise. The recollections on goat-keeping throw a sharp light on the criteria of evaluation since here, as elsewhere, the goat

was a sign of poverty and Sándor Nagy strove to avoid or explain away this appearance. The intensity of Sándor Nagy's animal husbandry can be seen in the fact that his stock calculated in standard animals (35.7 per 100 "hold") far exceeded the average for the village (11.4 per 100 "hold") and was also greater than the higher average for Upper Hungary (24.9 per 100 "hold"). His receipts from animal husbandry regularly amounted to several thousand crowns a year.

The fairs were outstanding among the sales occasions. I tried to approach these not so much in the usual interpretation of fairs as places where large crowds gathered and where goods and information were exchanged in the colourful bustle. His records covering 177 fairs over twenty years make it possible to trace the different stages in a farmer's attendance at fairs, which correspond to the stages in operation of the farm. In the first few years of his farming in Ipolynyék, Sándor Nagy went to fairs in many places although the number of fairs was relatively small; later, the number of places declined while the number of annual fair trips increased, and from 1938 fairs that he had earlier attended frequently are no longer mentioned since Balasagyarmat and more distant fairs entered into the range of possibilities. The spending and receipts at fairs in a few selected years show considerable variety and it is clear that the sale and purchase of animals represent the biggest items. The market behaviour detectable behind the figures can be described as "affected by the market" since the utilisation of market possibilities was not restricted to the sale of occasional surpluses but shows clear signs of production for the market, although it cannot yet be regarded as specialised commodity production of the entrepreneurial type.

The family work organisation also underwent changes, in harmony with the changes in the family life cycle. At the beginning, Sándor Nagy "exchanged" his relative surplus of draught power for manual labour or used it as a source of cash earning; later the draught power came into equilibrium with the size of the area cultivated, and when his growing sons also joined in the farm work the possibility again arose of doing draught work for others. The comparative ratio of the monetary value of work done for others and work done by others declined continuously between 1926 and 1936. Links were formed with all strata of the village through the exchanges of labour, but these were rarely lasting and frequent. The data available for 1944 enabled me to give a complex presentation of the utilisation of working time

and labour which shows the shift in the proportion of draught power and manual labour, the time spent on the various types of work, the quantity of loan work and of paid help. Taking all this into consideration, in all the different stages of its operation Sándor Nagy's farm can be likened to the "B" and "C" types of farm in Varsány elaborated by Mihály Sárkány (1978), that is, those which make frequent and those which make very little use of labour outside the family.

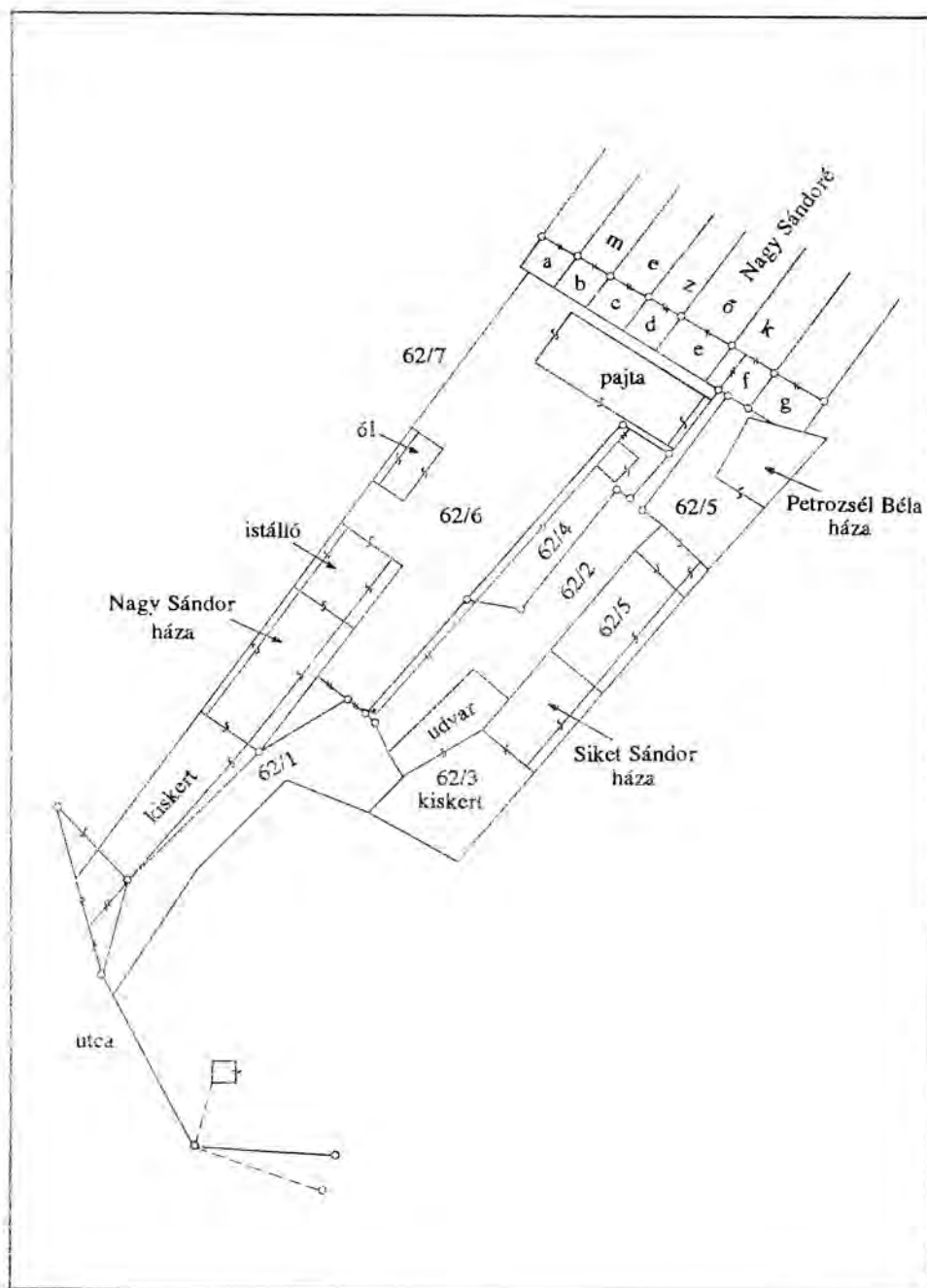
I did not undertake an analysis of the full extent of the very complex activities and consumption of the household but limited my study to those which held out the promise of results on the basis of the diary and the recollections, such as the home, expenditure on food, clothing and cash flow. The layout and furnishings of the house were in line with the customary houses of farmers in the village and district. The dwelling house was divided into three rooms under the same roof as the stable; it had a tiled roof, boarded gable and veranda on the facade and was furnished with furniture made by a carpenter and purchased in the twenties. I made a more detailed study of the spending on food in 1926—27, the initial stage of the independent household. This shows that in the course of the two years a sharp distinction can be made between expenditure on items that could be produced on their own farm and those that could not. The change in the proportion between the two indicates that Sándor Nagy was striving to become self-sufficient in the basic food items. For later years I tried to deduce the household's bread-grain requirements from the differences between the quantities of grain produced and sold. It can be estimated at 15—25 quintals a year. The family was able to make substantial savings on clothing since Sándor Nagy did some of the shoe repairs himself and right from the beginning of their marriage his wife sewed on a sewing machine for the family and relatives. Summing up the lending and borrowing shows that Sándor Nagy was not one of those peasants who borrowed out of necessity and then repaid the loan as quickly as possible. On the contrary, in the course of his farming he drew repeated credit from banks and fellow villagers and merchants (not only to repay the previous loans) and on occasion when he received a larger cash sum he did not use it to repay a debt but for new investment, for example the purchase of a drill-sower.

It is not easy to say to what extent Sándor Nagy was a subsistence farmer or a peasant farmer producing for the market. Such a dichotomic

contrast of the two categories seems to me to raise conceptual difficulties (due to the variety of interpretations that can be given to subsistence) so that its practical value is limited. The fact that there is far less data available on the internal relations of the farm and the household than on the aspects of its external relations that can also be expressed in monetary terms makes it almost impossible to decide this issue on the basis of precise ratios. It is however certain that Sándor Nagy did not in any sense of the word become an entrepreneur who sees money as capital to be circulated and land as a source of income; he remained a peasant who, besides providing for his family and selling any surplus on the market also produced for the market.

Nor is it any easier to determine the precise degree of embourgeoisement of Sándor Nagy in his farming, his system of relations and mentality. The difficulty is due in part to the wide gap between the complexity of the general category and the uniqueness of the concrete case and in part to the variety of interpretations that can be placed on the known phenomena. Peasant traditions undoubtedly operated in his way of life, but it is also beyond doubt that many facts point towards modernisation, indicating that many of his relations were of a contractual nature, production for the market played an important role in his farming and that his mentality was marked not only by a strong religiosity but also by the demand for information beyond the circles of peasant education. The diary itself is half way between a mere record of events and bookkeeping, the communication of facts devoid of reflection, and a reflective diary that also allows an insight into personal opinions. With this, Sándor Nagy can be regarded as a typical case of the transition towards the two pillars of modernity: rational calculation and individuality fully shaped at the level of the individual. Undoubtedly, in the final analysis the trends towards embourgeoisement were not successful in his own life, but he was not alone in this in the peasant society of Upper Hungary or of Hungary. A detailed analysis of numerous peasant farms could lead closer to further generalisations. It would then be possible to ask once again "what (economic) ethnography can tell economics"; in what way the ethnographic-anthropological analysis of peasant farms can contribute to the elaboration of a valid peasant farm model, and what ethnography can add to the knowledge of the transformations of Hungarian society in the 20th century.

ÁBRÁK

I,

Wegyes jegyzetek

Berouultam katonának 1915 év
Október 15 én. Kimentem a harertire
1915 év December 13 én. Fogságba estem.
1916 Augustus 5 én dél e 11 orakor.

Haza jöttem fogságból. 1918. évben
December 22 én. Elmentünk kato
nának. Palánkó 1919 $\frac{1}{17}$ én. Haza jöttem
 $\frac{7}{2}$ én csékkel, el fogtak. $\frac{7}{6}$ én haza engedték.
 $\frac{9}{23}$ én. Sorotak 1920 $\frac{4}{6}$ én Meghárosodtam
1920. é Október 25 én. Anyosom meghalt.
1924 évben. November 7 én. Előtiünk Nyékre.
lakni 1925 év Augustus 1 én. Összevittak
a nyakam 1920 év Augustus 24 én be mentem
 $\frac{1}{22}$ én haza jöttem $\frac{9}{6}$ én. Fogságból.

Meghárosodtam 1920 év Október 25 én
Elmő Amok Floberdpor 3 és 4 én.

Mámódnpor 16 ár. Topmadkop. 29 és 30 ár.
etnubak bepetinem esemim ruom 50 Kápo
hám amau reker 100 Kóporiám

1924 eri Liadäs

7/13 1 köb pamuk 25 k. reginy ügyselapra
27 k. nadrag tarto 10 k. Veten mala
rokot 270 k. Kiatuk feliböl. 332

5/20 jani is Karsi pengy kepert 20 k. költ.
sig 5 k. margit vet kit kendot okor
28 k. gusztynak a malinaert 10 k.
Bismalasi kölsig Hidarigen 12 k.

6 ke kancer 25 k. 1 liter bor 8 k. 3 üreg rön 2 k 20 f
rig 50 fil aukor 1 k. birtys basinak a bongukor 90 k.

1927 évi Bévétel

Január hó.

Disznóist kaptunk 1199 kor. egy pár tyúkiat
27 kor mákiat 24 kor tojásist 9 kor csipit.
Szatrárt belikektől 300 15 kor.

Február hó.

Szalma horataltól blakotól 20 kor. Ligeiktől
2 szeker fáist 2 szeker szalmaist. máspél nap 55 k.
Prora Vronnenenuk atom 24 ki kunszent
12 kor Matinak 56 kilot. 28 koronáist.

Hozu diuló mérések mellet.

□ Kvadrat öl 871. vagy is négyszögöl
mérések ugyan enyi. 871.

Kiadás Február hó. 1927 évbe.

Két pak pamuk 122 kor. 1 kilo cukor 5 kor 90 fil.
vasbor 20 fil. ingemre gomb. 2 kor. ilertő 30 fil. Kaliera
i földet kebelertőke sán. kölsig volt 9 kor. Fresen
kei temlomra 5 kor. 1 li petrol. 2 kor cement 30 fil.
Tornaaly ai templomra 5 kor. 2 deci rum 4 kor
1 kilo is 15 deka cukor 2 kor 2 li petrol 4 kor. rigori
1 kor 80 fil ilertő 20 fil. 6 deci terkő pälinka 18 kor
cigaretta 2 kor. 1 li szet 1 kor 60 fil. 2 deci terkő 6 kor
3 darab narancs. 3 kor. szoda 1 kor. gyengeknek.
cukor 2 kor 50 fil. apró meg 1 kor 50 fil. Hamat
2700 koronára 85 kor. sán 20. Esatolo lánér 19 kor.
40 fil. 1/2 cukor 2 k 75 fil. ilertő 30 fil. 1 li szet 1 kor
60 fil. 1 kilo cukor 5 kor 90 fil. ilertő 30 fil.
1 li petrol 2 kor. fil deci 1 kor 50 fil. rig 1 kor 50 fil

Födénisre textorok

1 m bura. 2 ki zab. fil kilo lenek meg.
5 kilo lohere meg. 6 kilo marvashere mar
is 40 li kukorica de. art meg atom.

Oszen 322 kor.

Trent Kereskor margit volt rison Rindlyval.	4.
Eluctum a Troja batot 4 in a galamiska	
Elatam rison 143 kilo hurat	229 80.
14 in in <u>Tarinak</u> a menrara firetem	~~150~~ 150
Leb pinn atam neki 20 kor. nekum Róbig 2	22.
<u>Wagypalusi</u> ritet elatam 6 in. rit mirtük?	5000
11 in Krasmyicra Mihálynak Wagypalusi	
mugretum a Morvai hurat 8 in.	11000
Lempieru Tjart april honapra	30.
Clarebasi Tjart april honapra	30.
Befiretem a Rádiera 15 in 3 hora meg jún juli	30.
1 ki crukor 6.20 fi eluto 1 kor rig 2 kor gyufa 60.	9 80
1 pchor fröcs. 40 fi dohang 1 kor 50 papir 50.	3 40
benzin 1 kor für kö 50 fil rig 1 kor. 1 ki petrol 1.60.	4 10.
<u>Wagypalusi</u> rit ritminiskor aldomos 11.	7
4 de kor 2.40. 3 ki so 5.40 fi uet. 1 ki 1 kor 60 fil	9 40
20 fia 5 kor 50 fil Keserü turo 2 kor. 2 rig 2 kor 20.	10.
10 kilo larak mag. 19 kor. 8 ki köles meg 16 kor	35
10 ki Küköniera 12 kor. dohang 1 kor 80 fil. papir 50.	14 30
<u>Tarinak</u> 1934 töl. Pres 1 setöl	100

Elatom 24 ki is fil burat	38	
Margit volt ságon atorkával az orvosnál		
autóbusz 14 kor orvosnak 20 kor orvosig 18.50.	52	50.
Vetem. Nagyfalun nalmat. volt két szekér	100.	
cigaretta 1 Kor. macska 1 Kor. bőr 22 kor 1 Kor		
<u>Janinak menzara</u>	150	100
szelvény 2 10 Kor. cukor $\frac{1}{2}$ 3 K 10. sütőpor 1	14	
Bélikék nátrium	5	
Voltak a Választások május 19. és 26-án		
Vetem 300 doboz Kanos Maralga 26 fil	91.	
Elatom az Ökröket 6-án Hidvigen		
Pobos Takai iknak	4950 Kor	
Le fireten a morvai hársint 8-án	4000	
Fireten utána záralékot.	220	
Pincerei földist fireten záralékot.	29	
1 decr. turkó 3 Kor. és 2. sör 3 kor	8	
4 ki cukor és fil 22.90. ilentő 1 Kor. szalagka 7.	29	90.
Paksus az ökrökre. orvosnak 6. paksus 4.40.	10	40
Hidvigen vaim 4 Kor. Kötél 4.50. sor. 2.40 fil	8	90.
1935. Július 30-ig a tonitória (2358.)		

1938 Május hó b K

Teninak havi pénz a mennyisége 100.
 Vettüm egy csák 4 gys hirtet szagon 195.
 szigor Kenő 1 ki 3.20 fil rig: 2 kor. hobbing 1. 6 20
 2 ki petrol 4 kor ilertő 1 kor. aukor 1 kila 11 20
 Tani ert firtum korhári Koltsgét 4 napon 95 50
 2 tnya Pisino meg döglet etpirt 29 in
 2 malac meret. Vttum 20 ki Koppa 18.
 1 por gumu bakancs nekem 39 kor 39.
 6 l vttum a Leklineroc a zabot. 4 in 220k
 rigarta 2 kor.
 Vörös minnek urnak srantoni 60.
 Vtő meg Kölesön ö adot 420 ki. örsöt
 Voltam srantoni neki 4 es fil nap. napssom
 60 kor le dolgoztam 220 kor.
 Voltam a biler 2 nap. röngert egy nap
 kerestem 54 kor másnap. 20 K in 124.
 Vltó Karmat. 1200 kor firtum 15 in 22
 Malac gtesent. 2 korat ert orvosnak 15.

1938 Majus. hó b K

radióra firetem 10K 50fil rig 3Kor. papír 13 50.
kor dahány 2 Kor. rirs iki. 3. 50fil petrol 2. 8 50.
Tovább firetem a Koshárba 3 is fil napra 95.5. 95 50.
Kmany helyek. Kongressusi igazol ványra 50/
Korvies ismal keressem nyomomba 155
Veto gip kereset nála 28 K.
Lutok Enő gipsit dolgorot. 32 Kor.
mig tartorok neki 8 Kor.

Voltam Budapestin a Koshárba
Kongressuson il mentem. Majus 25 in
reggel gyalog. Fildvigen auto busra ültünk.
Sagon föl ültünk 12 orakor. 14 Kupsé volt a von
nat. 4 orakor istünk pestre. Eljöttünk 2 visra
30 in reggel 6 orakor. Sagra erkertünk 11 Kor.
hara autobusról 4 orakor. illogyot. pesten 150. K 150.
Iparosimny Koshál öresin 121. 50fil. autobusról 14. 235 50.
Tetum 3 olvasot 2 pengő 40. fil. nekem ve.
tem 1. pengő 80fil.

1944. [Kiadás]

Nov. 3 Kihus. 16 p. 30 Kihus traggier 16.
 10 p. Berasorlas holott 13 p. 23.
 19. Pesti Morgit csomogat. Kiholót.
 25. Vitél Katorniktől pokroer. 100 100. ●
 Kis ponyva. 78.50. Holót nádor 110. 188.50.
 him 150. pólunka főrés Sutyor
 20. szonkonól 29 li. vóm 269 deeri
 25. Pusno öles. vólt bene. 125 kilo
 Ituoltak Lichely Katornik 3
 Deerhitig. Jötek a nemetek Deeren
 ber bin
 Otr Orosok. byöttek 22 in reggel.
 10 oroszok. Kelenye. felöl. are jöttek
 a trinek, hónapik egy hónapik ölt
 a front. Béri is Pusno mellett.
 Elhittük or oroszok 15 hetes malacot.
 egyen lötik a raggosba, olak erte.
 200.0. hodi minert.

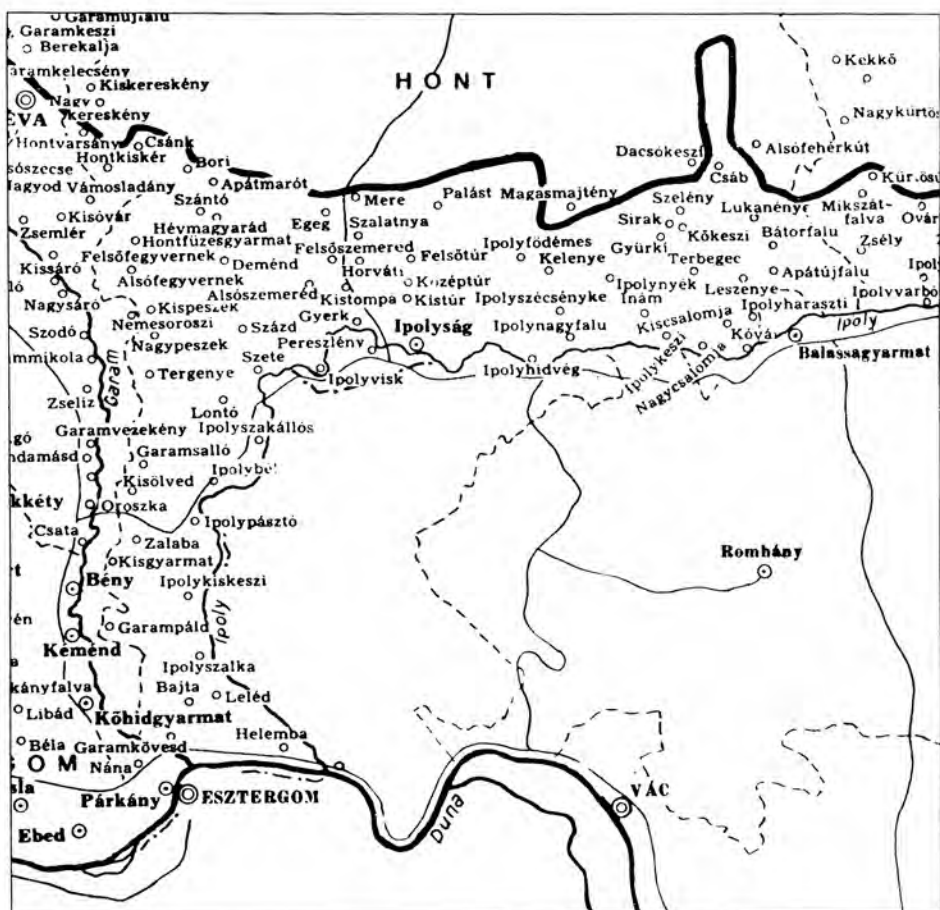
1944. Kiadás

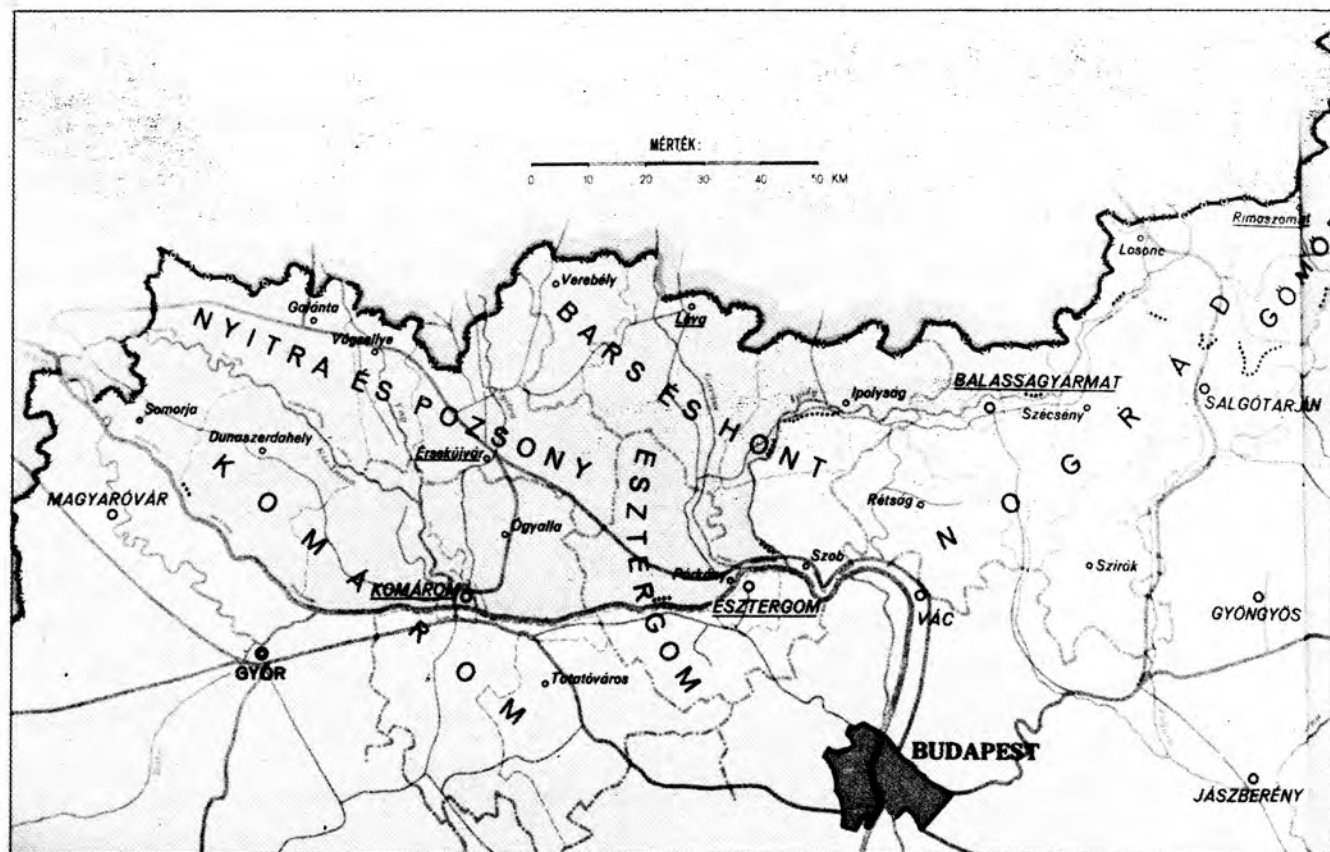
Dur. Volt nálunk egy. Székely Antal nevű
Székely Katona. elmarat nálunk a
csapatától. mink atunk neki szil ruhát. .

- ő hozott it egy Rőpönyt blurt, is egy
pokrosot, nyersget, atom neki 400p. 100.
Rendő adott neki meg 100.

Itt oron Eluit töltünk egy tehent me
lyet Veroná-Sonyja hozot tornacsirol,
adot este 1000 p. Meg el egy hirt
egy miter-sulya volt etokiste 200 p.
Meg eluit 220k orpöt etok iste 22. p

- Koraesony ellöt 20 on elfogyot a
a föld, Október-28 töl mindig esit or
erő. December 20 ig. Székely. hadnagy
Elekes Pömötör töl vetem egy pokros
cot, is lo sersim nek, valot. 200.
egyel. 3 for motning 50 p. is Rötöl

9.

10.

11.

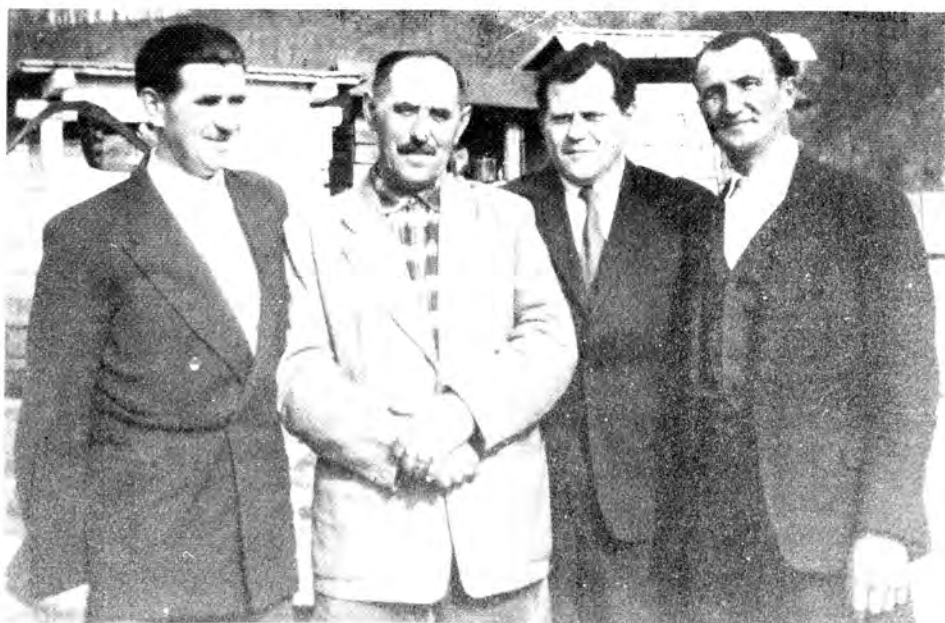

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

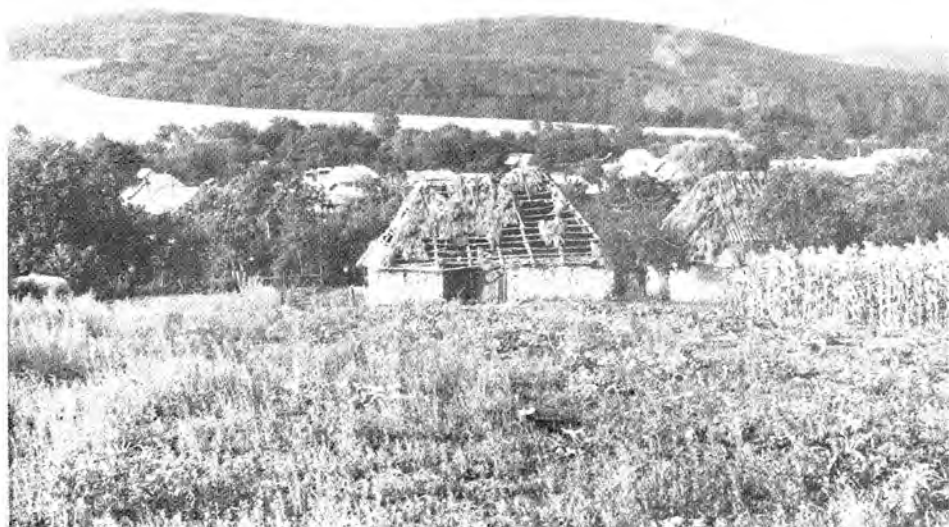
19.

20.

21.

22.

23.

24.

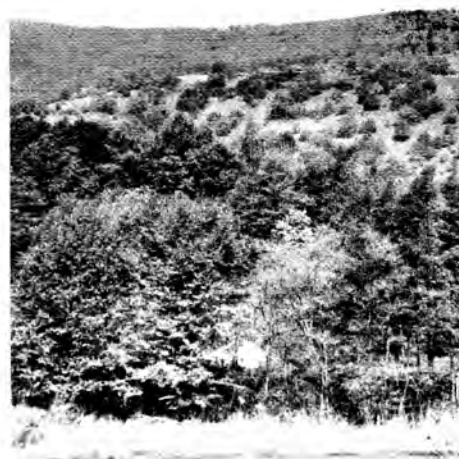
25.

26.

27.

28.

29.

30.

31.

32.

33.

34.

35.

36.

37.

38.

39.

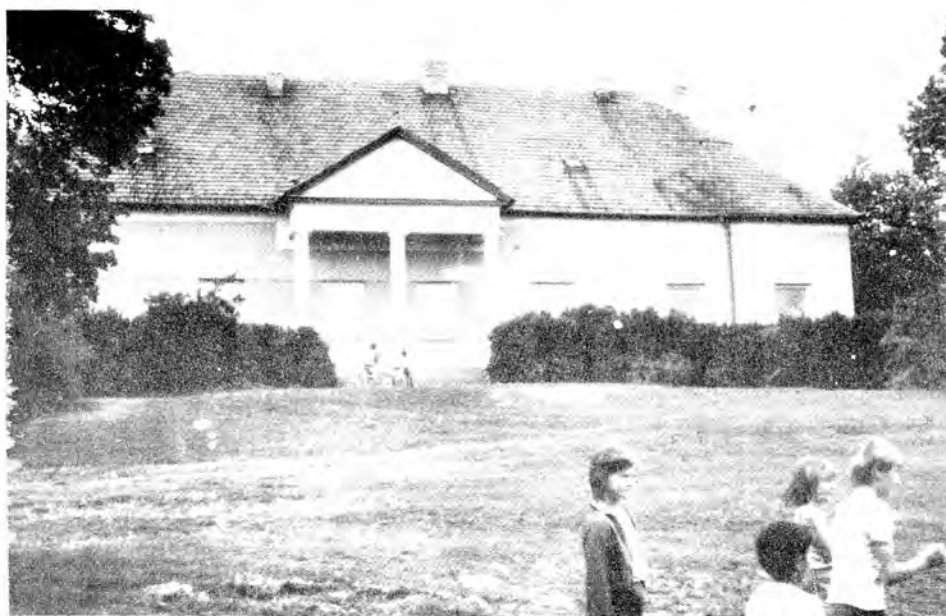
40.

41.

42.

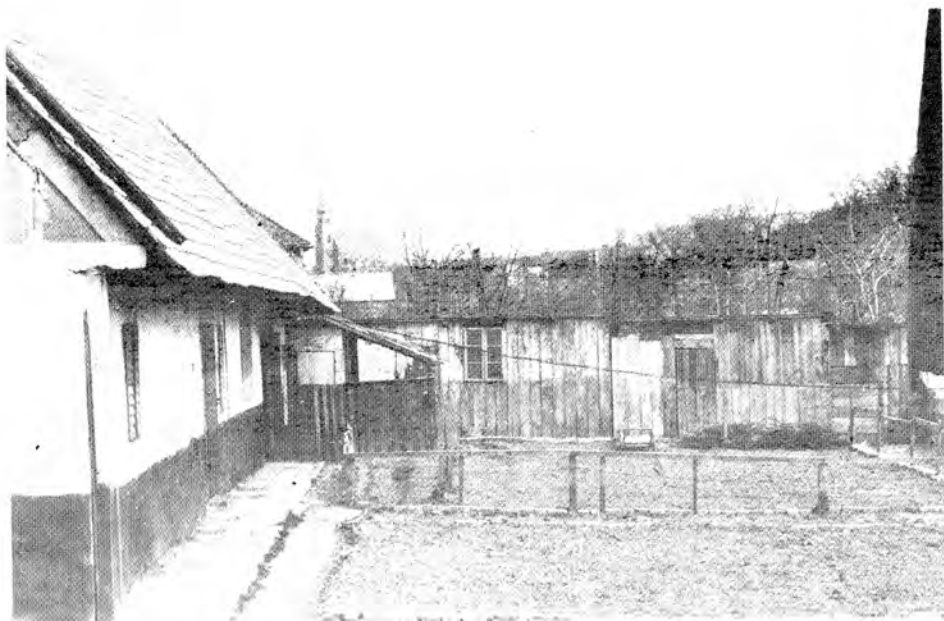
43.

44.

45.

46.

47.

48.

DISSERTATIONES ETHNOGRAPHICAE

A sorozatban megjelent:

1. **Tanulmányok az anyagi kultúra köréből I.** Szerkesztette Tálasi István. Budapest, 1973
2. **Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában.** Szerkesztette Tálasi István. Budapest, 1976–78.
- 3–4. **Tálasi István: Néprajzi tanulmányok, írások I.** Budapest, 1979–80.
5. **Tanulmányok az anyagi kultúra köréből.** Szerkesztette Barabás Jenő. Budapest, 1985.
6. **Hála József: A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században.** Budapest, 1987.
7. **Fülemile Ágnes–Stefány Judit: A kazári női viselet változása a XIX–XX. században.** Budapest, 1989.